

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
СЕРІЯ «ЕКОНОМІКА»**

Серію засновано 08.09.1999 р.

№ 18(46)

Науковий журнал
(щоквартальник)

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2020

Науковий журнал «Наукові записки Національного університету «Острозька академія» серія «Економіка»»

Засновано 08.09.1999 року Національним університетом «Острозька академія»
Свідцтво про державну реєстрацію КВ № 21245-11045Р від 12 березня 2015 р.

Журнал додано до переліку наукових фахових видань України з економіки
на підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 515 від 16 травня 2016 р.

Журнал зареєстровано в Міжнародному центрі періодичних видань
(ISSN International Centre. Paris, France): ISSN 2311-5149 (друкований)

Журнал входить до «Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» на підставі Наказу МОН України № 975 від 11.07.2019 – категорія «Б»

Журнал додано до міжнародних наукометричних баз і каталогів наукових видань:

INDEX COPERNICUS (ICV 2017 = 74,48)
EBSCO Publishing, Inc.
ResearchBib
Ulrichsweb (Ulrich's Periodicals Directory)
DOI: 10.25264/2311-5149
Російський індекс наукового цитування (РИНЦ)

Google Академія (h-індекс 9)
Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського
Бібліометрика української науки
Україніка наукова
Український реферативний журнал «Джерело»

Друкується за ухвалою вченої ради Національного університету «Острозька академія»
Протокол № 2 від 24 вересня 2020 року

Засновник журналу: Національний університет «Острозька академія»;
Видавець: видавництво Національного університету «Острозька академія».

Редакційна колегія:

Шулик Ю. В. (головний редактор, к. е. н., доц., Острого, Україна)
yuliia.shulyk@oa.edu.ua;
Козак Л. В. (д. е. н., доц., заступник головного редактора, Острого, Україна);
lyudmyla.kozak@oa.edu.ua;
Дем'янюк О. І. (к. е. н., доц., відповідальний редактор, Острого, Україна);
olha.demianchuk@oa.edu.ua.
Аверкіна М. Ф. (д. е. н., проф., Острого, Україна); maryna.averkyna@oa.edu.ua;
Бранч Джон (д. е. н., Анн Арбор, Мічиган, США); jdbranch@umich.edu;
Власюк А. П. (д. тех. н., проф., Острого, Україна); anatoliy.vlasyuk@oa.edu.ua;
Вітлінський В. В. (д. е. н., проф., Київ, Україна); witel01@meta.ua;
Гарі Кук (д. е. н., проф., Ліверпуль, Великобританія); g.cook@hull.ac.uk;
Іванчук Н. В. (к. е. н., доц., Острого, Україна); natalia.ivanchuk@oa.edu.ua;
Кнейслер О. В. (д. е. н., доц., Тернопіль, Україна); olgakne@gmail.com;
Кондратенко Н. О. (д. е. н., проф., Харків, Україна); 2123kondratenko@gmail.com;
Кривичка О. Р. (к. е. н., доц., Острого, Україна); olha.kryvytska@oa.edu.ua;
Левицька С. О. (д. е. н., проф., Рівне, Україна); levitska.svitlana@yahoo.com;
Мамонтова Н. А. (д. е. н., проф., Острого, Україна); nataliya.mamontova@oa.edu.ua;
Матвійчук А. В. (д. е. н., проф., Київ, Україна); editor@nfmt.com;
Новоселецький О. М. (к. е. н., доц., Острого, Україна); oleksandr.novoseletskyy@oa.edu.ua;
Олак Антоні (хабілітований доктор економіки, професор факультету управління
Люблінської політехніки, Люблін, Польща); antonio130@vp.pl;
Онишко С. В. (д. е. н., проф., Ірпін, Україна); onyshko_sv@ukr.net;
Павел Джаканський (доктор, Інститут Права, економіки і управління,
Факультет Права, менеджменту та управління, Університет Яна Кохановського у Кельце, Польща); pdziekan@interia.eu;
Пауло Реіс Мурао (доктор економіки факультету економіки університету Мінью,
Брага, Португалія); paulom@eeg.uminho.pt;
Пукава Ришард (доктор Державної вищої технічно-економічної школи в Ярославі,
Польща); rysard.pukala@interia.pl;
Стецюк Іван (професор Факультету фінансів, Школи менеджменту,
Квебекського університету, Канада); stetsyuk.ivan@uqam.ca;
Талавера Олександр (професор фінансової школи менеджменту, університету
Свонсі, Великобританія); oleksandr.talavera@gmail.com;
Ткаченко Н. В. (д. е. н., проф., Київ, Україна); tkachenko_nt@ukr.net;
Топішко І. І. (к. е. н., доц., Острого, Україна); ivan.topishko@oa.edu.ua;
Харчук Ю. Ю. (к. е. н., доц., Острого, Україна); julia.kharchuk@oa.edu.ua;
Шебеко К. К. (д. е. н., проф., Пінськ, Білорусь); box@polessu.by;
Яворська Т. В. (д. е. н., проф., Львів, Україна); tanya_yav@ukr.net.

Editorial board:

Shulyk Y. V. (PhD, docent, editor-in-chief); yuliia.shulyk@oa.edu.ua.
Kozak L. V. (PhD, docent, deputy editor); lyudmyla.kozak@oa.edu.ua;
Demianchuk O. I. (PhD, docent, responsible editor); olha.demianchuk@oa.edu.ua.
Averkyna M. F. (PhD, prof., Ostroh, Ukraine); maryna.averkyna@oa.edu.ua;
John Branch (PhD, Ann Arbor, Michigan, USA); jdbranch@umich.edu;
Vlasyuk A. P. (PhD, prof., Ostroh, Ukraine); anatoliy.vlasyuk@oa.edu.ua;
Vitlinskiy V. V. (PhD, prof., Kyiv, Ukraine); witel01@meta.ua;
Gary Cook (PhD, prof., Director Hull University Business School Faculty of
Business, Law and Politics Hull University Business School, Liverpool,
United Kingdom); g.cook@hull.ac.uk;
Ivanchuk N. V. (PhD, docent, Ostroh, Ukraine); natalia.ivanchuk@oa.edu.ua;
Kneisler O. V. (PhD, docent, Ternopil, Ukraine); olgakne@gmail.com;
Kondratenko N. O. (PhD, prof., Kharkiv, Ukraine); 2123kondratenko@gmail.com;
Kryvytska O. R. (PhD, docent, Ostroh, Ukraine); olha.kryvytska@oa.edu.ua;
Levytska S. O. (PhD, prof., Rivne, Ukraine); levitska.svitlana@yahoo.com;
Mamontova N. A. (PhD, prof., Ostroh, Ukraine); nataliya.mamontova@oa.edu.ua;
Matviichuk A. V. (PhD, prof., Kyiv, Ukraine); editor@nfmt.com;
Novoseletskyy O. M. (PhD, docent, Ostroh, Ukraine); oleksandr.novoseletskyy@oa.edu.ua;
Olak Anthony (PhD, prof., Lublin, Poland); antonio130@vp.pl;
Onyshko S. V. (PhD, prof., Irpin, Ukraine); onyshko_sv@ukr.net;
Pawel Dziekanowski (PhD, Faculty of Law, Management and Administration, Jan
Kochanowski University in Kielce, Poland); pdziekan@interia.eu;
Paulo Jorge Reis Mourao (PhD, Braga, Portugal); paulom@eeg.uminho.pt;
Ryszard Pukala (PhD, State Higher School of Technology and Economics in
Jaroslav, Poland); rysard.pukala@interia.pl;
Ivan Stetsyuk (PhD, Professor of Finance Department, Quebec University
School of Management, Canada); stetsyuk.ivan@uqam.ca;
Oleksandr Talavera (Professor of Finance School of Management, Swansea
University, UK); oleksandr.talavera@gmail.com;
Tkachenko N. V. (PhD, prof., Kyiv, Ukraine); tkachenko_nt@ukr.net;
Topishko I. I. (PhD, docent, Ostroh, Ukraine); ivan.topishko@oa.edu.ua;
Kharchuk Yu. Yu. (PhD, Ostroh, Ukraine); julia.kharchuk@oa.edu.ua;
Shebeko K. K. (PhD, prof., Pinsk, Belarus); box@polessu.by;
Yavorska T. V. (PhD, prof., Lviv, Ukraine); tanya_yav@ukr.net.

Адреса редакції: Національний університет «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острого, вул. Семінарська, 2.

Головний редактор Ю. В. Шулик
Заступник головного редактора Л. В. Козак
Відповідальний редактор О. І. Дем'янюк
Комп'ютерна верстка Н. О. Крушинської
Художнє оформлення обкладинки К. О. Олексійчук
Коректор А. О. Самсонюк
Коректор англійських текстів Р. Т. Шулик

ISSN 2311-5149

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)

Ліцензія Creative Commons «Attribution-NonCommercial»
(«Із зазначенням авторства – Некомерційна») 4.0 Всесвітня (CC-BY 4.0).
Creative Commons License «Attribution-NonCommercial» 4.0 International (CC-BY 4.0).
© Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2020

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Отримано: 08 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 12 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 19 вересня 2020 р.

e-mail: anyta30098@gmail.com

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-4-9

Шумей А. О. Поведінкові аспекти споживчого вибору в умовах невизначеності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 4–9.

УДК: 330.88

JEL-класифікація: B50

ORCID-ідентифікатор 0000-0002-6212-0097

Шумей Анна Олександрівна,
аспірантка кафедри «Економічної теорії, макро- і мікроекономіки»
Київського національного університету ім. Т. Шевченка

ПОВЕДІНКОВІ АСПЕКТИ СПОЖИВЧОГО ВИБОРУ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

У статті досліджено категорію «невизначеність» у контексті споживчого вибору. Проаналізовано процес прийняття рішення в умовах невизначеності під час здійснення повсякденних (рутинних) та специфічних покупок, окреслені відмінності між цими типами покупок та проведено ґрунтовний аналіз етапів прийняття споживчого вибору. Охарактеризовано альтернативи здійснення індивідом споживчого вибору та досліджено континуум споживчої поведінки. Окреслено загальні перспективи подальшого розвитку дослідження поведінкових аспектів споживчого вибору в умовах невизначеності.

Ключові слова: споживча поведінка, невизначеність, процес прийняття рішення, континуум споживчої поведінки, рутинна поведінка, неповсякденні покупки.

Шумей Анна Александровна,
аспірантка кафедры «Экономической теории, макро- и микроэкономики»
Киевского национального университета им. Т. Шевченко

ПОВЕДЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ВЫБОРА В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

Исследована категория «неопределенность» в контексте потребительского выбора. Проанализирован процесс принятия решения в условиях неопределенности при осуществлении повседневных (рутинных) и специфических покупок, указаны различия между этими типами покупок и проведен детальный анализ этапов принятия потребительского выбора. Проанализированы альтернативы осуществления индивидом потребительского выбора и исследован континуум потребительского поведения. Определены общие перспективы дальнейшего развития исследования поведенческих аспектов потребительского выбора в условиях неопределенности.

Ключевые слова: потребительское поведение, неопределенность, процесс принятия решения, континуум потребительского поведения, рутинное поведение, не повседневное покупки.

Anna Shumei,
Phd student at the department of Economic Theory, Macro and Microeconomics Taras Shevchenko National University of Kyiv

CONSUMER CHOICE BEHAVIORAL ASPECTS IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY

We studied the category of «uncertainty» in the context of consumer choice of individual. It was determined that the quality and quantity of information that consumers received and processed during decision-making played the most important role, affecting the degree of uncertainty. At the same time the quality of information plays a more important role than the quantity of information. We analyzed every stage of the individual decisions making process on the acquisition of goods and the role of uncertainty on each stage. We considered the decision-making process in conditions of uncertainty in everyday (routine) and special purchases, separated all stages of these types of purchases and defined values of uncertainty influence on all types of purchases. It was determined that an individual can get into conditions of uncertainty in two types of purchases: everyday purchase, when the decision is used quickly, automatically and uncontrollably, and special (not everyday purchases), when the individual uses specific processes to make a decision, which requires additional attention and effort. Practical situations when the consumer can get into conditions of uncertainty were considered. We analyzed alternative variants of using the consumer choice and investigated the continuum of consumer behavior. We determined the conditions, when consumer behavior could correspond to «routine behavior», «limited problem solving» or «problem solving» in the continuum of consumer behavior. The modern six-stage model of the decision-making process cumulated the quality of character for environmentally conscious consumers and the impact of uncertainty at each stage of decision-making in these models, especially at the stage of use and utilization, were analyzed. We identified that the study of the degree of uncertainty about the final result of decision-making is an unsolved problem in modern science and outlined the prospects of the behavioral aspects of consumer choice study in conditions of uncertainty.

Keywords: consumer behavior, uncertainty, decision-making process, continuum of consumer behavior, routine behavior, non-everyday purchases.

Постановка проблеми. Одним із головних питань, яке розглядає економічна наука, є питання економічної поведінки індивіда, у розрізі якої також виділяють споживчу поведінку людини. Класична школа наголошує на тому, що економічна поведінка індивіда є раціональною. У цьому контексті раціональність передбачає повну поінформованість суб'єкта господарювання. Однак подальші дослідження все більше відкидають ідею раціональності економічної поведінки індивіда, наголошуючи на тому, що на людину впливають різні внутрішні (найчастіше психологічні) та зовнішні чинники. Одним із головних факторів, який унеможлиблює існування повної раціональності в споживчій поведінці, є неможливість отримати повну якісну інформацію індивідом.

Досліджуючи процес прийняття споживачем рішення, вчені дійшли висновку, що у більшості випадків для здійснення певного вибору індивід займається пошуком інформації. Саме на цьому етапі суб'єкт господарювання потрапляє в умову невизначеності, яка характеризується якістю отриманої інформації. Необхідно розуміти також те, що здійснення вибору споживачем в умовах невизначеності не окреслюється лише повнотою та якістю інформації. У цьому контексті до невизначеності також зараховують бажання індивіда розглядати альтернативні варіанти вибору, схильність до імпульсивних покупок та внутрішні почуття людини після придбання продукції. Таким чином перед дослідниками постало питання щодо того, як необхідно окреслити межі невизначеності та як індивід здійснює вибір у заданих умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження поведінкових аспектів споживчого вибору в умовах невизначеності висвітлені у вітчизняних та зарубіжних публікаціях. Насамперед необхідно зазначити, що цю проблему почали досліджувати в США та в країнах західної Європи в часи загострення конкуренції, насичення ринку однотипними товарами та розвитку маркетингу.

Особливу увагу на процес прийняття індивідом рішення про придбання блага звернув Ф. Котлер [1] у своїх дослідженнях. Також процес прийняття рішення та чинники, які на нього впливають, розглядали нобеліанти ХХІ ст. (Дж. Акерлоф, Д. Канеман, М. Спенс та Дж. Стігліц [4]). Інші вчені, спираючись на базові моделі споживчої поведінки індивіда, вивчали сутність невизначеності (В. Решетило та Ю. Федотова [2]), досліджували процес вибору альтернатив індивідом при прийнятті рішення (Р. Донева [3]) та розглядали етапи прийняття індивідом рішення в умовах невизначеності (Дж. Танер та М. Реймонд [6]). Також це питання розглянуто в роботах вітчизняних науковців – В. Базилевича, В. Вірченка, А. Вітренка.

Таким чином можна сказати, що для розгляду поведінкових аспектів прийняття споживчих рішень в умовах невизначеності необхідно поєднувати наукові здобутки зарубіжних та вітчизняних науковців.

Метою дослідження є аналіз поведінкових аспектів прийняття споживчого вибору в умові невизначеності, яка характеризується неякісною та неповною інформацією.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи сучасні підходи дослідження економічних систем, необхідно зазначити, що більшість дослідників визначають, що сучасні економічні явища відбуваються в умовах невизначеності. У більш широкому розумінні невизначеність – це міра володіння та якості необхідної інформації. Тобто більшість дослідників дійшли висновку, що суб'єкт господарювання під час своєї діяльності не може досягти повної усвідомленості навіть в ідеальних умовах. Це, перш за все, може бути зумовлено тим, що в сучасних умовах розвитку економіки суб'єкти господарювання мають велику кількість альтернативних виборів без чітко встановлених критеріїв оптимальності та ефективності. Також невизначеність характеризують як відхилення фактичного стану від еталонних умов [2, с. 14].

Таким чином вищеописані підходи до визначення невизначеності наголошують на тому, що через обмеженість отримувати якісну інформацію та в умовах існування великої кількості альтернатив вибору без окреслення критеріїв оптимальності та ефективності споживчий вибір не є раціональним.

Однак, не дивлячись на це, під час здійснення вибору споживач, згідно із моделлю Ф. Котлера, здійснює послідовність певних дій (Рис. 1).

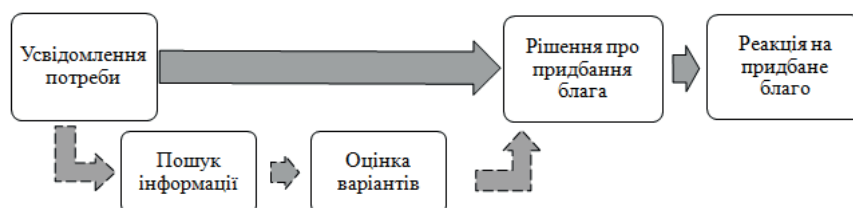

Рис. 1. Процес прийняття індивідом рішення про придбання блага

Джерело: складено автором на основі [1, с. 160].

Науковець у своїй роботі зазначав, що при здійсненні повсякденних покупок споживач другий та третій етап (пошук інформації та оцінку варіантів) зазвичай пропускає, а перший, четвертий та п'ятий можуть змінюватися між собою у послідовності. Якщо говорити про придбання іншої групи товарів, то суб'єкт господарювання «проходить» всі п'ять етапів послідовно. Дослідження економістів показали, що саме на другому та третьому етапі індивід найчастіше потрапляє в умови невизначеності [1, с. 161]. На нашу думку, це зумовлено тим, що під час пошуку інформації суб'єкт господарювання не має доступу до повної якісної інформації, а, отримавши альтернативи в результаті пошуку інформації, оцінює їх без чітко окреслених критеріїв оптимальності та ефективності.

Розглядаючи кожен елемент процесу прийняття індивідом рішення окремо, необхідно зазначити, що на виникнення (усвідомлення) потреби можуть впливати як суб'єктивні, так і об'єктивні фактори. Після того як в людській свідомості сформувалася потреба, індивід починає розглядати різні альтернативи щодо задоволення потреб.

Наприклад, суб'єкт господарювання бажає придбати телефон. Для цього він починає моніторити ринок, який у даному випадку може бути представлений у вигляді он-лайн та офф-лайн торговельних площадок. У цьому випадку індивід порівнює одне і те саме благо за декількома параметрами (ціна, комплектація, додатковий сервіс, власне ставлення до продавця тощо). Також можна розглянути придбання індивідом блага, аналогами якого він раніше не користувався, наприклад, новий продукт харчування. При цьому, незважаючи на існуючі в сучасному світі відгуки та різноманітні огляди, людина не може сформулювати повне суб'єктивне ставлення до продукту. Таким чином на формування рішення про придбання блага під час пошуку інформації та оцінки варіантів індивід в основному керується оцінкою оточення.

Якщо під час придбання нового товару ймовірність потрапити на неякісне благо невелика, то під час придбання вживаного раніше товару межі невизначеності розширюються. Це пов'язано із тим, що продавець під час продажу вживаного товару може не вказувати певні характеристики, які спочатку покупець не зможе виявити, але в подальшому це виявиться при користуванні придбаним благом та негативно вплине на враження від блага.

Вищезазначена проблема найчастіше зустрічається на ринку вживаних автомобілів. Це питання є частиною дослідження Дж. Акерлофа, М. Спенса та Дж. Стігліца, які досліджували ринок з асиметричною інформацією. Вчені зазначали, що покупець не володіє тією ж інформацією про товар, що і продавці, що не дозволяє покупцям об'єктивно оцінити коректність запропонованої ціни. Це також пов'язано із тим, що ціна на ринку вживаних автомобілів формується на основі запропонованих альтернатив зі схожими параметрами, тобто вона є середньою. У цьому випадку власники автомобілів із гіршою якістю можуть завищувати ціну, а власники товару із високою якістю вимушені або занижувати ціну до середньої, або виходити із ринку [4, с. 495].

Таким чином в умовах існування асиметрії інформації покупці під час пошуку інформації та оцінки варіантів, особливо на ринку вживаних товарів, потрапляють під вплив невизначеності, яка призводить до унеможливлення існування на кінцевому етапі оптимального вибору.

Все ж таки необхідно зазначити, що не завжди під час придбання товарів неповсякденного вжитку споживач проходить всі п'ять етапів. Було помічено, що під час придбання недорогих за суб'єктивною оцінкою індивіда благ людина часто пропускає другий та третій етап.

Також під час прийняття рішення про придбання блага людина стикається із двома альтернативами здійснення свого вибору (Рис. 2).

Рис. 2. Альтернативи здійснення вибору індивідом

Джерело: складено автором на основі [7].

Під час здійснення вибору індивід отримує про товар певну інформацію, яку він класифікує як «Розпізнану» (товар, який раніше купував) або «Нерозпізнану» (товар, який споживач рідко купує, або раніше не купував). В залежності від визначення суб'єктом інформації він активує один із способів прийняття рішення – «Систему 1» чи «Систему 2».

Від «Системи 1» до «Рішення» виходить більше стрілок, ніж від «Системи 2». Це зумовлено тим, що людина у житті частіше здійснює автоматичні безконтрольні рішення, ніж приймає рішення, які потребують від нас більше уваги [3].

Також «Система 1» більше притаманна для повсякденних (рутинних) покупок, а «Система 2» для специфічних покупок. Таким чином «Система 2» спонукає нас до вирішення виникаючих перед нами проблем (Рис. 3).

Рис. 3. Континуум споживчої поведінки

Джерело: складено автором на основі [8].

На нашу думку, «Система 2» починає працювати в умовах, коли споживач визначає для себе певні характеристики товару: дорогий, не підлягає частому придбанню, незнайома категорія продукту/бренду. У цьому випадку споживач більш усвідомлено підходить до вибору продукту, порівнює його із іншими аналогами, намагається знайти більше інформації про товар.

Таким чином споживач намагається зменшити долю невизначеності під час свого вибору, використовуючи «Систему 2». Необхідно зазначити, що під час рутинної поведінки споживач також знаходиться в умовах невизначеності, оскільки індивід менше схильний до розгляду альтернатив, дослідження нової інформації про категорію товару. Для споживача під час рутинної поведінки більш характерне неусвідомлене придбання товару та участь в процесі обміну [8].

Також до рутинної поведінки із неусвідомленим вибором відносять імпульсивні покупки, оскільки їхнє придбання не включає в себе використання «Системи 2». Саме імпульсивні покупки споживач здійснює в умовах невизначеності. У той же час придбання товарів із залученням споживацької усвідомленості призводить до «пост-споживацького занепокоєння», яке характеризується роздумами споживача щодо правильності вже здійсненого вибору, тому що підсвідомо споживач під час рутинної поведінки сприймає товар із низьким ризиком, а під час залучення «Системи 2» індивід оцінює придбання товару високим ризиком. Компанії, які продають товари, що активують у споживачів високий рівень усвідомленості, розуміють, що дисонанс та подальша оцінка ризиків споживачем після придбання товару може бути для них у майбутньому проблемою. Тому продавці намагаються запропонувати споживачам багато інформації про свою продукцію, зокрема їх переваги над конкуруючими брендами та надійність, створюючи ілюзію низького ризику.

Необхідно звернути увагу, що в системі континууму споживчої поведінки обмежене вирішення проблем знаходиться між рутинною поведінкою та вирішенням проблеми. Це пов'язано із тим, що споживачі беруть

участь у вирішенні обмежених проблем, коли вони вже мають деяку інформацію про товар чи послугу, але продовжують шукати додаткову інформацію. До цієї категорії відносять товари, які споживачі не класифікують як товари із високим рівнем ризику придбання, а їхню ціну оцінюють як середню та допустиму для їхнього бюджету. При цьому ці товари не є товарами першої необхідності і споживач готовий витратити час для ознайомлення із декількома альтернативами у відносно короткий проміжок часу. До такої категорії товарів найчастіше відносять одяг та аксесуари. Таким чином, вивчаючи альтернативи, споживач залучає «Систему 2», але все-таки рівень невизначеності залишається відносно високим, оскільки споживач оцінює лише декілька альтернатив [5, с. 61].

Необхідно зазначити, що під час процесу обмеженого вирішення проблеми та вирішення проблеми із залученням «Системи 2» споживач проходить в середньому 6 етапів для прийняття рішення (Рис. 4).

Рис. 4. Етапи процесу прийняття рішення про придбання товару

Джерело: складено автором на основі [5, с. 62].

Ці етапи передбачають такі дії:

1. **Визначення проблеми** – усвідомлене визначення потреби в певному товарі. Іноді маркетологи підштовхують нас до визначення цієї потреби, що призводить до імпульсивного придбання товару. Таким чином цей етап притаманний також для рутинної поведінки.

2. **Пошук інформації** – розширення знань про обраний товар, ознайомлення із альтернативами. Даний етап не притаманний для рутинної поведінки.

3. **Оцінка продукту** – процес відбору декількох варіантів, які потенційно можемо придбати, із групи альтернативних товарів. Іноді варіантів може бути дуже багато, що може призвести до відмови придбання будь-якого товару. Для того, щоб уникнути даної ситуації, індивід може використовувати евристику вибору або правила, що забезпечують ментальні ярлики в процесі прийняття рішень. Також для здійснення вибору на основі оцінки продукту споживач може розробляти критерії оцінювання (ціна, якість, колір тощо), які допомагають звужити вибір.

4. **Вибір та придбання продукту** – процес купівлі товару після проходження одного або більше етапів. Для рутинної поведінки даний етап настає одразу після першого етапу.

5. **Використання і оцінка після використання**. На цьому етапі під час обмеженого вирішення проблеми споживач відповідає на питання, чи була задоволена його потреба і наскільки якісно вона була задоволена. Під час вирішення проблеми споживач ще сумнівається у своєму придбанні і намагається оцінити свої ризики, тому багато продавців пропонує покупцям ще додаткові безкоштовні послуги після придбання товару, які на психологічному рівні заспокоюють споживачів та знижують рівень їхньої тривоги.

6. **Утилізація продукту** – відносно новий етап у споживанні. Цей етап відноситься до усіх складових континууму споживання, але даний процес тільки набирає популярності серед населення. Під час вибору товару для деяких споживачів можливість утилізувати або участь у програмі правильної утилізації/вторинного використання продукції компанією-виробником є принципово-важливим критерієм, тому даний етап у процесі прийняття рішення є не у всіх споживачів [6, с. 63].

Таким чином ми бачимо, що для здійснення споживачем рішення за умови залучення «Системи 2» в умовах невизначеності є складним процесом, який включає залучення додаткових когнітивних здібностей та часу для здійснення вибору.

Висновки. Проведене дослідження дає нам право зробити висновки, що одним із головних чинників, який впливає на споживчу поведінку індивіда, є невизначеність, яку в цьому контексті можна визначити як неповну/неякісну інформацію, що отримує індивід під час прийняття рішення про придбання блага. Уникнути потрапляння в умови невизначеності неможливо як під час повсякденних покупок, так і під час специфічних покупок. У першому випадку уникнення невизначеності не можливе через те, що не вивчається додаткова інформація, що може призвести до більш оптимального вибору. Дослідження демонструють, що у випадку неповсякденних покупок, не дивлячись на використання індивідом «Системи 2», споживач найбільше потрапляє в умови невизначеності, оскільки він проходить декілька етапів, що включають в себе пошук та обробку великої кількості інформації, яка може без відома індивіда бути неповною або неякісною. Знаючи таку особливість споживачів, продавці можуть використовувати це на свою користь, нав'язуючи покупцям бажання придбати певну продукцію, надаючи неповну або неправдиву інформацію, що знижує у споживачів відчуття стурбованості та ризику щодо товару.

Розуміючи проблему існування невизначеності під час споживчого вибору, ми не можемо її вирішити шляхом надання рекомендацій щодо зменшення або уникнення невизначеності. Це питання ми можемо розглядати лише як інтенсивність впливу та етапи, на яких впливає невизначеність на споживчий вибір та результати вибору.

Отже, ми можемо стверджувати, що вплив невизначеності на споживчий вибір досі залишається невирішеним питанням для дослідників та потребує більш глибокого поетапного вивчення проблеми.

Література

1. Котлер Ф. Основы маркетинга. Москва : Издательский дом «Вильямс», 2007. 656 с.
Kotler F. (2007). Osnovyi marketinga [Fundamentals of Marketing], 656 p. [in Russian].
2. Решетило В. П., Федотова Ю. П. Аналіз невизначеності як категорії економічної науки. *Економіка і суспільство*. 2016. № 3. С. 13–16.
Reshetilo V.P., Fedotova Y.P. (2016). Analiz nevyznachenosti yak katehorii ekonomichnoi nauky [Analysis of uncertainty as a category of economic science]. Ekonomika i suspilstvo [Economy and Society]. Vol.3, 13-16 [in Ukrainian].
3. Doneva R. (2018). Highlights from Behavioural Science Summit 2018 at Warwick B-School. URL: <https://medium.com/common-good/highlights-from-behavioural-science-summit-2018-at-warwick-b-school-47fb00f34d6> [in English]
4. George A. Akerlof (1970). The Market for «Lemons»: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol 84, 488-500 [in English].
5. Jensen G. (2018) Choice Under Conditions of Uncertainty: Methods for Analyzing the Structure of Behavior. URL: <https://psyarxiv.com/579p8/> [in English].
6. Raymond M. A. (2010). Principles of Marketing (B&W). Flat World Knowledge, Inc, 294p. [in English].
7. Reisch L.A. (2015). Behavioural economics and consumption. *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Consumption and Consumer Studies*, p.41–42 [in English].
8. Zhima S. (2018) Consumer behavior continuum. URL: <https://vimeo.com/260271206> [in English].

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

Отримано: 27 липня 2020 р.

Прорецензовано: 13 серпня 2020 р.

Прийнято до друку: 21 серпня 2020 р.

e-mail: Vib28@ukr.net

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-11-16

Борейко В. І. Можливості та перспективи інноваційного розвитку національної економіки. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка» : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 11–16.

УДК: 338.24: 001.89: 658.11

JEL-класифікація: E61, G01, O33

ORCID-ідентифікатор: 0000-0001-8946-0852

Борейко Володимир Іванович,

доктор економічних наук, професор, проректор з наукової роботи

Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука

МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

У статті досліджено передумови, потенційні можливості та перспективи інноваційного розвитку національної економіки. Розкрито погляди провідних зарубіжних та вітчизняних вчених на роль науки та інновацій у забезпеченні динамічного розвитку країн. Проаналізовано законодавчу базу України та діяльність установ, завданням яких є забезпечення інноваційного розвитку національної економіки. Запропоновано шляхи фінансового стимулювання інноваційного оновлення та забезпечення динамічного розвитку національної економіки. Обґрунтовано необхідність збільшення державних видатків на фінансування наукової діяльності та впровадження пільг, для підприємств, які реалізують інноваційні проекти.

Ключові слова: економічна діяльність, наукові дослідження, інновації, законодавча база, бюджетне фінансування, податкові пільги.

Борейко Владимир Иванович,

доктор экономических наук, профессор, проректор по научной работе

Международного экономико-гуманитарного университета имени академика Степана Демьянчука

ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье исследованы предпосылки, потенциальные возможности и перспективы инновационного развития национальной экономики. Раскрыты взгляды ведущих зарубежных и отечественных ученых на роль науки и инноваций в обеспечении динамичного развития стран. Проанализирована законодательная база Украины и деятельность учреждений, задачей которых является обеспечение инновационного развития национальной экономики. Предложены пути финансового стимулирования инновационного обновления и обеспечения динамичного развития национальной экономики. Обоснована необходимость увеличения государственных расходов на финансирование научной деятельности и внедрения льгот для предприятий, реализующих инновационные проекты.

Ключевые слова: экономическая деятельность, научные исследования, инновации, законодательная база, бюджетное финансирование, налоговые льготы.

Volodymyr Boreiko,

Doctor of Economics, Professor, Vice-rector in science work of International Economics and Humanitarian University
named after academician Stepan Demianchuk

OPPORTUNITIES AND PROSPECTS FOR INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

The article examined the prerequisites, potential opportunities and prospects for the innovative development of the national economy. The views of leading foreign and domestic scientists on the role of science and innovation in ensuring the dynamic development of countries are revealed. It was determined, that in the works of these scientists it was substantiated, that the sustainable dynamic development of the national economy can only be ensured by the country, that comprehensively supports the activities of scientific, research institutions and business entities that implement innovative projects.

The legislative base of Ukraine and the activity of institutions whose task is to ensure the innovative development of the national economy are analysed. It is highlighted that the legislative and normative acts regulating research and innovation in Ukraine during the period of independence were not systemic and were not provided with full-fledged state funding, which caused the loss of competitiveness of a significant part of domestic products in the Ukrainian and international markets.

It is determined that despite the permanent financial and economic crises over the past thirty years, Ukraine has managed to maintain significant scientific, innovative and industrial potential, which, if used effectively, can ensure the renewal of

domestic products and access to world markets. It is shown that the priority financial support by the state of research and innovation activities of the relevant entities is the only effective way to ensure the dynamic development of the country.

The ways of financial stimulation of innovative renewal and the national economy dynamic development ensuring are proposed. The necessity of increasing government spending on financing scientific activities and introducing benefits for enterprises' implementing innovative projects has been substantiated.

Keywords: economic activity, scientific researches, innovations, legislative base, budgetary financing, tax privileges.

Постановка проблеми. Фінансово-економічна криза 2020 р., спричинена невдалим діями Кабінету Міністрів України, зниженням темпів розвитку світової економіки та карантинними обмеженнями, запровадженими через поширення коронавірусної хвороби, знову поставила перед вітчизняними науковцями питання здатності української економіки динамічно розвиватися в умовах нестабільності зовнішніх і внутрішніх факторів. Учергове підтвердилося, що експортно- й імпоротно-залежна, з низьким ступенем переробки та відсталими технологіями продукція промислової та аграрної галузей України не здатна витримувати жорстку конкуренцію на міжнародних ринках і при перших негативних коливаннях однією з перших відчуває фінансові потрясіння.

Відповідно перед вітчизняними науковими установами та підприємствами гостро постає питання необхідності швидкого оновлення основних виробничих фондів та впровадження прогресивних інноваційних технологій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На важливості стимулювання державою наукових досліджень та впровадження підприємствами інноваційних проектів наголошували провідні світові та вітчизняні вчені. Цьому питанню приділяли увагу всесвітньовідомі економісти: А. Маршал [1], Д. Рікардо [2], М. Туган-Барановський [3], Й. Шумпетер [4] та ін. В Україні цій проблемі в останні роки присвятили свої роботи науковці О. І. Амоша [5], К. С. Безгін [6], М. Г. Белопольський [7], І. Ю. Єгоров [8], А. І. Землянкін [5], В. Р. Сіденко [9], І. О. Підричева [5] та інші вчені.

У працях цих науковців наголошується, що забезпечити сталий динамічний розвиток національної економіки може тільки та країна, яка всебічно підтримує діяльність наукових, науково-дослідних установ та суб'єктів господарювання, які впроваджують інноваційні проекти. Так, наприклад, українські науковці О. І. Амоша, А. І. Землянкін, І. О. Підричева наголошують, що «стимулювання прихованого інноваційного потенціалу в країнах, що зазнали впливу економічної кризи, – важливий каталізатор для відновлення їх економік» [5, с. 51].

Цю ж думку поділяє В. Р. Сіденко: «Загально визнано, що фактор інновацій в економічному розвитку відіграє домінуючу роль і визначає кардинальні зрушення в структурі економічної діяльності та продуктивності праці, які мають прямий вплив на конкурентоспроможність (It has been generally acknowledged that the factor of innovations in economic development plays a principal role and determines cardinal shifts in the structure of economic activities and labour productivity, which have a direct impact on competitiveness)» [9, с. 51].

Водночас К. С. Безгін обґрунтував, що зміни, які відбуваються у науці та суспільно-економічно розвитку країн, вимагають зміни підходів до організації інноваційної діяльності: «Інтенсивний розвиток інформаційно-комунікаційних і соціогуманітарних технологій формує нелінійні основи організації процесів спільного створення інновацій, у рамках яких відбувається конвергенція сфер виробництва і споживання» [6, с. 66].

Проте, в останні роки стимулюванню інноваційної діяльності підприємств в Україні приділялося дуже мало уваги, що спричинило відставання національної економіки та визначило актуальність нашого дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою нашої статті є дослідження наукового потенціалу України та її здатності до інноваційного оновлення вітчизняного виробництва та забезпечення динамічного розвитку національної економіки.

Відповідно до визначеної мети у статті реалізуються такі завдання:

- оцінити погляди провідних зарубіжних та вітчизняних вчених на роль науки та інновацій у забезпеченні динамічного розвитку національних економік;
- проаналізувати законодавчу базу України та діяльність установ, завданням яких є забезпечення інноваційного розвитку національної економіки;
- запропонувати шляхи фінансового стимулювання інноваційного оновлення та забезпечення динамічного розвитку національної економіки.

Виклад основного матеріалу. В умовах постійної жорсткої конкуренції на міжнародних ринках здатність вижити і розширити ринки збуту демонструє тільки та продукція, яка відповідає кращим світовим стандартам та здатна швидко оновлюватися. Тому досягнути сталого економічного успіху може тільки та

країна, яка володіє високими технологіями і всебічно підтримує національну науку та сприяє впровадженню підприємствами інновацій.

Д. Рікардо у своїй роботі «Початок політичної економії» обґрунтував, що, хоча прибуток у промисловій та аграрній галузі має природну тенденцію періодично падати, для того щоб не допустити цього та забезпечити доступність продуктів першої необхідності для широких верств населення, державі потрібно підтримувати наукові дослідження, сприяти оновленню техніки та впровадженню інноваційних технологій: «На щастя, ця тенденція, це, так би мовити, тяжіння прибутку (до падіння – Автор), призупиняється через повторні проміжки часу завдяки вдосконаленням в машинах, що застосовуються у виробництві предметів життєвої необхідності, а також відкриттям в агрономічній науці, які дозволяють нам зберегти частину праці, яка була потрібна раніше, і таким чином знизити ціну предметів першої необхідності робітника» [1, с. 15].

Важливе місце в забезпеченні динамічного розвитку країни науці, освіті та впровадженню інновацій відводив А. Маршал, на думку якого «... економічна вигода від використання одного великого промислового відкриття цілком достатня для покриття витрат на освіту для цілого міста, бо одна така ідея, як, наприклад, головний винахід Бессемера, забезпечує такий же приріст виробленої потужності, як і праця 100 тисяч чоловік» [2, с. 294].

Погоджуючись з думками всесвітньовідомих вчених, варто наголосити, що економічна віддача від роботи наукових установ може бути досягнута тільки через багато років, а тому їхня діяльність потребує довготривалої підтримки і фінансування. Однак, як зазначав відомий український економіст М. І. Туган-Барановський, державне регулювання інвестицій хоча б тільки у галузях, що виробляють засоби виробництва, могло б забезпечити неухильне розширення виробництва [3].

Послідовник М. І. Туган-Барановського, відомий австрійський економіст Й. А. Шумптер, серед ключових факторів, які здатні забезпечити економічне зростання, виділяв: «Впровадження нового, тобто певній галузі промисловості ще не відомого методу (способу) виробництва, в основі якого не обов'язково лежить нове наукове відкриття і який може полягати також в новому способі комерційного використання відповідного товару» [4, с. 132].

На думку українського економіста М. Г. Білопольського, «сучасні суспільні відносини очікують серйозні фундаментальні перетворення, оскільки вони не відповідають вимогам високопродуктивних сил. Старі віджилі методи в політиці, економіці, ідеології, моралі, культурі та інші не дають можливості підняти потенціал суспільних відносин на високий сучасний рівень. Вони є гальмом перспективного розвитку держав і світу в цілому та не відповідають реаліям сьогодення» [5, с. 10].

Тому слід погодитися з І. Ю. Єгоровим, який наголошує, що «для України практична реалізація курсу на широке використання інновацій, як і в попередні десятиріччя, залишається одним з найважливіших викликів [6, с. 5].

Отже, нашій країні в нинішньому нестабільному, висококонкурентному глобалізованому світі, суперечливих міжнародних політичних відносинах та складній фінансово-економічній ситуації необхідно оцінити свої можливості продукувати інноваційні технології та впроваджувати їх для забезпечення динамічного розвитку національної економіки.

Нині, як у 90-і рр. XX ст., наша країна стоїть перед вибором, якому шляху свого розвитку надати перевагу. Тоді з метою стимулювання інноваційної діяльності був прийнятий Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків» з передбаченими у ньому фінансовою підтримкою та цільовими субсидіями підприємствам, що виконують проекти технологічних парків [10].

Однак, цей Закон мав обмеження щодо переліку учасників, які могли ним скористатися, а пільгові режими часто змінювалися та скасовувалися. Тому реального поштовху в розвитку національної економіки він не спричинив.

У 2002 р. був прийнятий Закон України «Про інноваційну діяльність», який визначив правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні, встановив форми стимулювання державою інноваційних процесів та був спрямований на підтримку розвитку економіки України інноваційним шляхом [11].

І хоча головною метою державної інноваційної політики цей Закон визначив створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку та використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних, енерго- та ресурсозберігаючих технологій, виробництва та реалізації нових видів конкурентно-спроможної продукції, реальних фінансових механізмів підтримки суб'єктів інноваційної діяльності він не передбачає, оскільки, ст. 7 цього Закону гласить, що асигнування для фінансової підтримки інноваційної

діяльності здійснюються в межах Державного бюджету України [11], коштів у якому постійно не вистачає. Тому впродовж всіх років незалежності наукові установи та суб'єкти, які впроваджували інновації в Україні, фінансувалися за залишковим принципом.

В результаті за майже 30 років незалежності вітчизняна наука зазнала значних збитків. Так, якщо у 1990 р. у виконанні наукових досліджень і розробок в нашій країні були задіяні 313,1 тис. чоловік, то у 2018 р. – 88,1, або у 3,6 разів менше. Водночас кількість організацій, що здійснювали науково-дослідні роботи в Україні, зменшилася із 1400 одиниць у 1990 р. до 950 у 2018 р. До того ж, як правило, держава фінансувала наукові дослідження і розробки таких організацій тільки на третину. Тому в пошуках кращого місця для проживання і роботи у 90-і рр. XX ст. та 10-і рр. XXI ст. Україну в середньому щорічно покидали більше 50 докторів та кандидатів наук [12]. При цьому зрозуміло, що залишали українські наукові установи кращі вчені, попит на яких був у інших, насамперед, високорозвинених країнах світу.

В результаті склалася ситуація, за якої в країнах Європейського Союзу, наприклад, у 2015 р. серед 1 тис. зайнятого населення – більше 20 вчених проводили наукові дослідження і розвідки, тоді як в Україні цей показник не перевищував 7,5, або був втричі меншим [12].

Не надавала українська держава достатньої фінансової підтримки і суб'єктам господарювання, які впроваджували інновації. Тому кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації зменшилася із 1491 у 2000 р. до 777 – у 2018 р., або у 1,9 разів. Якщо у 1995 р. ними було впроваджено у виробництво 2936 нових технологічних процесів, то у 2018 р. – 2002. Найнижчим цей показник був у 2006 р. – 1145 нових технологічних процесів. У 1995 р. в Україні було освоєно 11472 інноваційних видів продукції, тоді як у 2018 р. – 3843, а у 2006 р. та 2010 р. – 2408 [12].

Наведені дані засвідчують, що впродовж попередніх 28 років Україна не приділяла достатньої уваги підтримці наукової діяльності та впровадженню інновацій, що зумовило зниження конкурентоспроможності української продукції на вітчизняному, європейському та світовому ринках. Однак, слід зазначити, що, незважаючи на всі негаразди, наша країна зберегла значну частину свого наукового потенціалу.

Так, нині у складі Національної академії наук України працює 4 наукові установи у відділенні математики, 15 – інформатики, 14 – фізики і астрономії, 14 – наук про Землю, 14 – фізико-технічних проблем матеріалознавства, 13 – фізико-технічних проблем енергетики, 6 – ядерної фізики і енергетики, 13 – хімії, 8 – біохімії, фізіології і молекулярної біології, 22 – загальної біології, 9 – економіки. Серед них всесвітньо відомі: Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона, Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова, Інститут прикладних проблем механіки і математики імені Я. С. Підстригача, Інститут космічних досліджень, Інститут проблем штучного інтелекту, Інститут ядерних досліджень, Інститут радіофізики та електроніки імені О. Я. Усикова та багато інших [13].

У 2018 р. у науково-дослідних установах України працювали 7043 докторів та 18806 кандидатів наук [12]. Ці вчені, за умови їх достатнього фінансового забезпечення, здатні забезпечити розробку нових технологій та високопродуктивної техніки, які після їх впровадження у виробництво сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної продукції та динамічному розвитку національної економіки.

Отже, незважаючи на перманентні фінансово-економічні кризи в останні 30 років, Україна зуміла зберегти значний науковий, інноваційний та промисловий потенціал, який за умови його ефективного використання може забезпечити оновлення вітчизняної продукції та вихід з нею на світові ринки.

Для цього питому вагу фінансування з Державного бюджету України науково-дослідних робіт потрібно збільшити до середньозваженого рівня країн Європейського Союзу – 2,0–2,1 %. При цьому слід зазначити, що в останні роки цей показник в Україні не перевищував 0,5 %, тоді як, наприклад, в Німеччині він був більшим 3 %, тому ця країна є лідером на європейському просторі [12].

Водночас важливо зберегти в Україні провідні наукові установи та кращих науковців. Для цього відомі українські вчені, які проводять дослідження на рівні світових відкриттів, впровадження яких може дозволити Україні здійснити інноваційний прорив, повинні отримувати заробітну плату на такому ж рівні, на якому її отримують провідні європейські вчені.

Крім того, всім підприємствам, які впроваджуватимуть інноваційні проекти, потрібно надати можливість отримувати безвідсоткові кредити, звільнити від оподаткування податком на прибуток підприємств терміном на 5 років прибутку отриманого суб'єктами господарювання від реалізації інноваційної продукції та забезпечити державне страхування їхніх ризиків при експорті такої продукції.

Правова, економічна, фінансова, пільгова та страхова підтримка з боку держави діяльності наукових і науково-дослідних установ, провідних вітчизняних вчених та суб'єктів господарювання, які реалізовуватимуть інноваційні проекти, є базисом для відновлення промислового потенціалу України, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції та забезпечення динамічного розвитку національної економіки.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити висновок, що пріоритетна фінансова підтримка державою науково-дослідної та інноваційної діяльності відповідних суб'єктів визнається провідними світовими та вітчизняними вченими єдиним ефективним напрямом забезпечення динамічного розвитку країни. Однак, проведені дослідження засвідчують, що впродовж останніх 28 років Україна забезпечувала фінансування науки та інноваційної діяльності за залишковим принципом, що було однією з причин втрати значною частиною вітчизняної продукції конкурентоспроможності на вітчизняному та міжнародних ринках.

Тому для забезпечення динамічного розвитку національної економіки Україні необхідно збільшити питому вагу фінансування із Державного бюджету науково-дослідних робіт до середньозваженого рівня країн Європейського Союзу – 2,0–2,1 %; підвищити рівень оплати праці провідних вітчизняних вчених, які здійснюють дослідження на світовому рівні; надати можливість підприємствам, які впроваджуватимуть інноваційні проекти, отримувати безвідсоткові кредити, звільнити їх від оподаткування податком на прибуток підприємств та забезпечити страхування їхніх ризиків при експорті продукції.

Література

1. Рикардо Д. Начало политической экономии. Сочинения. Т. 1. Москва : Госполитиздат, 1995.
Rikardo, D. (1995). *Nachalo politicheskoy ekonomii*. Sochineniya. T. 1 [The beginning of political economy]. M.: Gospolitizdat. [In Russian]
2. Маршалл А. Принципы экономической науки. Т. 1. Москва : Прогресс. Универс, 1993.
Marshall, A. (1993). *Printsiipyi ekonomicheskoy nauki*. T. 1 [Principles of Economics]. M.: Progress. Univers. [In Russian]
3. Туган-Барановський М. І. Політична економія. Курс популярний. Київ : Наукова думка, 1994.
Tuhon-Baranovskiy M. I. (1994). *Politychna ekonomiya. Kurs populiarnyi* [The political economy. The course is popular]. K.: Naukova dumka. [in Ukrainian]
4. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. Москва : Эксмо, 2007.
Shumpeter, Y. A. (2007). *Teoriya ekonomicheskogo razvitiya. Kapitalizm, sotsializm i demokratiya* [Economic development theory. Capitalism, Socialism and Democracy]. M.: Eksmo. [In Russian]
5. Амоша О. І., Землянкін А. І., Підоричева І. О. Удосконалення системи управління інноваціями як умова протікання структурних реформ в Україні. *Економіка України*. 2015. № 9. С. 49–65.
Amosha, O. I., Zemliankin A. I., Pidorycheva, I. O. (2015). Udoskonalennia systemy upravlinnia innovatsiaymy yak umova rot skorennya strukturnykh reform v Ukraini. *Ekonomika Ukrainy* [Economy of Ukraine], 9, 49–65. [in Ukrainian]
6. Безгін К. С. Імплементация нелинейной парадигмы инновационного менеджменту. *Економіка України*. 2017. № 9. С. 59–71.
Bezghin K. S. (2017). Implementatsiia neliniinoi paradyhmy innovatsiinoho menedzhmentu. *Ekonomika Ukrainy* [Economy of Ukraine], 9, 59–71. [in Ukrainian]
7. Белопольский Н. Г. Энвайроника – фундаментальная наука о спасении и развитии земной цивилизации или новая концепция развития мира: монография. Киев : НАН Украины, Институт экономики промышленности, 2020.
Belopolskiy, N. G. (2020). *Environika – fundamentalnaya nauka o spasenii i razvitii zemnoy tsivilizatsii ili novaya kontseptsiya razvitiya mira: monografiya* [Environics is the fundamental science of the salvation and development of earthly civilization or a new concept of the world's development: monograph]. NAN Ukrainyi, Institut ekonomiki promyshlennosti. Kiev. [In Russian]
8. Єгоров І. Ю. «Інноваційна Україна – 2020»: основні положення Національної доповіді. *Економіка України*. 2015. № 9. С. 4–18.
Yehorov I. Yu. (2015). «Innovatsiina Ukraina – 2020»: osnovni polozhennia Natsionalnoi dopovidi. *Ekonomika Ukrainy* [Economy of Ukraine], 9, S. 4–18. [in Ukrainian]
9. Сіденко В. Р. Глобальні структурні трансформації та тренди економіки України. Частина друга. Інноваційні чинники структурних змін в умовах четвертої промислової революції (англ. мовою). *Економіка і прогнозування*. 2018. № 2. С. 7–28.
Sidenko V. R. (2018). Hlobalni strukturni transformatsii ta trendy ekonomiky Ukrainy. Chastyna druha. Innovatsiini chynnyky strukturnykh zmin v umovakh chetvertoi promyslovoi revoliutsii (anhl. movoiu). *Ekonomika i prohnouzuvannia* [Economics and forecasting], 2, 7–28. [in Ukrainian]
10. Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності техно-логічних парків» від 16 липня 1999 р. № 991-XIV із змінами і доповненнями.
Zakon Ukrainy «Pro spetsialnyi rezhym innovatsiinoi diialnosti tekhnolo-hichnykh parkiv» [The Law of Ukraine «On the special regime of innovative activity of technology parks»] vid 16 lypnia 1999 r. № 991-XIV iz zminamy i dopovnenniamy. [in Ukrainian]
11. Закон України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 р. № 40-ІУ.
Zakon Ukrainy «Pro innovatsiinu diialnist» [The Law of Ukraine «On innovation activity»] vid 04.07.2002 r. № 40-IU. [in Ukrainian]

12. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 17.07.2020).
Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine] <<http://www.ukrstat.gov.ua/>> (17 July 2020). [in Ukrainian]
13. Національна академія наук України. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Structure/Pages/default.aspx> (дата звернення: 17.07.2020).
Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. [National Academy of Sciences of Ukraine]. <<http://www.nas.gov.ua/UA/Structure/Pages/default.aspx>> (17 July 2020). [in Ukrainian]

Отримано: 12 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 19 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 22 вересня 2020 р.

e-mail: sokoliukg@ukr.net

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-17-24

Соколюк Г. О. Експлікація сутності дефініції «розвиток» стосовно соціально-економічних систем. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 17–24.

УДК: 338. 45.021

JEL-класифікація: B00, O10, P00

ORCID-ідентифікатор: 0000-0003-2589-5376

Соколюк Галина Олександрівна,

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, адміністрування та готельно-ресторанної справи
Хмельницького національного університету

ЕКСПЛІКАЦІЯ СУТНОСТІ ДЕФІНІЦІЇ «РОЗВИТОК» СТОСОВНО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

У статті здійснено ґносеологічний аналіз дефініцій, які відображають різні аспекти використання економічної категорії «розвиток» у межах системного підходу. Аналіз продемонстрував, що в них здебільшого не виокремлюється специфіка соціальної складової економічної системи, а завдання управління абстрагуються від суб'єктності тих, хто підпадає під управлінський вплив. Здійснено експлікацію сутнісного наповнення дефініції «розвиток» і виокремлено ті складові, які відображають специфіку управління соціально-економічними системами згідно концепції «sustainable development».

Ключові слова: системний підхід, структурна збалансованість розвитку, стейкхолдерська взаємодія, «sustainable development».

Соколюк Галина Александровна,

кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры менеджмента,
администрирования и гостинично-ресторанного дела, Хмельницкого национального университета

ЭКСПЛИКАЦИИ СУЩНОСТИ ДЕФИНИЦИИ «РАЗВИТИЕ» В ОТНОШЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ

В статье осуществлен ґносеологический анализ дефиниций, которые отражают различные аспекты использования экономической категории «развитие» в рамках системного подхода. Анализ показал, что в них в основном не выделяется специфика социальной составляющей экономической системы, а задачи управления абстрагируются от субъектности тех, кто подпадает под управляющее воздействие. Осуществлено экспликацию сущностного наполнения дефиниции «развитие» и выделены те составляющие, которые отражают специфику управления социально-экономическими системами согласно концепции «sustainable development».

Ключевые слова: системный подход, структурная сбалансированность развития, устойчивое развитие.

Galyna Sokoliuk,

Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of Management, Administration and Hotel and Restaurant Business Department,
Khmelnytskyi National University

EXPLICATION OF THE ESSENCE OF THE DEFINITION “DEVELOPMENT” IN RELATION TO SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS

The article presents an epistemological analysis of definitions that reflect various aspects of the economic category “development” used within the system approach. The analysis shows that these definitions mostly do not single out the features of the social component of the economic system and management tasks are defined from the subjective point of view of those who fall under managerial influence. It has been noted that this approach can be called mechanistic, since the behavioral characteristics of the social component are neglected and the management of the system is considered from the standpoint of one-vector influence of decision-makers. It has been argued that this negatively affects the effectiveness of development management due to the diversity of stakeholders' interests. An explication of the essential content of “development” definition has been made and components that reflect the specifics of the socio-economic systems management according to the concept of “sustainable development” have been identified. Management of socio-economic system structural balance has been proposed to consider as a dynamic process of forming the optimal proportions of its future state, which is determined by the equal vectors of economic and other interests of its actors and their positions coordination meeting the priorities of sustainable development and competitiveness and following the principles of stakeholder interaction and social dialogue. It has been noted that the management of the socio-economic systems development should be carried out both from the

standpoint of achieving structural balance of the system and taking into account the development goals of the system (increasing competitiveness through quality change).

Keywords: *system approach, structural balance of development, stakeholder interaction, management, sustainable development.*

Постановка проблеми. Глобальна економічна криза, що охопила більшість суб'єктів економічної діяльності внаслідок пандемії COVID-19, суттєво звужуючи соціальні (і виробничі) контакти, спонукає їх до переоцінки напрацьованої роками структури економічних і логістичних процесів і шукати кращі рішення для того, щоб зберегти свою функційну придатність і місце на ринку товарів і послуг. Ці рішення можуть мати не тільки короткотерміновий характер (на період пандемії), а й стосуватися радикальних змін бізнес-моделей – для отримання конкурентних переваг у стратегічній перспективі. Та в будь-якому разі вони підпорядковуватимуться законам і закономірностям розвитку, які властиві складним системам.

Для успішного управління розвитком суб'єктів економічної діяльності (досягнення поставлених цілей) необхідно чітко розуміти зв'язок між загальними законами розвитку і закономірностями перебігу економічних процесів у конкретному соціоісторичному контексті, сформулювати концептуальне бачення структури механізму управління розвитком, а також сформулювати необхідний термінологічний апарат для адекватного оперування дефініціями в контексті завдань побудови механізмів і моделей управління розвитком співвідносно різного типу соціально-економічних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з означеної проблеми. Багатоаспектність і складність управління розвитком соціально-економічних систем зумовлює значну кількість наукових досліджень з цієї проблеми. Більшість із них спирається на методологічний підхід і базові положення теорії систем і своєю основною метою визначають виділення чинників, що впливають на здатність системи до підтримання свого існування у динамічному і висококонкурентному зовнішньому середовищі.

Вагомий внесок у вирішення окремих аспектів проблеми управління розвитком соціально-економічних систем зробили науковці пострадянського простору, які розглядали її у світлі перехідного періоду. Зокрема, слід відзначити роботи Н. Афанасьєва, Є. Короткова, В. Ляшенка, Ю. Погорєлова, О. Прокопенко, В. Прохорової, О. Раєвської, В. Рогожина, В. Рудики, О. Шведчикова, О. Юшкевича та ін. [1–10].

Суттєві зміни соціоісторичного контексту в епоху глобалізації збільшили варіативність наукових поглядів на ключові джерела і спонукальні причини розвитку, урізноманітнили підходи до трактування сутності і виокремлення видів розвитку соціально-економічних систем, підвищили інтерес до розроблення моделей та механізмів управління ним стосовно різних цілей і умов функціонування означених систем. І в кожному такому контексті суб'єкти управління прагнуть досягти бажаного результату. Проте, це можливо лише за відповідності обраних моделей і механізмів об'єктивним законам розвитку економічних і соціальних процесів. А забезпечується така відповідність чіткістю розуміння сутності і природи кожного із означених об'єктів і процесів, які мають піддаватися керівному впливу. Для досягнення такої чіткості сутності об'єкта дослідження доцільно здійснити його експлікацію.

Мета і завдання дослідження – здійснити гносеологічний аналіз дефініцій, які відображають різні аспекти використання економічної категорії «розвиток» у межах системного підходу і виділити серед них ті, чиє сутнісне наповнення дає змогу включити їх до понятійно-категоріального апарату управління соціально-економічними системами згідно концепції «sustainable development».

Виклад основного матеріалу дослідження. Експлікація сутності будь-якого терміна – це метод розгортання його значення, який дає змогу пояснити його чіткіше, замінити неточне визначення на точніше через певну множину інших термінів і явищ (лат. explicatio – розгортання, пояснення) [11]. Цей філософський науково-дослідницький підхід до вивчення предметів (явищ) дає змогу ширше окреслити їх сутнісне наповнення, а значить – обрати релевантну теоретичну базу і методологію дослідження, а в ході його проведення ідентифікувати значиму множину чинників, які можуть впливати на перебіг процесу або ж дещо змінювати окремі аспекти його сутнісного наповнення, виділити ключові ознаки (детермінанти) і рушійні сили, вказати на взаємозв'язок чинників із результативністю процесу та ін.

Для експлікації дефініції «розвиток» стосовно соціально-економічних систем доцільно спершу проаналізувати еволюцію теорій економічного розвитку, співвідносячи їх із соціоісторичним контекстом, у якому вони були сформульовані концептуально. Слід зазначити, що вперше ідея розвитку була сформульована давньогрецьким філософом Гераклітом – у вигляді відомого вислову «все тече, все змінюється» [12]. Однак у такому поданні вона лише констатувала факт постійних змін і відображала суто абстрактно-філософський погляд на процеси, які відбуваються в природі та суспільному житті, не вказуючи на доцільність та інструменти цілеспрямованого впливу на них. Наступні покоління філософів уже робили спроби глибше проникнути в сутність цього процесу, підкреслюючи (як І. Кант) те, що розвиток є на-

слідком «ризикованої природи розуму» [13] або результатом «боротьби і подолання суперечностей» (як Г. Гегель [14]).

Ці та інші твердження представників філософського напряму дослідження природних процесів і тих, що відбуваються за участю людини, доволі глибоко проаналізовані Ю. Погорєловим у його роботі [5], де цьому періоду становлення категорії «розвиток» відводиться значна увага – очевидно з огляду на сутнісно-універсальний характер філософського погляду на предмети і явища. Цю важливу місію філософії підкреслював ще Г. Гегель у своїх «Лекціях з історії філософії»: «Філософія є об'єктивна наука про істину, наука про необхідність її пізнання за посередництвом понять (виділено мною – Г.С.), а не ... тканням павутини тверджень» [13]. Цей вислів можна трактувати так, що без чіткості категорійного апарату дослідження його не можна належним чином спланувати, провести й отримати репрезентативні результати, тобто досягнути істини стосовно досліджуваного явища.

При цьому очевидно, що кожне явище має розглядатися з урахуванням як його начал, так і генези того контексту, який більшою мірою відображає особливості сучасного світосприйняття. У такому випадку у трактуванні категорії «розвиток» співвідносно об'єктів дослідження економічної теорії – соціально-економічних систем.

Загалом, наукові погляди на сутність дефініції «розвиток» у її застосуванні до суб'єктів економічної діяльності трансформувались у тісному взаємозв'язку зі зміною основних положень економічної теорії у частині, яка стосується концепцій економічного зростання. Результати ретроспективно-аналітичного огляду світового наукового доробку у цій царині вказують на те, що системоутворювальну роль у ньому відіграють моделі економічного зростання, концептуально обґрунтовані представниками неокласичного та кейнсіанського напрямів економічної теорії, завдяки тому, що вони були методологічно оформлені у вигляді функційних залежностей з виокремленням структурних джерел і рушійних сил зростання. Це моделі Кобба-Дугласа, Фішера, Харрода-Домара, Солоу, Міда, Тінбергена та інших, у яких авторами формалізовано (відповідно до їх бачення) співвідношення внеску різних структурних складових економічної діяльності (виробничих факторів) для максимізації результатів економічного зростання [15; 16].

У цих моделях увага сконцентрована на економічних результатах розвитку і до розгляду беруться виробничі фактори, які сукупно можуть забезпечити економічне зростання – прямі інвестиції, заощадження (ті ж інвестиції, тільки розпорошені за джерелами їх залучення), науково-технічний прогрес. Людський фактор у цих моделях розглядався як один із виробничих факторів – переважно у статусі робочої сили, що фізично має бути учасником виробничого процесу і отримувати за це заробітну плату. Наприклад, це бачимо у модернізованій Я. Тінбергеном моделі Кобба-Дугласа:

$$Y = F(K^{\alpha} \cdot L^b \cdot e^{\nu}); \quad (1.1)$$

де Y – валовий національний продукт; K – середньорічний темп зростання витрат капіталу; L – середньорічний темп зростання витрат праці; α і b – відповідно частки капіталу і праці в національному доході, причому $b = (1 - \alpha)$; e^{ν} – кінетична компонента, що відображає вплив автономного НТП на економічне зростання.

У формалізованому описі зазначених моделей економічного зростання розвиток присутній у прихованій формі – у вигляді технологічного чинника (чинника НТП), який поступово починає займати провідні позиції порівняно з іншими виробничими факторами. Це простежується у моделях Р. Солоу, Дж. Міда і Я. Тінбергена. А дослідження Б. Санто (проведені ним у 80-х рр. XX ст.) підтвердили цю домінанту: він довів, що «впродовж одного лише десятиріччя співвідношення факторів економічного зростання промислово-розвинутих країн зазнало разючих змін: 1/4 приросту продукції отримано за рахунок прямого вкладання капіталу, 1/3 – за рахунок підвищення кваліфікації робочої сили і понад 40 % – за рахунок використання наукових відкриттів, винаходів та досліджень, застосування технічних новацій» [17, с. 234]. А саме винаходи й відкриття за умови їх практичного втілення й забезпечують якісні зміни виробничих систем, які підвищують їх продуктивність і позитивно впливають на загальне економічне зростання.

Домінування чинника науково-технічного прогресу як ключового фактора розвитку бачимо і у теорії економічного розвитку Й. Шумпетера [18], та у теорії довгих хвиль [19]. Упровадження нових, більш продуктивних факторів виробництва переводить економічну систему на якісно новий рівень, на якому відновлюється її рівновага із зовнішнім середовищем.

Шумпетеріанського підходу дотримуються і багато науковців пострадянського простору. Так, Н. Афанасьєв, В. Рогожин і В. Рудика розглядають розвиток як процес, що ґрунтується на результатах науково-технічного досягнення і сприяє розвитку виробничих сил та задоволенню потреб суспільства у товарах вищої якості. Конкретизуючи зміст цього процесу стосовно підприємства, вони зазначають, що в ході розвитку відбувається зростання міри ефективності, покращення бізнес-процесів чи управління ними, у результаті чого може бути досягнуто кількісний чи якісний приріст корисного результату порівняно з попереднім рівнем [1].

Визначаючи зміст дефініції «розвиток» з абстрактно-філософського погляду (тобто стосовно усіх видів систем), представники різних наукових течій в економіці були одноставними в тому, що це процес якісних змін, який сприяє поліпшенню стану системи – адже за інших умов не забезпечити економічне зростання. Зокрема, Е. Коротков розглядає розвиток як сукупність змін, наголошуючи на тому, що його результати «ведуть до появи нової якості та зміцнення життєвості системи, її здатності чинити опір руйнівним силам зовнішнього середовища» [10, с. 296].

У такому ж причинно-наслідковому зв'язку бачать зміст і результати розвитку О. Шведчиков [8] та Ю. Погорелов [2], які його розглядали стосовно підприємства. Вони також основний акцент ставили на тому, що розвиток має забезпечувати підвищення життєздатності підприємства – саме це визначається метою управління. При цьому Ю. Погорелов додатково вказував на те, що розвиток сприяє зростанню потенціалу підприємства і внутрішній інтеграції [5, с. 60]. Останнє видається особливо важливим для розуміння того, як саме мають формуватися завдання розвитку для соціальної складової підприємства або ж соціально-економічної системи вищого рівня управління – регіональної або національної економіки. Тобто розвиток, який передбачає вдосконалення матеріальної основи економічних процесів (техніко-технологічна складова бізнес-процесів), має супроводжуватися змінами у виробничих відносинах.

Саме такий зв'язок підкреслюється у сучасному економічному довіднику: «Розвиток – це незворотні, закономірні зміни технологічного способу виробництва (спосіб виробництва, що базується на техніко-економічному поєднанні речових і особистісних факторів виробництва, комплексі техніко-технологічних відносин між речовими елементами продуктивних сил і системі техніко-економічних відносин)» [20, с. 623]. Проте це визначення, яке можна вважати найбільш чітким з погляду закладеного у ньому змісту того, що відбувається і яке можна застосувати до будь-яких соціально-економічних систем, не містить управлінського контексту (які цілі ставить перед собою суб'єкт управління, плануючи стратегію розвитку, якими мають бути нові техніко-економічні відносини у новому стані системи, як ці відносини впливатимуть на досягнення поставлених цілей).

Таку ж приблизно позицію бачимо і у визначенні В. Ляшенка: характеризуючи зміст якісних результатів розвитку, він зазначає: «У результаті розвитку виникає новий якісний стан об'єкта, що виступає як зміна його складу чи структури (тобто виникнення, трансформація чи зникнення його елементів і зв'язків)» [4, с. 92]. Як бачимо, він виділяє структурну основу якісних змін – і нова структура потребує нових зв'язків. З позицій завдань управління розвитком важливо забезпечити цим зв'язкам таких характеристик (зокрема, інформаційної оперативності), які б відповідали новому стану системи і новим цілям управління.

На структурній складовій розвитку наголошує і О. Юшкевич, зазначаючи що це здійснюється «...для досягнення кращого поєднання елементів структури, що посилює, підвищує вихідні показники системи порівняно з показниками її попереднього стану...» [7]. До цього варто додати, що таке впорядкування сприяє більшій узгодженості в організаційній взаємодії, а значить, поліпшує якість соціальних відносин у системі. Це надзвичайно важливо з точки зору забезпечення керованості нею, що важливо для успішного досягнення управлінських цілей.

На зв'язок змісту розвитку і цілей управління прямо вказує О. Раєвська, яка трактує розвиток як «унікальний процес трансформації відкритої системи в просторі і часі, який характеризується перманентною зміною глобальних цілей її існування шляхом формування нової дисипативної (пов'язаної з витратами) структури і переведенням в новий аттрактор (напрямок) функціонування» [6, с. 108]. У цьому визначенні підкреслюється цілеорієнтованість структурних змін, водночас вони (як видно із визначення) мають здійснюватися для зміни вектора (аттрактора) функціонування. Останнє доповнення можна вважати дискусійним, оскільки не завжди розвиток передбачає радикальні зміни у стані системи: є еволюція і революція. І стосовно зміни глобальних цілей теж можна дискутувати: вони більш властиві революційним процесам. Проте важливо те, що О. Раєвська акцентує на необхідності управління процесом, оскільки визначення цілей є невід'ємною складовою будь-якого управлінського процесу.

У сучасному філософському енциклопедичному словнику терміну «розвиток» надаються такі сутнісні характеристики, як «незворотні, спрямовані, закономірні зміни матеріальних та ідеальних об'єктів» [21, с. 561]. Ці характеристики прямо вказують на можливість втручання у процес розвитку (спрямованість), навіть якщо зміни є закономірним процесом, на які впливає лише середовище існування об'єкта, до якого він пристосовується, щоб продовжити існувати. І сучасні науковці у своїх дослідженнях все більше стали підкреслювати необхідність управління якісними змінами для досягнення певної мети, особливо якщо це стосується таких економічних систем, як підприємство або інший суб'єкт господарювання [9].

Та здебільшого в таких визначеннях не виокремлюється специфіка соціальної складової економічної системи, завдання управління абстрагуються від суб'єктності тих, хто підпадає під управлінський вплив. Це підхід можна назвати механістичним, він передбачає відсутність опору змінам з боку найманих

працівників, а управління системою розглядається з позицій одновекторного впливу топ-менеджменту, реалізація рішень якого позитивно або негативно відображається на стані системи і її економічних характеристиках.

Очевидно, що в контексті соціально-економічних систем до складу чинників, які зумовлюють досягнення цілей розвитку необхідно додати і поведінкові особливості тих соціальних груп (так званих стейкхолдерів – внутрішніх чи зовнішніх), які прямо чи опосередковано впливають на реалізацію управлінських впливів. Вектори їх інтересів здебільшого відрізняються, тому напрям розвитку є результатом балансування цих інтересів – і особливо тих груп стейкхолдерів, які є стратегічно важливими у планованій перспективі.

У ході розвитку порушуються збалансованість і рівновага будь-якої природної системи, але в соціально-економічних системах у підтриманні динамічної рівноваги важливо враховувати мотиваційні чинники їх переходу в нову якість. Тому тривкий або сталий розвиток соціально-економічної системи забезпечується збалансованістю економічних, екологічних, соціальних та інституціональних параметрів. І в цьому контексті доцільно погодитись із твердженням, що співвідношення між параметрами системи дають змогу виявити певні закономірності розвитку [7]: посилення в часі взаємозалежності та взаємодії параметрів розвитку; оптимізація збалансованості параметрів системи формує умови для сталого розвитку в довгостроковому періоді; зниження збалансованості рівня системи за будь-яких негативних змін її параметрів уповільнює розвиток, що може спричинити нестійкий стан системи.

У контексті цього дослідження результатом ефективного управління має бути підтримання структурної збалансованості розвитку, тобто такого співвідношення якісних (чи кількісних) змін у структурних ланках системи, завдяки якому вона могла б протидіяти зовнішнім негативним впливам, зберігаючи динамічну рівновагу і життєздатність у довгостроковому періоді, показуючи при цьому сталу позитивну динаміку. Ці зміни можуть бути різні за масштабом і функційним призначенням для соціально-економічних систем різного рівня підпорядкованості.

Узагальнюючи викладене вище, можна стверджувати, що у більшості трактувань науковців підкреслюється, що в результаті розвитку системи виникає її новий якісний стан; він може мати нові елементи (складники) і нову або удосконалену структуру (унаслідок появи, перетворення чи зникнення як окремих елементів, так і зв'язків між ними). Водночас розвиток може розглядатися як із позицій складових і результатів процесу, так і з урахуванням основних рушійних сил або чинників, що спонукають до змін. Врахування усіх цих характеристик розвитку необхідне для досягнення цілей управління, що й ставилось метою експлікації цієї дефініції. Узагальнене бачення сукупності характеристик розвитку, які відображають його сутнісне наповнення співвідносно об'єкта управління «економічна система», подано на рис. 1, у якому частково використано підходи до опису змісту розвитку О. Вінніченко [22] та розширено і наповнено їх новим змістом для повноти експлікації даної дефініції з урахуванням завдань управління.

Необхідність управління якісними змінами для досягнення певної мети є незаперечною істиною у науковому середовищі. На цьому особливо наголошує Ю. Погорелов, вказуючи, що однією із ознак розвитку підприємства є «можливість цілеспрямованого впливу на розвиток або ступінь його залежності від цілеспрямованих дій суб'єкта розвитку» [5, с. 150]. Адже саме завдяки цьому втручання зміни можуть набувати різного характеру і приносити різний результат.

При цьому багато авторів підкреслюють, що метою якісних трансформацій системи є підвищення її здатності протидіяти негативним впливам зовнішнього середовища, а значить – життєздатності. Очевидно, що зміст і масштаби якісних змін залежать від ролі того чи того елемента у підтриманні життєздатності даної економічної системи і мають стосуватися першочергово саме тих, що є в певному ринковому контексті ключовими.

Звідси управління структурною збалансованістю розвитку соціально-економічної системи запропоновано розглядати як динамічний процес формування оптимальних пропорцій її майбутнього стану, який визначається рівнодією векторів економічних та інших інтересів сукупності її акторів, узгодження позицій яких має відповідати пріоритетам сталого розвитку і конкурентоспроможності та відбуватися за принципами стейкхолдерської взаємодії і соціального діалогу.

Якщо опиратись на висловлене нами раніше твердження про те, що стає економічне зростання будь-якої соціально-економічної системи є результатом її конкурентоспроможності, а конкурентоспроможність є здатністю формувати і реалізувати конкурентні переваги, створюючи продукти (послуги) з вищою, ніж у провідних конкурентів споживчою цінністю на обраному сегменті ринку [23, с. 90], то логічним може бути висновок про те, що в контексті управління розвитком слід обов'язково формувати інструментарій для стимулювання тих видів діяльності, які здатні створювати таку цінність для споживачів. В контексті концепції сталого розвитку – це не тільки створення матеріальних цінностей для задоволення людських

потреб, а й мінімізація негативних наслідків інтенсифікації науково-технічного прогресу для соціуму – профілактика виникнення соціальних проблем, заходи зі збереження довкілля.

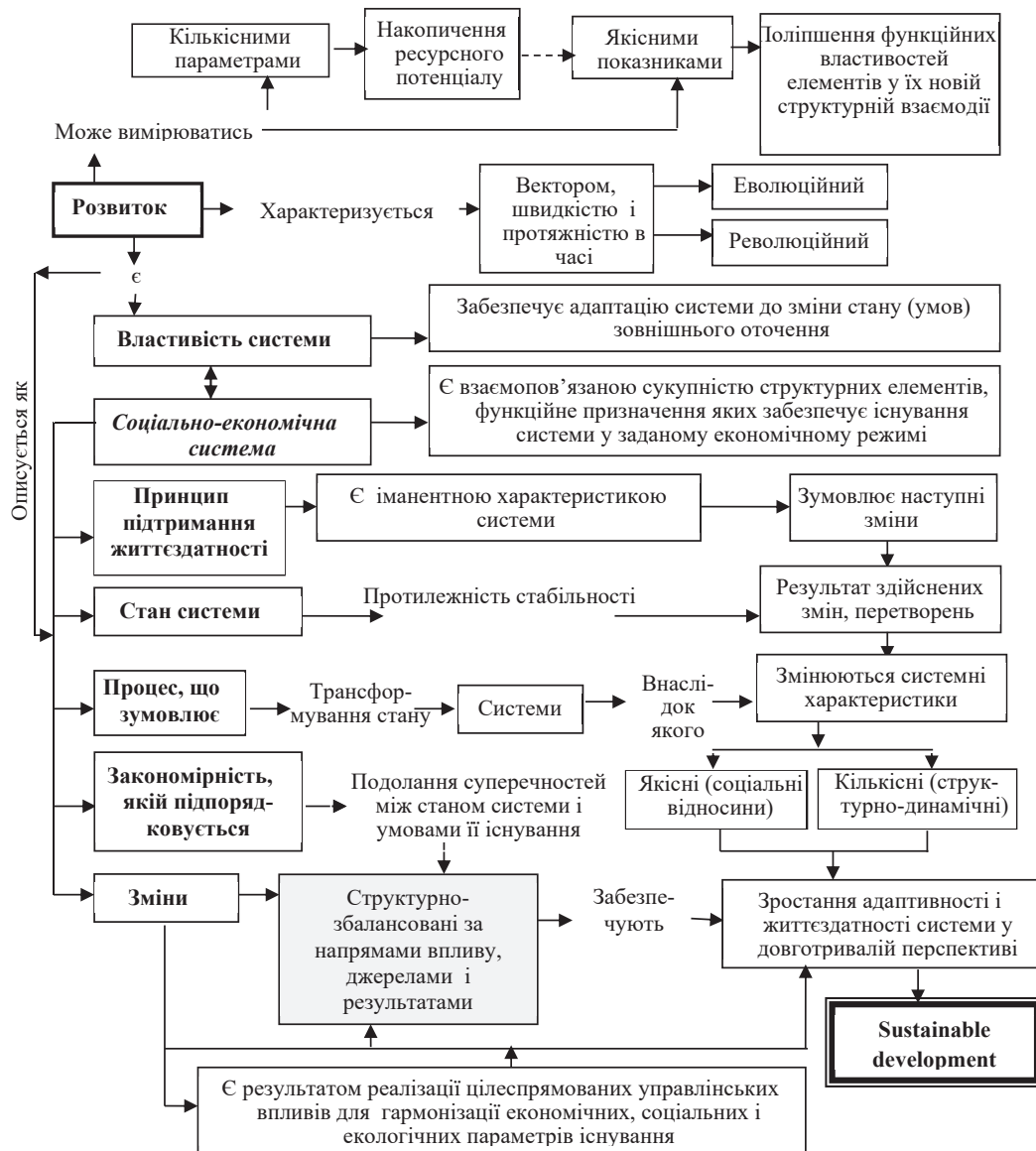

Рис. 1. Експлікація сутності дефініції «розвиток» стосовно соціально-економічної системи

Джерело: розробка автора.

Водночас для реалізації завдань сталого розвитку національної економіки важливо забезпечити ефект самонавчання об'єктів управління. Для цього слід встановити обґрунтовані (в розрізі визначених пріоритетів) співвідношення між стимулами і антистимулами. Останні у вигляді різного роду штрафних санкцій мають бути доволі відчутними у порівнянні із можливою вигодою від такої поведінки, яка є шкідливою для системи в цілому і забороняється або не схвалюється суб'єктом управління. Ці стимули й антистимули мають набувати більш індивідуалізованих рис при переході з макрорівня на мезорівень (окремих галузей чи сфер діяльності) і на внутрішньоорганізаційний рівень та рівень окремої людини.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У роботі здійснено експлікацію сутнісного наповнення дефініції «розвиток» співвідносно соціально-економічних систем. Зважаючи на особливості функціонування соціально-економічних систем зазначено, що управління їх розвитком необхідно здійснювати як з позицій завдань досягнення структурної збалансованості системи для підтримання її у стані динамічної рівноваги в ході розвитку, так і з огляду на цілі розвитку системи (нарощування конкурентоспроможності завдяки якісним змінам). Водночас важливо зважати на те, що і цілі розвитку, і засоби й методи їх реалізації у економічних системах обираються людьми, рефлексію і поведінкові переваги яких доволі

складно передбачити. Тому ці особливості соціально-економічних систем також необхідно враховувати при формуванні **механізмів управління їх розвитком**. Реалізація цього завдання має стати предметом наступних досліджень.

Література

1. Афанасьев Н. В., Рогожин В. Д., Рудыка В. И. Управление развитием предприятия: монография. Харьков : ИД «ИНЖЭК», 2002. 184 с.
2. Afanas'ev, N. V., Rogozhin, V. D., Rudyka, V. I. (2002) *Upravlenie razvitiem predpriyatiya: monografiya* [Enterprise Development Management: Monograph]. Har'kov : ID «INZHEK». [in Russian]
3. Погорелов Ю. С. Категория развития та її експлейнарний базис. URL: http://tpe.econom.univ.kiev.ua/data/2012_27_1/Zb27_1_04.pdf (дата звернення: 18.06.2020).
4. Pohorielov, Yu. S. Kategoria rozvytku ta yii ekspleinarnyi bazys [Category of development and its explanatory basis]. < http://tpe.econom.univ.kiev.ua/data/2012_27_1/Zb27_1_04.pdf > [in Ukrainian] (18 June 2020)
5. Устойчивое развитие предприятия, региона, общества: инновационные подходы к обеспечению : монография / под общ. ред. д-ра экон. наук, профессора О. В. Прокопенко. Польша : «Drukarnia i Studio Graficzne Omnidium», 2014. 474 с.
6. Ustojchivoe razvitie predpriyatiya, regiona, obshchestva: innovacionnye podhody k obespecheniyu : monografiya (2014) [Sustainable development of an enterprise, region, society: innovative approaches to provision: monograph] pod obshch. red. d-ra ekon. nauk, professora O. V. Prokopenko. Pol'sha : «Drukarnia i Studio Graficzne Omnidium». [in Russian]
7. Ляшенко В. И. Регулирование развития экономических систем: теория, режимы, институты. Донецк : ДонНТУ, 2006. 668 с.
8. Lyashenko, V. I. (2006) *Regulirovanie razvitiya ekonomicheskikh sistem: teoriya, rezhimy, instituty* [Regulation of the development of economic systems: theory, regimes, institutions]. Doneck: DonNTU. [in Russian]
9. Погорелов Ю. С. Природа, рушійні сили та способи розвитку підприємства: монографія. Харків : АдВА, 2010. 352с.
10. Pohorielov, Yu. S. (2010) *Pryroda, rushiini syly ta sposoby rozvytku pidpriemstva: monohrafiia* [Nature, driving forces and ways of enterprise development: monograph]. Kharkiv: AdvA [in Ukrainian]
11. Раєвнева О. В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі. Харків : ИНЖЕК, 2006. 496 с.
12. Raievnova, O. V. (2006) *Upravlinnia rozvytkom pidpriemstva: metodolohiia, mekhanizmy, modeli* [Enterprise development management: methodology, mechanisms, models]. Kh.: INZHEK [in Ukrainian]
13. Юшкевич О.О. Систематизація поглядів до теорії розвитку підприємства як відкритої системи. Вісник ЖДТУ. 2011. № 2 (56). Ч. 2. С. 179–183.
14. Yushkevych, O.O. (2011) *Systematyzatsiia pohliadiv do teorii rozvytku pidpriemstva yak vidkrytoi systemy* [Systematization of views on the theory of enterprise development as an open system]. *Visnyk ZhDTU* [Bulletin of ZhSTU]. no 2 (56). P 2. 179-183. [in Ukrainian]
15. Шведчиков О. А. Термінологічний аналіз основних понять системи розвитку підприємства. Вісник Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. 2010. № 11 (153). Ч. 2. С. 177–182.
16. Shvedchikov, O. A. (2010) *Terminolohichnyi analiz osnovnykh poniat systemy rozvytku pidpriemstva* [Terminological analysis of the basic concepts of the enterprise development system]. *Visnyk Shkhdnoukr.nats. un-tu im. V. Dalia* [Bulletin of East Ukraine. nat. un. named by V. Dahl]. no 11 (153). P 2. 177-182 [in Ukrainian]
17. Прохорова В. В. Системні завдання дослідження управління розвитком підприємства. Проблеми системного підходу в економіці. 2009. № 31. С.153–164.
18. Prokhorova, V. V. (2009) *Systemni zavdannia doslidzhennia upravlinnia rozvytkom pidpriemstva* [System tasks of research of the enterprise development management]. *Problemy systemnoho pidkhodu v ekonomitsi* [Problems of system approach in economy]. no 31. 153-164 [in Ukrainian]
19. Коротков Э. М. Концепции менеджмента. Москва : Дека. 1997. 304 с.
20. Korotkov E. M. (1997) *Koncepcii menedzhmenta* [Management concepts]. Moskva: Dek. [in Russian]
21. Експлікація. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 19.06.2020).
22. Eksplikatsiia [Explication]. *Vikipediia* [Wikipedia] < <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> > [in Ukrainian] (19 June 2020)
23. Развитие. *Философия: Энциклопедический словарь*. под редакцией А. А. Ивина Москва : Гардарики. 2004. URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1013 (дата звернення: 19.06.2020).
24. Razvitie [Development]. (2004) *Filosofiya: Enciklopedicheskij slovar'* [Philosophy: Encyclopedic Dictionary]. pod redakciej A. A. Ivina Moskva : Gardariki. < http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1013 > [in Ukrainian] (19 June 2020)
25. Кант И. Прологмени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука. Переклад з німецької В. Терлецький. Київ : ППС-2002, 2005. 178 с.
26. Kant, I. (2005) *Prolehomeny do kozhnoi maibutnoi metafizyly, yaka mozhe postaty yak nauka* [Prolegomenos to every future metaphysile that can appear as a science]. *Pereklad z nimetskoi V. Terletskyi*. Kyiv : PPS-2002. [in Ukrainian]

14. Гегель Г. В. Ф. Сочинения: в 14 т. пер. с нем. Б. Г. Столпнер. Ленинград : Партийное издательство, 1932. Т. 9, Кн. 1. Лекции по истории философии. 340 с. URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=41134> (дата звернення: 09.07.2020).

Gegel', G.V.F. Sochineniya [Essays]: in 14 t. per. s nem. B. G. Stolpner. L. : Partijnoe izdatel'stvo, 1932. Vol. 9, Book. 1. Lekcii po istorii filosofii [Lectures on the history of philosophy] [in Russian] (09 July 2020)

15. Хиршман А. Теория развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики. *Вопросы экономики*. 2000. № 6. С. 137–156.

Hirshman, A. (2000) Teoriya razvitiya: kejnianskie modeli stanovleniya rynochnoj ekonomiki [Development theory: Keynesian models of the formation of a market economy]. *Voprosy ekonomiki* [Economic issues]. no 6. 137-156. [in Russian]

16. Харрод. Теория экономической динамики: пер. с англ. В. Е. Маневича; под ред. В. Г. Гребенникова. Москва : ЦЭМИ РАН, 2008. 210 с.

Harrod (2008) Teoriya ekonomicheskoy dinamiki [Theory of economic dynamics]: per. s angl. V. E. Manevicha; pod red. V. G. Grebennikova. Moskva : CEMI RAN. [in Russian]

17. Санто Б. Инновация как средство экономического развития : пер. с венг.; под ред. Б. В. Сазонова. Москва : Прогресс, 1990. 325 с.

Santo, B. (1990) Innovaciya kak sredstvo ekonomicheskogo razvitiya [Innovation as a means of economic development] : per. s veng.; pod red. B. V. Sazonova. Moskva : Progress [in Russian]

18. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. Київ : Видавництво НаУКМА, 2011. 244 с.

Shumpeter, Y (2011) Teoriia ekonomichnoho rozvytku. Doslidzhennia prybutkiv, kapitalu, kredytu, vidsotka ta ekonomichnoho tsyклу [Theory of economic development. Research of profit, capital, credit, interest and economic cycle]. Kyiv : Vydavnytstvo NaUKMA [in Ukrainian]

19. Меньшиков С. М., Клименко Л. А. Длинные волны в экономике. Когда общество меняет кожу. Москва : Междунар. Отношения. 1989. 272 с.

Men'shikov, S. M., Klimenko, L. A. (1989) Dlinnye volny v ekonomike. Kogda obshchestvo menyaet kozhu [Long waves in the economy. When society changes skin]. Moskva : Mezhdunar. Otnosheniya. [in Russian]

20. Економічна енциклопедія: у 3-х томах. Т.2 / редкол.: С. В. Мочерний (відп.ред.) та ін. Київ : Академія, 2002. 848 с

Ekonomichna enciklopediya [Economic encyclopedia] (2002) : u 3-h tomah. T. 2 / Redkol.: S. V. Mochernij (vidp. red.) ta in. Kyiv : Akademiya. [in Ukrainian]

21. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. Москва : Сов. энцикл., 1989. 1068 с.

Filosofskij enciklopedicheskij slovar' [Philosophical Encyclopedic Dictionary] (1989) Gl. red.: L.F. Il'ichev, P.N. Fedoseev, S.M. Kovalev, V.G. Panov. Moskva: Sov. encikl. [in Russian]

22. Вініченко О. М. Характеристика, види та сутність розвитку підприємства. *Агросвіт*. 2015. № 15. С. 49–57.

Vinichenko, O. M. (2015) Kharakterystyka, vydy ta sutnist rozvytku pidpriemstva [Characteristics, types and essence of enterprise development]. *Ahrosvit*. no 15, 49-57 [in Ukrainian]

23. Стадник В. В., Йохна М. А., Соколюк Г. О. Стратегія диверсифікації в управлінні міжнародною конкурентоспроможністю підприємства: монографія. Хмельницький : ПП Гонта А. С., 2013. 200 с.

Stadnyk, V. V., Yokhna, M. A., Sokoliuk, G. O. (2013) Stratehiia dyversyfikatsii v upravlinni mizhnarodnoi konkurentospromozhnistiu pidpriemstva: monohrafiia [Strategy of diversification in the management of the enterprise international competitiveness: monograph]. Khmelnytskyi : PP Honta A.S. [in Ukrainian]

ЕКОНОМІКА І УПРАВЛІННЯ ГАЛУЗЯМИ ТА ПІДПРИЄМСТВАМИ

Отримано: 17 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 22 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 23 вересня 2020 р.

e-mail: borovik.marina@gmail.com

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-26-30

Боровик М. В. Підвищення якості прийняття управлінських рішень за рахунок використання інтелектуальної рекомендаційної системи. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 26–30.

УДК: 005.57:007:338

JEL-класифікація: C44, D7, D8, I23, I25

ORCID-ідентифікатор: <http://orcid.org/0000-0001-7362-7830>**Боровик Марина Вікторівна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту і публічного адміністрування
Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ЗА РАХУНОК ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ РЕКОМЕНДАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

У статті розглянуто сутність та зміст процесу прийняття управлінських рішень у діяльності закладів вищої освіти. Охарактеризовано сутність інтелектуальної рекомендаційної системи підтримки прийняття управлінських рішень та визначено її переваги у порівнянні з традиційними автоматизованими системами підтримки прийняття рішень. Описано основні функції інтелектуальної рекомендаційної системи підтримки прийняття управлінських рішень. Визначено основні шляхи підвищення якості управлінських рішень в діяльності закладів вищої освіти для забезпечення їх сталого розвитку. Обґрунтовано доцільність використання інтелектуальної рекомендаційної системи підтримки прийняття рішень для підвищення якості управлінських рішень в діяльності закладів вищої освіти з метою досягнення ними сталого розвитку.

Ключові слова: управлінські рішення, якість, заклади вищої освіти, інтелектуальна рекомендаційна система, сталий розвиток.

Боровик Марина Викторовна,

кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента и публичного администрирования
Харьковского национального университета городского хозяйства имени А. Н. Бекетова

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ ЗА СЧЕТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ РЕКОМЕНДАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

В статье рассмотрены сущность и содержание процесса принятия управленческих решений в деятельности высших учебных заведений. Охарактеризовано сущность интеллектуальной рекомендательной системы поддержки принятия управленческих решений и определены ее преимущества по сравнению с традиционными автоматическими системами поддержки принятия решений. Определены основные функции интеллектуальной рекомендательной системы поддержки принятия управленческих решений. Определены основные пути повышения качества управленческих решений в деятельности высших учебных заведений для обеспечения их устойчивого развития. Обоснована целесообразность использования интеллектуальной рекомендательной системы поддержки принятия решений для повышения качества управленческих решений в деятельности учреждений высшего образования с целью достижения ими устойчивого развития.

Ключевые слова: управленческие решения, качество, высшие учебные заведения, интеллектуальная рекомендательная система, устойчивое развитие.

Maryna Borovyk,

PhD in Economics, Associate Professor; Associate Professor at the Department of Management and Public Administration,
O.M. Beketov National University in Urban Economy in Kharkiv

IMPROVING THE QUALITY OF MANAGEMENT DECISIONS MAKING AT THE ACCOUNT OF USING THE INTELLECTUAL RECOMMENDATION SYSTEM

The article considers the essence and content of the process of making managerial decisions in the activities of higher education institutions. It is determined that a quality management decision in the context of higher education institutions is the result of analysis, forecasting, economic justification and choice of alternatives from a variety of options aimed at achieving sustainable development of higher education institutions. The essence of the intelligent recommendation system of management decision support is described, the use of which allows managers to combine their own subjective advantages with machine analysis of the situation in making recommendations in the management decision-making process aimed at achieving certain goals of higher education. The advantages of an intelligent recommendation system in comparison with traditional automated management decision support systems are determined. The main functions of the intelligent recommendation system

to support management decisions are considered, including: situation analysis; generation of possible management decisions to solve the tasks; evaluation of generated scenarios and selection of the best; ensuring constant exchange of information on the status of the decision and coordination of group decisions; modeling of decisions; computer analysis of possible consequences of management decisions; collection of data on the results of implementation of management decisions and evaluation of their results. The main ways to improve the quality of management decisions in the activities of higher education institutions to ensure their sustainable development are identified. The expediency of using an intelligent recommendation system of decision support to improve the quality of management decisions in the activities of higher education institutions in order to achieve sustainable development is substantiated. It is proposed to combine the knowledge and experience of managers with automated support of this process to improve the quality of management decisions in the activities of higher education institutions and to achieve sustainable development, which will increase the validity of management decisions through the use of intelligent recommendation system to support management decisions.

Keywords: management decisions, quality, higher education institutions, intelligent recommendation system, sustainable development.

Постановка проблеми. Сучасні умови розвитку інформаційного суспільства, побудовані на засадах економіки знань, призводять до того, що ефективне функціонування закладів вищої освіти неможливо уявити без належного інформаційно-комунікаційного забезпечення, яке має підтримувати й обслуговувати всі аспекти їх діяльності. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у сфері управління закладами вищої освіти має сприяти підвищенню якості, точності та об'єктивності інформації і, як наслідок, забезпечити прийняття якісних, ефективних та своєчасних управлінських рішень, спрямованих на досягнення сталого розвитку закладів вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню питань управління діяльністю закладів вищої освіти на основі прийняття якісних та ефективних управлінських рішень присвячено праці таких науковців: Н. Л. Губерська [1], Г. С. Лопушняк [2], О. П. Моїсєєнко [3], О. Б. Моргулець [4], С. Г. Натрошвілі [5], М. М. Новікова [6], Х. В. Рибчанська [2], М. Р. Терованесов [7], Л. І. Яременко [8] та багатьох інших. Однак, незважаючи на значну кількість праць, присвячених дослідженню різних аспектів управління діяльністю закладів вищої освіти, питання підвищення якості прийняття управлінських рішень на основі застосування новітніх наукових підходів та сучасних інформаційних технологій з метою досягнення закладами вищої освіти сталого розвитку на ринку освітніх послуг все ще потребують проведення ґрунтовних досліджень.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є обґрунтування доцільності використання інтелектуальної рекомендаційної системи підтримки прийняття рішень для підвищення якості управлінських рішень в діяльності закладів вищої освіти з метою досягнення ними сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Досягнення сталого розвитку закладів вищої освіти потребує вирішення завдань ефективного управління інформаційно-комунікаційним забезпеченням їх діяльності й удосконалення процесу прийняття і реалізації управлінських рішень з метою підвищення їх ефективності. У загальному розумінні рішення являє собою обґрунтований набір дій з боку особи, яка приймає рішення, спрямованих на об'єкт управління, що дає можливість привести об'єкт до бажаного стану або досягти поставленої мети [8]. Якісне управлінське рішення в контексті діяльності закладів вищої освіти являє собою результат аналізу, прогнозування, економічного обґрунтування й вибору альтернативи з множини варіантів, які спрямовані на досягнення сталого розвитку закладів вищої освіти.

Прийняття управлінського рішення у загальному розумінні являє собою варіант послідовності операцій цілевиявлення, розроблення, обґрунтування і затвердження ухваленого рішення, обраний за критеріями раціональності їх здійснення з використанням спеціальної комп'ютерної техніки, кваліфікованого персоналу, методів і принципів в умовах невизначеності. Прийняття управлінських рішень не є одномоментним актом. Так, Нобелівський лауреат Г. Саймон [9] виділяє в ньому етапи пошуку інформації, пошуку й знаходження альтернатив, вибору кращої альтернативи. Отже, можна стверджувати, що основою процесу прийняття управлінських рішень є інформація. Саме на основі інформації можна здійснювати пошук альтернатив та вибір найкращої альтернативи.

Підвищення ефективності прийняття та реалізації управлінських рішень пов'язане з необхідністю постановки задачі, розробленням цільової функції, критеріїв оптимізації, сукупності обмежень, а також удосконаленням процесу прийняття й реалізації управлінського рішення, спрямованого на досягнення сталого розвитку закладів вищої освіти. При цьому необхідно враховувати, що процес прийняття управлінських рішень являє собою послідовну сукупність процесів розроблення, обґрунтування й ухвалення управлінських рішень. Розроблення якісних управлінських рішень щодо управління інформаційно-комунікаційним забезпеченням сталого розвитку закладів вищої освіти пов'язане з необхідністю реагування на ситуацію, що склалася в умовах невизначеності.

Отже, якісні управлінські рішення мають розроблятися в декількох альтернативних варіантах, які забезпечують можливість вибору найбільш прийняттого управлінського рішення в конкретній ситуації в умовах невизначеності. Обґрунтування управлінських рішень має відбуватися на основі аналізу результатів діяльності закладів вищої освіти, погоджених стратегічними цілями їх сталого розвитку. Прийняття якісних управлінських рішень, спрямованих на досягнення сталого розвитку закладів вищої освіти, передбачає всебічний аналіз альтернативних варіантів рішень та вибір найбільш ефективного в конкретній управлінській ситуації на основі врахування думок відповідних фахівців з цих питань. Для більш ефективного прийняття якісних управлінських рішень рекомендується використовувати інтелектуальну рекомендаційну систему підтримки прийняття ефективних управлінських рішень, реалізація яких сприятиме досягненню сталого розвитку закладів вищої освіти в умовах невизначеності.

Слід зауважити, що при ухваленні управлінських рішень в управлінні діяльністю закладів вищої освіти доцільним є використання інтелектуальної рекомендаційної системи підтримки прийняття управлінських рішень. Це обумовлено тим, що останніми роками спостерігається значне зростання можливостей інформаційних технологій, яке фактично знімає обмеження по обчислювальним потребам розрахункових процедур, розвитком мережових технологій та методів обробки великих даних, переходом до «хмарних» принципам організації інформаційних сервісів та інформаційно-комунікаційних мереж, що, у свою чергу, сприяє створенню та поширенню використання рекомендаційних систем підтримки прийняття управлінських рішень, використання «колективного розуму» тощо.

У найбільш загальному розумінні інтелектуальна рекомендаційна система підтримки прийняття управлінських рішень являє собою інформаційну систему, що дозволяє особам, які приймають управлінські рішення, поєднувати власні суб'єктивні переваги з машинним аналізом ситуації при виробленні рекомендацій в процесі прийняття управлінських рішень, спрямованих на досягнення визначених цілей діяльності закладу вищої освіти.

Інтелектуальна рекомендаційна система підтримки прийняття управлінських рішень є різновидом традиційної системи підтримки прийняття рішень (СППР) (англ. Decision Support System – DSS), яка являє собою інтерактивну комп'ютерну автоматизовану систему або програмний комплекс, які призначені для допомоги та підтримки різних видів діяльності особи, що приймає рішення при прийнятті управлінських рішень стосовно розв'язання структурованих або неструктурованих проблем [10]. Застосування системи інтелектуальної підтримки прийняття рішень забезпечує виконання ґрунтовного та об'єктивного аналізу предметної області при прийнятті рішень в складних умовах невизначеності.

Отже, інтелектуальна рекомендаційна система підтримки прийняття управлінських рішень в системі інформаційно-комунікаційного забезпечення сталого розвитку закладів вищої освіти шляхом збору та аналізу великої кількості інформації може впливати на процес прийняття якісних управлінських рішень в діяльності закладів вищої освіти.

Сучасні системи підтримки прийняття рішень виникли у результаті злиття управлінських інформаційних систем і систем управління базами даних як системи, що максимально пристосовані до розв'язування задач щоденної управлінської діяльності, і є інструментом, щоб надати допомогу тим, хто вирішує (робить вибір). За допомогою інтелектуальної рекомендаційної системи підтримки прийняття управлінських рішень може проводитись вибір рішень у певних неструктурованих і слабо структурованих задачах, зокрема тих, що мають багато критеріїв.

До основних функцій інтелектуальної рекомендаційної системи підтримки прийняття управлінських рішень в системі інформаційно-комунікаційного забезпечення сталого розвитку закладів вищої освіти належать:

- 1) аналіз обстановки (ситуації);
- 2) генерація можливих управлінських рішень (сценаріїв дій) щодо вирішення поставлених завдань;
- 3) оцінка згенерованих сценаріїв (дій, рішень) та вибір найкращого;
- 4) забезпечення постійного обміну інформацією щодо стану прийнятого рішення та узгодження ґрунтовних рішень;
- 5) моделювання прийнятих рішення (в ситуаціях, коли це можливо зробити);
- 6) комп'ютерний аналіз можливих наслідків прийнятих управлінських рішень;
- 7) збір даних щодо результатів реалізації прийнятих управлінських рішень та оцінка їх результатів.

В основі інтелектуальних систем підтримки прийняття управлінських рішень лежить поняття штучного інтелекту. Проблеми штучного інтелекту тісно пов'язані з організацією знань у вигляді математичних структур, наприклад, множин, графів, алгоритмів, які відображають реальні зв'язки і відносини між будь-якими об'єктами. Інтелектуальна система підтримки прийняття управлінських рішень являє собою організаційно-технічну систему, що складається з інтелектуального комплексу засобів підтримки при-

йняття рішень взаємопов'язаного і взаємодіє з користувачами та інформаційно-комунікаційною мережею та виконує рішення заданих завдань.

Саме інтелектуальні рекомендаційні системи підтримки прийняття управлінських рішень вводять нову складову в мистецтво прийняття рішень в управлінні діяльністю закладів вищої освіти: мистецтво використання засобів комп'ютерної техніки, які повинні поєднувати оцінки та рішення, отримані математичними методами, з суб'єктивними оцінками, зробленими на основі знань, досвіду та інтуїції осіб, які приймають управлінські рішення. Це пов'язано з тим, що на управлінське рішення керівника закладу вищої освіти значно впливають його суб'єктивні переваги, по цьому в запропонованих комп'ютером варіантах рішень керівник повинен бачити їх ретельне обґрунтування, а не «абстрактну оптимальну» пропозицію, далеку від його інтересів та цілей сталого розвитку закладів вищої освіти.

Інтелектуальна рекомендаційна система підтримки прийняття управлінських рішень відрізняється від традиційних автоматизованих систем підтримки прийняття рішень тим, що традиційні використовують заданий алгоритм дій та не дозволяють швидко реагувати на зміни факторів зовнішнього та внутрішнього середовища.

Світовий досвід та аналіз методів підвищення ефективності управління показує, що підхід, заснований на автоматизованому застосуванні спеціалізованих методів підтримки прийняття рішень, представляється найперспективнішим напрямом підвищення якості управління [11]. Це обумовлюється тим, що при такому підході підвищується обґрунтованість та оперативність рішень при одночасному зниженні рівня помилок суб'єктивності управління. У наш час існує досить велика кількість наукових методик, які дозволяють з математичною точністю підтвердити вибір рішення, що є правильним у більшості випадків. А ось оцінити реальні можливості та прийняти єдине вірне рішення в конкретній ситуації – це вже мистецтво управління. Теорія може підказати варіанти раціональних рішень, але вибрати єдине вірне може тільки людина, що володіє певними якостями, знаннями та практичним досвідом. Таким чином, можна зробити висновок, що вирішення проблеми підвищення якості прийнятих управлінських рішень в діяльності закладів вищої освіти для підвищення ефективності їх функціонування та досягнення цілей сталого розвитку може бути забезпечено як організаційними, так й технічними методами. У якості організаційних заходів можна виділити два основні шляхи підвищення якості управлінських рішень в діяльності закладів вищої освіти для забезпечення їх сталого розвитку:

1) змінити ставлення до управління діяльністю закладів вищої освіти, визначивши, що це науково обґрунтований, відповідальний і трудомісткий процес, який вимагає залучення висококваліфікованих кадрів, підбору, виховання та навчання кадрів ефективних управлінців, які володіють як теорією, так і практикою управління, а також відповідними знаннями та добре розуміються у специфіці діяльності закладів вищої освіти;

2) розробити алгоритмічні та програмно-технічні засоби підтримки прийняття управлінських рішень на різних рівнях управління діяльністю закладів вищої освіти та ввести культуру використовувати їх у процесі прийняття управлінських рішень.

Який з цих двох шляхів може дати більший приріст ефективності управління діяльністю закладів вищої освіти для досягнення їх сталого розвитку, точно визначити неможливо. У різних умовах перевагу буде мати то один, то інший. У будь-якому випадку для досягнення ефекту доцільно використовувати всі можливі заходи, тобто і перший, і другий шляхи.

Висновки. Отже, для підвищення якості прийняття управлінських рішень в діяльності закладів вищої освіти та для досягнення їх сталого розвитку пропонується поєднати знання та досвід управлінців з автоматизованою підтримкою цього процесу, що дозволять забезпечити підвищення обґрунтованості прийняття управлінських рішень за рахунок використання інтелектуальної рекомендаційної системи підтримки прийняття управлінських рішень, інформаційною основою якої є інформаційно-комунікаційна мережа закладів вищої освіти.

Подальші дослідження шляхів підвищення якості прийняття управлінських рішень в діяльності закладів вищої освіти та застосування інтелектуальних рекомендаційних систем підтримки прийняття управлінських рішень потрібно здійснювати у напрямку розробки організаційних механізмів отримання інформації щодо результатів діяльності закладів вищої освіти та формування відповідних баз даних, необхідних для ефективного функціонування інтелектуальних рекомендаційних систем підтримки прийняття управлінських рішень.

Література

1. Губерська Н. Л. Процедури прийняття й реалізації управлінських рішень у сфері вищої освіти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. Вип. 10–2(1). С. 64–67.

Huberska N. L. (2014). Protsedury pryiniattia y realizatsii upravlinskykh rishen u sferi vyshchoi osvity. [Procedures for making and implementing management decisions in the field of higher education] *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii : Yurysprudentsiia*. [Scientific Bulletin of the International Humanities University. Series: Jurisprudence.] Vyp. 10-2(1). S. 64–67. [in Ukrainian].

2. Лопушняк Г. С., Рыбчанська Х. В. Вища освіта України: державне регулювання та перспективи розвитку : монографія. Львів : Ліра Прес, 2018.

Lopushniak H.S., Rybchanska Kh.V. (2018). Vyshcha osvita Ukrainy: derzhavne rehuliuвання ta perspektyvy rozvytku: monohrafiia. [Higher education in Ukraine: state regulation and development prospects: monograph] Lviv: «Liha Pres» [in Ukrainian].

3. Моїсеєнко О. П. Оцінка показників діяльності вищого навчального закладу в процесах прийняття управлінських рішень. *Праці Одеського політехнічного університету*. 2011. № 3. С. 255–258.

Moiseienko O. P. (2011). Otsinka pokaznykiv diialnosti vyshchoho navchalnoho zakladu v protsesakh pryiniattia upravlinskykh rishen. [Evaluation of performance indicators of higher education institution in management decision-making processes.] *Pratsi Odeskoho politekhnichnoho universytetu*. [Proceedings of Odessa Polytechnic University.] №3. S. 255–258. [in Ukrainian].

4. Моргулець О. Б. Управління вищим навчальним закладом як суб'єктом ринку : монографія. Київ: нац. ун-т технологій та дизайну. Київ : КНУТД, 2017.

Morhulets O. B. (2017). Upravlinnia vyshchym navchalnym zakladom yak sub'iektom rynku : monohrafiia. [Management of higher education as a market entity: a monograph.] Kyiv. nats. un-t tekhnologii ta dyzainu. Kyiv : KNUTD [in Ukrainian].

5. Натрошвілі С. Г. Стратегічне управління вищим навчальним закладом: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : КНУТД, 2015.

Natroshevili S. H. (2015). Stratehichne upravlinnia vyshchym navchalnym zakladom: teoriia, metodolohiia, praktyka : monohrafiia [Strategic management of higher education: theory, methodology, practice: monograph] Kyiv : KNUTD. [in Ukrainian].

6. Новікова М. М. Системне управління трудовим потенціалом підприємства : монографія. Харків : Вид. ХНЕУ, 2008.

Novikova M. M. (2008) Systemne upravlinnia trudovym potentsialom pidpriemstva : monohrafiia. [System management of labor potential of the enterprise: monograph] Kharkiv : Vyd. KhNEU.[in Ukrainian].

7. Терованесов М. Р. Система вищої освіти: управління на засадах інерційності : монографія. Укр. держ. акад. залізн. трансп. Київ : Едельвейс, 2015.

Terovanesov M.R. (2015). Systema vyshchoi osvity: upravlinnia na zasadakh inertiinosti : monohrafiia. [The system of higher education: management on the basis of inertia: a monograph] Ukr. derzh. akad. zalizn. transp. Kyiv : Edelweis. [in Ukrainian].

8. Яременко Л. І., Каленюк І. С. Механізми фінансово-економічного управління вищою освітою та перспективи їх розвитку. Економічні основи інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України : монографія. Київ : Пед. преса, 2009.

Yaremenko L.I., Kaleniuk I.S. (2009). Mekhanizmy finansovo-ekonomichnoho upravlinnia vyshchoiu osvitoiu ta perspektyvy yikh rozvytku. Ekonomichni osnovy innovatsiinoho rozvytku vyshchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy : monohrafiia. [Mechanisms of financial and economic management of higher education and prospects for their development. Economic bases of innovative development of higher educational institutions of Ukraine: monograph] Kyiv : Ped. presa. [in Ukrainian].

9. Simon H. A. The New Science of Management Decision. New York : Harper and Row Publishers, 1960. 50 p.

Simon H. A. (1960.). The New Science of Management Decision. New York : Harper and Row Publishers. [in English].

10. Нестеренко О. В., Савенков О. І., Фаловський О. О. Інтелектуальні системи підтримки прийняття рішень : навч. посіб. / за ред. П. І. Бідюка. Київ : Нац. акад. упр., 2016. 188 с.

Nesterenko O.V, Savenkov O.I, Falovsky O.O. (2016). Intelligent decision support systems: textbook. way. [Intelligent decision support systems: textbook. way]. For ed. PI Bidiuk. Kyiv: Nat. acad. upr. [in Ukrainian].

11. Тиханьчев О. В. Теория и практика автоматизации поддержки принятия решений : монографія. Москва : Эдитус, 2018.

Tihanychev O.V. (2018). Teorija i praktika avtomatizacii podderzhki prinjatija reshenij: monografija. [Theory and Practice of Automation of Decision Support: Monograph]. Moskva : Jeditus. [in Russian].

Отримано: 11 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 17 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 21 вересня 2020 р.

e-mail: va.krykun@gmail.com

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-31-38

Крикун В. А. Генеза та сутність поняття когнітивного маркетингу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 31–38.

УДК: 339.138

JEL-класифікація: D 11; F 20; M 31

Крикун Вікторія Андріївна,

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного бізнесу
Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка

ГЕНЕЗА ТА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ КОГНІТИВНОГО МАРКЕТИНГУ

У статті розглянуто розвиток та становлення поняття когнітивного маркетингу, який передбачає появу нового підходу до впливу на споживацьку поведінку, а саме формування споживацької свідомості, створення стилю споживання, який в подальшому буде визначати і попит на нові продукти. Когнітивний маркетинг – це міждисциплінарний напрям, який поєднує когнітивну психологію, поведінкову економіку, класичний маркетинг, який за допомогою такої синергії дозволяє глибше зрозуміти споживчу поведінку. У статті досліджено сутність когнітивної психології та проаналізовано праці вчених-психологів, які пояснюють сутність когнітивного підходу в маркетингу. Вченими, які заклали основи розвитку когнітивної психології, вважаються Ж. Піаже, Дж. Брунер, Л. Виготський, У. Найссер, Р. Солсо. Когнітивна психологія розглядає різні психічні процеси людини, такі як відчуття та сприйняття, розпізнавання образів, увага, навчання, пам'ять, формування понять, мислення, мова, емоції і процеси розвитку. Розглянуто поняття поведінкової економіки, яка поєднує дослідження психологічних та економічних наук і також лягає в основу когнітивного маркетингу, адже люди часто демонструють схильність до абсолютно нерациональної поведінки. Проаналізовано роботи Л. Фестінгера, Г. Саймона, Д. Канемана та А. Тверські. Також охарактеризовано та узагальнено різні підходи до формулювання сутності когнітивного маркетингу. Когнітивний маркетинг має на меті створення нових, не усвідомлених раніше споживачем потреб у певному продукті та створює новий бажаний стиль і стандарт життя, якого будуть прагнути споживачі даного продукту.

Ключові слова: когнітивний маркетинг, когнітивна психологія, поведінкова економіка, брендинг

Крикун Виктория Андреевна,

кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры международного бизнеса
Института международных отношений КНУ имени Тараса Шевченко

ГЕНЕЗИС И СУТЬ ПОНЯТИЯ КОГНИТИВНЫЙ МАРКЕТИНГ

В статье рассмотрено развитие и становление понятия когнитивного маркетинга, который означает появление нового подхода влияния на потребительское поведение, а именно формирование потребительского сознания, создание стиля потребления, который в будущем будет определять и спрос на новые продукты. Когнитивный маркетинг – это междисциплинарное направление, которое объединяет когнитивную психологию, поведенческую экономику, классический маркетинг, и при помощи такой синергии позволяет глубже понять потребительское поведение. В статье исследована сущность когнитивной психологии и проанализировано труды ученых-психологов, которые объясняют суть когнитивного подхода в маркетинге. Учеными, которые положили основу развитию когнитивной психологии считаются Жан Пиаже, Джером Брунер, Лев Выготский, Ульрик Найссер, Роберт Солсо. Когнитивная психология рассматривает разные психические процессы человека, такие как чувства и восприятие, распознавание образов, внимание, обучение, память, формирование понятий, мышление, язык, эмоции и процессы развития. Также, рассматривается понятие поведенческой экономики, которая объединяет исследования психологических и экономических наук и также находится в основе когнитивного маркетинга, ведь люди часто демонстрируют склонность к абсолютно нерациональному поведению. В статье анализируются работы Леона Фестингера, Герберта Саймона, Дэниела Канемана и Амоса Тверски. Также, в статье проанализировано и обобщено различные подходы к формулированию сущности когнитивного маркетинга. Когнитивный маркетинг ставит цель создания новых, неосознанных ранее потребителем потребностей в определенном продукте и создает новый желанный стиль и стандарт жизни, к которому будут стремиться потребители данного продукта.

Ключевые слова: когнитивный маркетинг, когнитивная психология, поведенческая экономика, брендинг

Victoria Krykun,

Ph.D., Associate Professor, Associate Professor at International Business Department,
Institute of International Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv

GENESIS AND ESSENCE OF COGNITIVE MARKETING

The development and formation of the cognitive marketing notion are considered in the article. The emergence of cognitive marketing implies the development of a new approach to influencing consumer behavior, namely the formation of consumer consciousness, the creation of a consumption style, which in the future will determine the demand for new products. After the first cognitive revolution, which gave impetus to a more thorough study of these processes, much attention was paid to the study of cognitive psychology, which examines various mental processes, such as sensation and perception, pattern recognition, attention, learning, memory, concept formation, thinking, language, emotions and developmental processes. The essence of cognitive psychology is investigated and works of scientists-psychologists, which explain the essence of the cognitive approach in marketing are analyzed. Scientists who laid the foundations for the development of cognitive psychology are Jean Piaget, Jerome Bruner, Leo Vygotsky, Ulrich Neisser, Robert Solso. Also, the notion of behavioral economics, which combines investigations in the field of psychology and economy, and also generates the basis for cognitive marketing is considered. The article analyzes the works of Leon Festinger, Herbert Simon, Daniel Kahneman and Amos Tversky. All human decisions are almost always based on subjective imagination, depending on values, problem formulation, experience, habits and other personal characteristics. In many cases, people are not inclined to act in accordance with the requirements of neoclassical economics and often show a tendency to a completely irrational behavior. Also, different approaches to the essence of cognitive marketing formulation are analyzed and generalized. Cognitive marketing is an interdisciplinary field that combines cognitive psychology, behavioral economics, classical marketing, which with this synergy allows better understand consumer behavior and expands the tools of research and influence of traditional marketing, to help build effective marketing strategies for product positioning and promotion. Cognitive marketing aims to create new, previously unaware consumer needs for a particular product and creates a new desired style and standard of living, seeked by the consumers of this product.

Keywords: cognitive marketing, cognitive psychology, behavioral economics, branding.

Постановка проблеми. Сучасною концепцією маркетингу вважається концепція маркетингу взаємовідносин, яка сьогодні включає в себе такі актуальні напрями, як соціальний та соціально-відповідальний маркетинг, зелений маркетинг, брендинг, технології штучного інтелекту та автоматизований маркетинг, когнітивний маркетинг. Поява когнітивного маркетингу передбачає появу нового підходу до впливу на споживацьку поведінку. Якщо традиційні маркетингові концепції передбачали в першу чергу пошук вже сформованих потреб споживачів, то метою когнітивного маркетингу є формування споживацької свідомості, створення стилю споживання, який в подальшому буде визначати і попит на нові продукти. Звичайно, когнітивний маркетинг тісно пов'язаний з концепцією довготривалих взаємовідносин між компанією, потенційними та реальними споживачами, суспільством, адже процес навчання нової культури споживання потребує постійної двосторонньої комунікації, вдало проведеного сегментування та точного таргетування аудиторії за допомогою сучасних автоматизованих маркетингових технологій задля створення довгострокової лояльності до бренду компанії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поняття когнітивного маркетингу є міждисциплінарним та містить не лише питання маркетингу, але й когнітивну психологію та поведінкову економіку. Питаннями когнітивної психології, які лягли в основу формування когнітивного підходу в маркетингу, займалися такі вчені, як Дж. Брунер, Л. Виготський, У. Найссер, Ж. Піаже та Р. Солсо [3; 4; 5]. Сутність та принципи функціонування поведінкової економіки описані в роботах Д. Канемана, Г. Саймона, А. Тверські та Л. Фестінгера, [12; 13]. Поняття когнітивного маркетингу розглядаються в роботах Н. Лазаревої, В. Фурсова, О. Юлдашевої та І. Юрасова [7; 8; 9; 10; 11]. Когнітивний маркетинг є досить новим напрямом досліджень, який потребує подальшої розробки його теоретично-методологічних основ, інструментів та механізмів впливу на споживчу поведінку.

Мета і завдання дослідження – розглянути розвиток та становлення когнітивного маркетингу, проаналізувати та узагальнити різні підходи до формулювання його сутності.

Виклад основного матеріалу. Термін «когнітивний маркетинг» містить у собі два поняття. Поняття маркетингу має багато визначень і є досить багатограним. Походить від англійського «market» та дослівно може перекладатися як діяльність, спрямована на формування ринку. Загалом, під маркетингом розуміється філософія управління, діяльність компанії, орієнтована на задоволення потреб конкретних споживачів в умовах ринку, що постійно змінюється. «Когнітивність» походить від латинського «cognitio», тобто пізнання, вивчення, усвідомлення, – термін, що позначає здатність людини до розумового сприйняття і переробки зовнішньої інформації. До когнітивних процесів можна віднести пам'ять, увагу, сприйняття, розуміння, мислення, прийняття рішень, тобто все, що дає можливість людині сприймати світ навколо себе. У 60-х рр. XX ст. у світі пройшла когнітивна революція, котра дала поштовх більш ґрунтовному дослідженню цих процесів. В основі когнітивного маркетингу лежить поняття когнітивної психології, яке з'явилося як альтернатива біхевіоризму. Цей напрям розглядає різні психічні процеси людини, такі як відчуття та сприйняття, розпізнавання образів, увага, навчання, пам'ять, формування понять, мислення, мова, емоції і процеси розвитку. За визначенням Р. Солсо, когнітивна психологія – це те, як людина отримує інформацію про світ та уявляє її, як вона зберігається у пам'яті і перетворюється в знання і як ці знання впливають на нашу увагу і поведінку. Когнітивна психологія розглядає психіку як систему

когнітивних реакцій, які пов'язані не лише із зовнішніми стимулами, але й з внутрішніми значеннями, такими як самосвідомість та вибіркоче сприйняття. Вченими досліджуються не просто поведінка і реакції людини, а саме пізнавальні процеси, котрі можна оцінити за зовнішніми проявами. Психологи когнітивного напрямку доводять, що більша частина інформації оброблюється людиною несвідомо, що прискорює процес мислення та його ефективність.

Вченими, які заклали основи розвитку когнітивної психології, вважаються Ж. Піаже, Дж. Брунер, Л. Виготський, У. Найссер, теорії яких лежать в основі сучасних концепцій та досліджень. Так, Ж. Піаже схилився до думки, що розвиток розумової діяльності людини спирається перш за все на логічні операції, а головний стрижень розвитку психіки – це інтелект. Звичайно, розвиток обумовлений ще й тим, що діти активно взаємодіють з зовнішнім світом та адаптують щойно отриману інформацію до тих знань, які вже мають. Тобто навчання повинно спиратися на якийсь вже досягнутий рівень розвитку [1]. Ж. Піаже доводив, що когнітивний розвиток долає певні етапи, та виділяв чотири головні періоди розвитку дитини: 1) сенсомоторна стадія (від народження до 2 років) – дитина пізнає навколишній світ за допомогою органів чуттів та своїх рухів; 2) доопераціональна стадія (від 2 до 7 років) – дитина вчиться використовувати символи, мислення на цій стадії ще егоцентричне, дитина не завжди розуміє, що хтось інший може мати іншу точку зору; 3) стадія конкретних операцій (від 7 до 11 років) – дитина вже може не тільки використовувати символи, але й маніпулювати з ними на логічному рівні; 4) стадія формальних операцій (від 11 до 15 років) – дитина вже має конкретне і абстрактне логічне мислення [2].

Л. Виготському належить культурно-історичний підхід розвитку психіки, за яким на становлення когнітивних функцій перш за все впливає спілкування дитини з дорослими та зовнішнім світом. У такому випадку відбувається інтеріоризація – становлення людської форми психіки завдяки освоєнню індивідом людських цінностей. Л. Виготський писав, що будь-яка функція людської психіки першочергово складається як зовнішня, соціальна форма спілкування між людьми і лише потім, у результаті інтеріоризації, стає компонентом психіки людини. Тобто Л. Виготський дослідив, що розвиток розумової діяльності людини спирається на здатність засвоювати та привласнювати культуру та історію навколишнього світу [3]. Цікавим є те, що Л. Виготський ділив психічні функції на базові та вищі. До базових він відносив прості, такі як відчуття, сприйняття та просте асоціативне мислення. До вищих психічних функцій належать складні психологічні процеси, соціальні за своїм походженням – абстрактне мислення, увага, уява, мова. Також одним із визначних відкриттів Л. Виготського є поняття зони найближчого розвитку, яке означає різницю між рівнем існуючого розвитку дитини і рівнем потенційного розвитку, який вона може досягти під керівництвом вчителя або під час спілкування з однолітками. Правильно встановлена зона найближчого розвитку дає можливість найефективніше розвивати інтелектуальні здібності дитини.

Роботи Дж. Брунера присвячені дослідженню пізнавальної діяльності, сприйняття та мислення, в яких він доводив, що сприйняття людини залежить від її системи цінностей, котрі і впливають на відбір необхідної інформації. Дж. Брунер досліджував психологію дітей раннього віку. Під впливом досліджень Л. Виготського розглядав когнітивний розвиток людини в соціальному контексті і доводив важливість останнього. Але вчений наголошував на важливості трьох стадій пізнавального розвитку дитини: дій, образів та символів (переведення дій та образів у мову, спілкування), які не підлягають жорсткій періодизації (як у Ж. Піаже) і є однаково важливими і для дорослої людини також. Серед найбільш цікавих теорій Дж. Брунера також можна виділити феномен перцептивного захисту, тобто спосіб, за допомогою якого людина захищає себе від сприйняття загрозливих для неї зовнішніх стимулів, які травмують її переживання. Дж. Брунер з колегами сформулювали три механізми вибіркочості сприйняття, а саме: 1) принцип резонансу (стимули, які відповідають потребам та цінностям людини, сприймаються правильніше і швидше, ніж ті, які не відповідають їм); 2) принцип захисту (стимули, які суперечать очікуванням людини або потенційно несуть ворожу інформацію, розпізнаються гірше і піддаються більшому спотворенню); 3) принцип настороженості (стимули, які загрожують цілісності індивіда, які можуть призвести до серйозних порушень в психіці, розпізнаються швидше всіх інших) [4].

Одним із засновників когнітивної психології також вважається У. Найссер, який у 1967 р. в книзі «Когнітивна психологія» розвинув поняття цієї науки. Вчений досліджував сприйняття, під яким розумів процес трансформації, обробки, нагромадження, відтворення та використання інформації. При цьому доводив, що інформація, яка була отримана раніше, впливає на те, що з нової інформації буде сприйняте людиною. Тобто при сприйнятті нової інформації людина спирається на свій минулий досвід. В основі такого процесу сприйняття інформації У. Найссер розміщував поняття «схема», під якою розумів внутрішню когнітивну структуру, яка містить всі знання людини про той чи інший об'єкт зовнішнього середовища, готує суб'єкт до сприйняття інформації чітко визначеного, а не будь-якого виду, і таким чином визначає, що саме буде сприйняте людиною. По суті, схема виступає посередником, крізь який вже отримана в ми-

нулому інформація впливає на те, що буде сприйматись людиною в майбутньому. Свою теорію дослідник підкріплював експериментом, в ході якого респонденти мали продивитися відео, на якому люди грали в м'яч і порахувати, скільки разів цей м'яч передали з рук у руки. Під час гри до кімнати заходила жінка з парасолькою і проходила повз гравців (цей експеримент став відомим завдяки дослідженням Д. Саймоса з невидимою гориллою). З'ясувалось, що більшість респондентів не помітили жінку, тому що вони були зосереджені на іншому. Тобто люди зважають на ті об'єкти, для сприйняття яких у них інснує певна попередня установка, тобто когнітивна схема, яка й визначає, що буде сприйнято людиною. Таку схему можна вважати схематичним зображенням картини світу людини, яка пояснює конкретну ситуацію та є індивідуальною для кожного суб'єкта, виходячи з його власного минулого досвіду. Якщо схема допомагає чітко і вдало прогнозувати події, вона збережеться у людини й надалі буде впливати на її майбутні дії (асиміляція). Але, якщо прогноз не підтвердиться, схема може бути переглянута і зміненою (асиміляція).

Поєднуючи сприйняття і схему, У. Найссер вводить поняття перцептивного циклу (Рис. 1). У ньому схема, яка є у людини, направляє її дослідницьку активність, обираючи певний об'єкт та досліджуючи його, а потім сама змінюється під впливом нової інформації. Сприйняття визначається дослідником як постійний процес аналізу та синтезу інформації, який реалізується за допомогою різних схем, які функціують одночасно. Таким чином пізнання в теорії У. Найссера визначається як безперервний, активний процес взаємодії людини з зовнішнім середовищем, який завжди спирається на минулий досвід і формує нові або змінює чи підтверджує старі схеми.

Варто зазначити, що поняття когнітивних карт (схематичний, спрощений опис картини світу людини або її фрагмента, який відноситься до даної проблемної ситуації) було введено ще задовго до когнітивної революції психологом Е. Толменом, який у 1932 р. опублікував книгу «Цілеспрямована поведінка у тварин і людини», де він описував свій дослід зі щурами. В результаті вченим було доведено, що тварини поступово у пошуках їжі лабіринтом вибудовували картинку свого оточення і з часом починали використовувати її для знаходження цілі, обираючи найкоротший шлях. У цьому ж році ще один вчений, Ф. Бартлетт, у праці «Запам'ятовування: Дослідження у експериментальній і соціальній психології» ввів поняття схеми, тобто теми, яка об'єднує минулі реакції або досвід на дану ситуацію. В подальшому новий досвід також організується в схему, яка допомагає у вивченні наступної нової інформації. Цікавим є те, що спогади попередніх подій і досвіду включають особисті культурні стереотипи і персональні звички, а не прямі спогади спостережень, зроблених під час подій, тобто згодом, коли людина згадує подію як спогад, прогалини у спостереженні і сприйнятті заповнюються за допомогою попереднього досвіду [5].

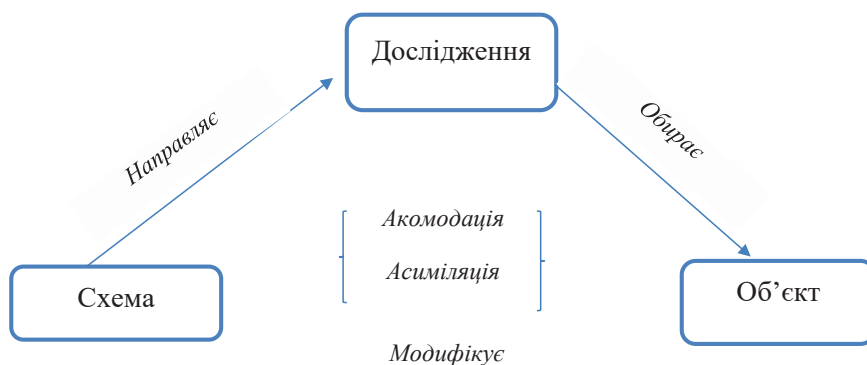

Рис. 1. Перцептивний цикл за У. Найссером

Джерело: складено автором на основі [14].

В західній економічній теорії і практиці відносно нещодавно виникла нова концепція поведінкової економіки, яка поєднує дослідження психологічних та економічних наук і також лягає в основу когнітивного маркетингу. Основоположником поведінкової економіки вважається лауреат Нобелівської премії з економіки 2002 р. Д. Канеман, який отримав нагороду «за застосування психологічної методики в економічній науці, особливо – при дослідженні формування суджень і прийняття рішень в умовах невизначеності». Але розробкам Д. Канемана передували праці й інших вчених у сфері психології та ірраціональної поведінки людини. Одним з перших, хто виступив зі спростуванням загальноновизнаної теорії прийняття рішень в умовах ринку і чий розробки створили основу для майбутньої теорії поведінкової економіки, був М. Аллс. У 1952 р. вчений довів, що людина в умовах ризику поводить себе інакше, аніж передбачала неокласична економічна теорія, а саме: віддасть перевагу не отриманню максимальної очікуваної корисності,

а досягненню абсолютної надійності. Ця теорія отримала назву «парадокс Алле» і довела, що людина не завжди обирає раціональні рішення. Наступною теорією, яка доповнила концепцію поведінкової економіки і пояснила нераціональну поведінку економічного суб'єкта, була теорія когнітивного дисонансу, запропонована професором Л. Фестингером у 1957 р. Завдяки цьому ефекту підсвідомість вирішує протиріччя шляхом підлаштування чи викривлення фактів так, щоб уникнути внутрішнього конфлікту людини і пом'якшити або взагалі нівелювати проблему, що існує [6].

У 1978 р. ще один вчений отримав Нобелівську премію з економіки за свій внесок в науку управління – теорію обмеженої раціональності, і таким чином додав ще одну модель, що описує процес прийняття рішення в поведінковій економіці. Г. Саймон ввів в науковий обіг поняття обмеженої раціональності, під якою розуміються цілеспрямовані дії суб'єкта, здійснені ним в умовах, коли прийняття найбільш ефективних рішень ускладнено у зв'язку з відсутністю часу, інформації, а також недостатністю ресурсного забезпечення. Результатом цього дослідження є той факт, що людина скоріше прагне до задоволення замість максимізації корисності, виходячи з постійної обмеженості ресурсів, необхідних для зваженого прийняття рішення. Г. Саймон виділив найрозповсюдженіші психологічні феномени, які сприяють швидкому рішенню в умовах невизначеності: проекція, ефект обмеженості уваги та надмірна самовпевненість [6].

Нарешті, у 1979 р. Д. Канеманом та А. Тверські була запропонована модель, яка описує та більш повно дає оцінку ірраціональній поведінці індивіда, – теорія перспектив. Вчені зробили висновок, що в середньому за однакових ризиків люди схильні до збереження досягнутого фінансового рівня, аніж до його збільшення. В еквівалентних умовах можливість малих втрат відштовхує приватних інвесторів більше, ніж досягнення значного доходу. Вони уникають ризику на зростаючому ринку і більш толерантні до нього на спадаючому. Це звичайна аномалія, яка пояснюється тим, що людська психіка сприймає не стільки абсолютне значення свого багатства, скільки його зміни, причому радість від виграшу є значно меншою, ніж відчуття гіркоти програшу. Втрати завжди видаються значнішими, аніж еквівалентний дохід. Ґрунтуючись на експериментальних дослідженнях, теорія перспектив робить парадоксальний висновок – люди швидше готові взяти на себе більший ризик, щоб уникнути втрат, ніж одержати додаткову премію за більшого ризику. А.Тверські та Д. Канеман в своїх дослідженнях виділили три найбільш розповсюджені типи людської поведінки (евристики): подібності, наявності та якоря. Евристика подібності виявляє розвинену інтуїцію індивідуума до результатів вибірок, що пов'язано з низкою фундаментальних помилок: надлишок самовпевненості, ілюзія контролю, неувага до історії, упереджене ставлення. Евристика наявності полягає в схильності оцінювати ймовірність настання події на основі збереженої в пам'яті яскравої або недавньої інформації. Фізичні особи схильні в оцінці ймовірності складних подій розглядати тільки прості й доступні сценарії. Евристика якоря виявляє, що фізичні особи виходять з початкових оцінок і підходів, які стають базою для характеристики наявних ситуацій. Автори продемонстрували, що люди в багатьох випадках аж ніяк не схильні чинити відповідно до приписів неокласичної економіки і часто демонструють схильність до абсолютно нераціональної поведінки. У результаті Д. Канеман та А. Тверські прийшли до висновку, що всі рішення людини майже завжди базуються на її суб'єктивній уяві, залежать від її мети, формулювання проблеми, досвіду, звичок та інших особистісних характеристик [6].

Отже, когнітивний маркетинг – це міждисциплінарний напрям, який поєднує когнітивну психологію, поведінкову економіку, класичний маркетинг, який за допомогою такої синергії дозволяє глибше зрозуміти споживчу поведінку та розширити інструменти дослідження та впливу традиційного маркетингу, допомогти побудувати ефективні маркетингові стратегії позиціонування і просування товару.

Поняття когнітивного маркетингу як нову концепцію маркетингу розглядає у своєму дисертаційному дослідженні О. Юлдашева та визначає його основну мету – формування певного формату свідомості споживача, який обумовлює споживання певних товарів та послуг або стиль споживання. Когнітивний маркетинг спочатку формулює бачення майбутніх потреб споживачів, а потім створює згідно цього бачення нові споживчі цінності та саме споживачів, інформуючи їх про товари та послуги та навчаючи правильно ними користуватися, що фактично означає підготовку потенційного ринку і попиту на товари та послуги компанії за рахунок формування стандартів споживання [7]. Навчаючи потенційного споживача технологіям споживання, компанія програмує його на майбутнє задоволення від споживання даного товару [8]. О. Юлдашева також вводить такі терміни, як стиль споживання, технології та стандарти споживання. Під стилем споживання автор розуміє сукупність критеріїв, що використовуються споживачем в процесі вибору товарів або брендів і притаманні їм особливості споживання продуктів. Формування стилю споживання здійснюється через просування технологій та стандартів споживання. Під останнім розуміють певну групу продуктів і послуг, котра є загальноновизнаним необхідним набором, який споживається певною групою людей. А технологія споживання продукту – це параметри споживання товару, що рекомендуються виробником, тобто правила його експлуатації, необхідна кількість, місце купівлі, частота

купівлі, варіанти та умови використання товару, необхідні супутні елементи, які полегшують або роблять використання даного товару більш зручним й ін. [9].

На думку іншого дослідника, І. Юрасова, когнітивний маркетинг – це соціальна технологія, бо він має впливати на розумову діяльність, сприйняття, основні когнітивні процеси індивіда, програмувати споживчу поведінку в рамках, необхідних виробнику і продавцю [10].

В. Фурсов та Н. Лазарева зазначають, що використання методів когнітивного підходу дозволяє моделювати процеси прийняття споживачем рішень, а отже, розробляти моделі впливу на людську свідомість з метою формування конкретної споживчої поведінки, стандартів стилю життя та споживання. Тобто, якщо традиційний маркетинг досліджував споживача з метою створення товарів, які задовольняють його потреби, то когнітивний маркетинг під сформовані споживчі цінності у вигляді технологій споживання створює споживача, впливаючи і формуючи його свідомість і поведінку через навчання. Передаючи споживачу певні знання, компанії формують в нього відповідні уявлення про світ, створюють потреби, навчають певним технологіям споживання, формуючи бажання до певного стилю життя, споживання певних товарів і брендів. Тобто формуються стандарти і культура споживання. Для просування технологій і стандартів споживання, сучасний маркетинг повинен навчати споживача, формуючи у нього систему знань і навичок з вибору та використання певних товарів. Отже, навчання технології споживання потрібно розглядати як метод просування товарів в рамках використання когнітивної концепції маркетингу [11].

Розвиваючи та деталізуючи ідеї вчених, наведемо схему принципу впливу когнітивного маркетингу на споживчу поведінку (Рис. 2).

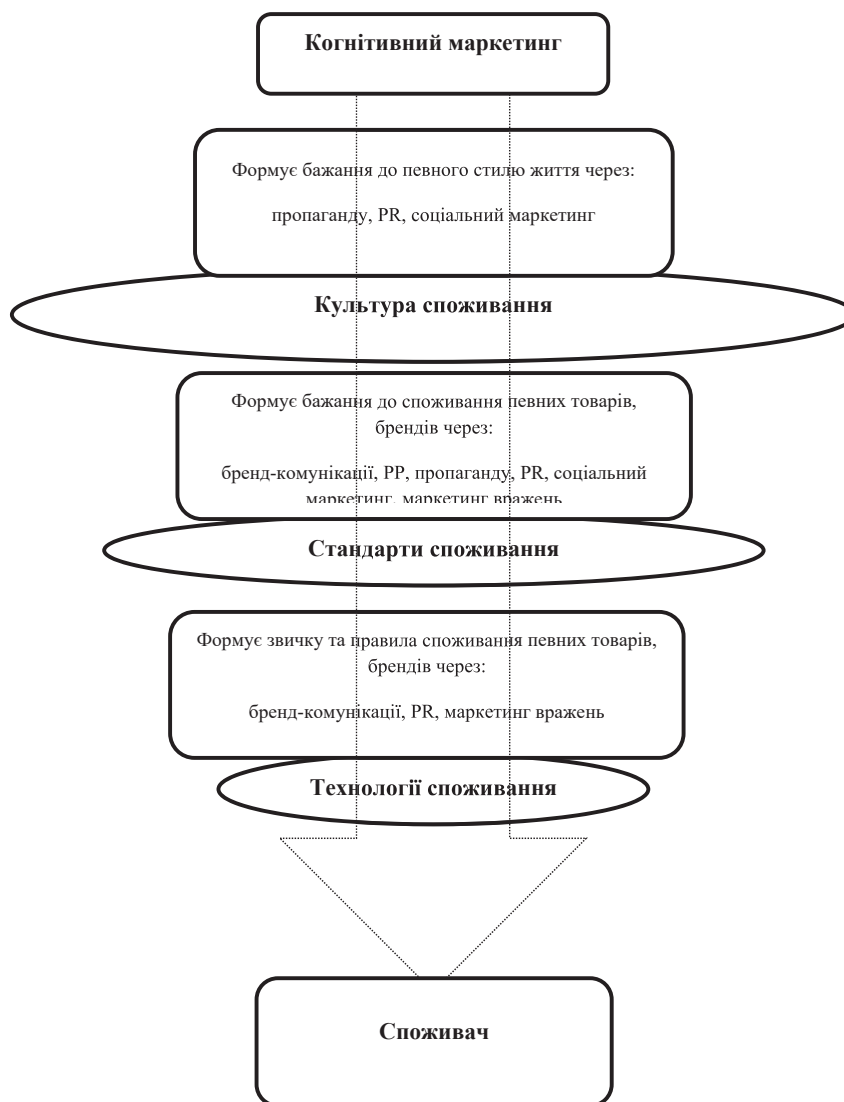

Рис. 2. Схема принципу впливу когнітивного маркетингу на споживчу поведінку

Джерело: складено автором на основі [7; 8; 9; 10; 11].

Отже, когнітивний маркетинг має на меті створення нових, не усвідомлених раніше споживачем потреб у певному продукті, який не лише задовольнить функційні, тобто основні завдання продукту, але й створить новий бажаний стиль і стандарт життя, якого будуть прагнути споживачі продукту.

За допомогою принципів та підходів когнітивного маркетингу компанії можуть сформувати необхідні для певного сегменту споживачів уявлення про світ, стиль життя та культуру споживання. Використовуючи такі інструменти, як пропаганда, Public Relations, соціальний маркетинг, формується мода на бажані вподобання, звички споживача та створюється середовище для ідеального продажу певних продуктів. Також зазначимо, що когнітивний маркетинг не варто розглядати як окрему концепцію маркетингу. Цей напрямок є актуальним сьогодні поряд і в поєднанні з такими тенденціями сучасного маркетингу, як брендинг, автоматизований маркетинг, соціально-відповідальний маркетинг, які створюють прихильність до бренда компанії або продукту та сприяють довготривалому лояльному ставленню споживача.

Висновки. Сучасною концепцією маркетингу вважається концепція маркетингу взаємовідносин, яка сьогодні містить такі актуальні напрями, як соціальний та соціально-відповідальний маркетинг, зелений маркетинг, брендинг, технології штучного інтелекту та автоматизований маркетинг, когнітивний маркетинг. Поява когнітивного маркетингу передбачає появу нового підходу до впливу на споживачську поведінку, а саме формування споживачької свідомості, створення стилю споживання, який в подальшому буде визначати і попит на нові продукти. Поняття когнітивного маркетингу є міждисциплінарним та охоплює не лише питання маркетингу, але й когнітивну психологію та поведінкову економіку. Когнітивна психологія розглядає різні психічні процеси людини, такі як відчуття та сприйняття, розпізнавання образів, увага, навчання, пам'ять, формування понять, мислення, мова, емоції і процеси розвитку. Тобто досліджується не просто поведінка і реакції людини, а саме пізнавальні процеси, котрі можна оцінити за зовнішніми проявами. Іншим економічним напрямом, який пояснює схильність людини до абсолютно нерациональної поведінки є поведінкова економіка. Всі рішення людини майже завжди базуються на її суб'єктивній уяві, залежать від її мети, формулювання проблеми, досвіду, звичок та інших особистісних характеристик, тобто залежать від психологічних факторів. Отже, когнітивний маркетинг – це міждисциплінарний напрям, який поєднує когнітивну психологію, поведінкову економіку, класичний маркетинг, який за допомогою такої синергії дозволяє глибше зрозуміти споживчу поведінку та розширити інструменти дослідження та впливу традиційного маркетингу, допомогти побудувати ефективні маркетингові стратегії позиціонування і просування товару. Когнітивний маркетинг має на меті створення нових, не усвідомлених раніше споживачем потреб у певному продукті, який не лише задовольнить функційні, тобто основні завдання даного продукту, але й створить новий бажаний стиль і стандарт життя, якого будуть прагнути споживачі даного продукту.

Література

1. Romanova, M.A. (2008). Tradicionnye podchody k kognitivnomu razvitiyu [Traditional approaches to cognitive development]. *Sibirskiy pedagogicheskiy jurnal*. [Siberian pedagogical journal], 4, 306-311 [in Russian]
2. Druzhinina, V.N. (Ed.). (2003). *Psichologiya XXI veka* [Psychology of XXI century]. PER SE. [in Russian]
3. Bruner, J. (2001). Torjstvo raznoobraziya: Piaget i Vygotsky [A celebration of diversity: Piaget i Vygotsky]. *Voprosy psichologii*. [Psychology issues], 4, 3-13 [in Russian]
4. Latfullina, G.R., Gromova, O.N. (Ed.). (2015). *Organizatsionnoe povedenie* [Organizational behavior]. Piter. [in Russian]
5. Solso, R. (2011). *Cognitivnaya psichologiya* [Cognitive psychology]. Piter. [in Russian]
6. Krykun, V.A. (2017). Teoriya povedinkovoy ekonomiky v doslidjenni ukrayins'kogo bankivs'kogo rynku za roky nezalezhnosti [Theory of behavioral economics in the study of the Ukrainian banking market during the years of independence]. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnogo humanitarnogo universytetu. Seriya Ekonomika i menedgment* [Scientific Bulletin of the International Humanities University. Series: Economics and Management], 24(1), 18-22 [in Ukrainian]
7. Uldasheva, O.U., (2005). *Kognitivnyy marketing: prodvizhenie standartov potrebleniya* [Cognitive Marketing: Promoting Consumption Standards]. SPbGUEF. [in Russian]
8. Uldasheva, O.U., (2006). Kognitivnyy podhod k formirovaniyu potencial'nogo sprosa na tovary i uslugi firmy [The cognitive approach to the formation of potential demand for the goods and services of the firm]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Menegment* [Bulletin of St. Petersburg University. Management], 2, 130-149 [in Russian]
9. Uldasheva, O.U., (2006). *Teoriya i metodologiya razvitiya marketingovogo potenciala firmy* [Theory and methodology of development of the marketing potential of the company]. [Doctoral dissertation]. Sankt-P. [in Russian]
10. Urasov, I.A. (2006). Teoretiko-metodologicheskie osnovy kognitivnogo marketinga [Theoretical and methodological foundations of cognitive marketing]. *Marketing v Rossii i za rubezhom* [Marketing in Russia and abroad], 6, 47-53 [in Russian]

11. Fursov, V.A., Lazareva N.V. (2015). Kognitivnyy marketing kak metodologiya formirovaniya modeley potrebleniya [Cognitive marketing as a methodology for the formation of consumption patterns]. *Kant*, 3(16), 102-107 [in Russian]
12. Kahneman, D., Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk. *Econometrica*, 47, 263-291 [in English]
13. Kahneman, D., Slovik, P., Tverski, A. (2005). *Prinyatie resheniy v neopredelonnosti: pravila i predubezhdeniya* [Decision Making in Uncertainty: Rules and Preconceptions]. Institut priladnoy psihologii «Gumanitarnyy centr» [Institute of Applied Psychology «Humanitarian Center»] [in Russian]
14. Neisser, U. (1981). *Poznanie i real'nost'* [Cognition and reality]. Progress. [in Russian]

**ФІНАНСИ,
ГРОШОВИЙ ОБІГ ТА КРЕДИТ**

Отримано: 14 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 20 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 22 вересня 2020 р.

e-mail: tania0524@gmail.com

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-40-49

Валигура Т. В. Дохід і багатство: теоретизація сутності та асиметрій розподілу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 40–49.

УДК: 330.564

JEL-класифікація: E 25. E 64

ORCID-ідентифікатор: 0000-0002-1297-0907

Валигура Тетяна Володимирівна,*аспірантка кафедри податків та фінансової політики Тернопільського національного економічного університету***ДОХІД І БАГАТСТВО: ТЕОРЕТИЗАЦІЯ СУТНОСТІ ТА АСИМЕТРИЙ РОЗПОДІЛУ**

У статті розглянуто теоретичну сутність категорій «дохід» і «багатство» та виявлено відмінності між ними. Проаналізовано визначення цих категорій у довідковій літературі, виділено ключові ознаки, що їх характеризують, та сформульовано і обґрунтовано визначення категорій «дохід» і «багатство» відповідно до наведених ознак. Наведено графічну інтерпретацію асиметрій розподілу доходів та багатства населення, доходів корпорації і національного доходу та багатства.

Ключові слова: дохід, багатство, нерівність розподілу доходів та багатства.

Валигура Татьяна Владимировна,*аспірантка кафедры налогов и фискальной политики Тернопольского национального экономического университета***ДОХОД И БОГАТСТВО: ТЕОРЕТИЗАЦИЯ СУЩНОСТИ И АСИММЕТРИЙ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ**

В статье рассмотрено теоретическую сущность категорий «доход» и «богатство» и определены различия между ними. Проанализировано определения этих категорий в справочной литературе, выделены ключевые признаки, которые их характеризуют, сформулировано и обосновано определения категорий «доход» и «богатство» в соответствии с приведенными признаками. Показано графическую интерпретацию асимметрий распределения доходов и богатства населения, доходов корпораций и национального дохода и богатства.

Ключевые слова: доход, богатство, неравенство распределения доходов и богатства.

Tetyana Valigura,*graduate student of the Department of Taxes and Fiscal Policy of Ternopil National Economic University***INCOME AND WEALTH: THEORIZATION OF ESSENCE AND ASYMMETRY OF DISTRIBUTION**

The categories «income» and «wealth» are now at the center of the study of many social sciences and if «income» clearly tends to the field of scientific research of economists and financiers (but is not limited to them), «wealth», is a category in which researchers in the fields of sociology, psychology, philosophy and other sciences are no less interested. The interest of a wide range of sciences in the essence of the studied categories reflects social changes taking place in the world in general and in Ukraine in particular. Thus, according to Credit Suisse, the lower half of wealth owners in mid-2019 owned less than 1% of total world wealth, while the richest 10% owned 82% of world wealth, and the richest 1% of owners – 45%.

The purpose of the study is to substantiate the essence of the categories «income» and «wealth» and to form a theoretical basis for the asymmetries of their distribution.

The article considers the theoretical essence of the categories «income» and «wealth» and reveals the differences between them. The definition of these categories in the reference literature is analyzed, the key features that characterize them are identified and the definition of the categories «income» and «wealth» in accordance with the given features is formulated and substantiated. A graphical interpretation of the asymmetries of the distribution of income and wealth of the population, corporate income and national income and wealth is given.

The study showed that the key differences between the categories of «income» and «wealth» is that wealth can take both tangible and intangible expression, and income is only valuable. At the same time, wealth involves owning a large number of goods. By influencing the subject, income improves his material condition, and wealth arises from the assertion of tangible or intangible goods as such in the human mind.

Keywords: income, wealth, inequality of income and wealth distribution.

Постановка проблеми. Категорії «дохід» і «багатство» нині перебувають у центрі дослідження багатьох суспільних наук. Якщо «дохід» явно тягнє до сфери наукових пошуків економістів та фінансистів

(однак не обмежується ними), то «багатство», поряд з цим, є категорією, якою не менше зацікавлені дослідники у галузях соціології, психології, філософії та інших наук. Інтерес широкого кола наук до сутності досліджуваних категорій обумовлюється суспільними змінами, які відбуваються у світовому просторі загалом та в Україні зокрема.

Так, за даними «Credit Suisse» нижня половина власників багатства в середині 2019 р. володіла менше ніж 1 % загального світового багатства, тоді як найбагатші 10 % володіли 82 % світового багатства, а найбагатші 1 % власників – 45 % [1]. Поряд з цим у світі налічується близько 865 млн людей, які живуть менше ніж на 1 долар на день [2]. Такі люди потрапляють у так звану «пастку бідності», тобто падіння заробітної плати так низько, що вона не дає їм змоги харчуватися на достатньому рівні, щоб заробити кошти на ту ж таки їжу і відновити життєву енергію для працездатності. Лауреати Нобелівської премії з економіки за 2019 р. А. Банерджі та Е. Дуффо у своїй праці «Економіка бідності» стверджують, що перша ціль розвитку тисячоліття – ліквідація абсолютної бідності і голоду – не досягнута до нині.

В Україні офіційні статистичні дані свідчать про невелику диференціацію доходів населення. Так, квінтильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення у 2018 р. становив 2, це свідчить про те, що сукупні доходи 20 % найбагатшого та найбіднішого населення відрізняються лише у 2 рази. Однак за даними Е. Лібанової доходи 10 % найбагатших і 10 % найбідніших українців з врахуванням тіньових доходів відрізняються у 40 разів [3]. Така ситуація підтверджується показниками, які характеризують бідність в Україні. Так, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи в Україні за критерієм сукупних еквівалентних витрат особи нижче фактичного (розрахункового) прожиткового мінімуму в середньому на одну особу за межею бідності у 2018 р. перебувало 43,2 % населення [4].

Наведені цифри свідчать, що проблеми формування, використання та розподілу доходів і багатства нині не тільки не втратили актуальності, а й особливо загострились на сучасному етапі розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Глибинна сутність і суспільний прояв категорій «дохід» та «багатство» зумовили до себе широкий науковий інтерес. Так, теоретичне обґрунтування досліджуваних категорій сягає своїм початком античного періоду і зустрічається в роботах Аристотеля, Платона, Порція. Пізніше з розвитком економічної теорії та формуванням соціально-економічної доктрини кожна наукова школа намагалася обґрунтувати сутність категорій доходу та багатства. Так, в епоху середньовіччя цій проблематиці присвятив увагу філософ Ф. Аквінський, серед представників наукової школи меркантилістів необхідно відмітити В. Стаффорда та Г. Скаруффі, з фізіокрафів – Ф. Кене та Ж. Тюрго, з класиків – У. Петті, А. Сміта, Ж. Б. Сея та Д. Рікардо. Приділили увагу сутності досліджуваних категорій також представники маржиналістської економічної теорії Е. Бем-Баверк, Л. Вальрас, У. Джеворс, В. Паретто, І. Фішер, Дж. Хікс. Значний науковий вклад у цьому напрямку здійснили родоначальники однойменних наукових шкіл К. Маркс і Дж. Кейнс.

Серед сучасних зарубіжних економістів проблематиці формування та розподілу доходів і багатства присвятили праці А. Банерджі та Е. Дуффо, А. Дітон, Т. Пікетті, Е. Райнерт, Дж. Сакс, А. Сен, Дж. Стігліц тощо.

Досліджувана проблематика знаходиться в центрі наукових інтересів й багатьох сучасних українських науковців, серед яких виділимо І. Гнибіденка, Н. Гудзенко, А. Крисоватого, Е. Лібанову, С. Львовичкіна, В. Мандибуру, Г. Оганяна, С. Панчишина, М. Свердана, Л. Сенів, О. Сілантьєва, О. Сніжко, А. Соколовську, І. Тивончука, В. Федосова, Г. Яренко.

Згадані науковці здійснили вагомий внесок у дослідження обраної нами проблематики, проте наукові пошуки у царині дослідження сутності доходів, багатства та їх розподілу наявними науковими доробками не обмежуються, а потребують продовження. Це зумовлено тим, що в більшості наукових праць категорії «дохід» та «багатство» і соціально-економічні процеси, які ними зумовлені висвітлені окремо. Натомість постає необхідність побудови комплексного підходу до розгляду теоретичного змісту формування й розподілу доходів і багатства у суспільстві.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні сутності категорій «дохід» та «багатство» та формуванні теоретичного базису асиметрій їх розподілу. Основними завданнями, які будуть вирішені у статті є виділення ключових ознак категорій «дохід» і «багатство»; формулювання визначень цих категорій з урахуванням виділених ознак; встановлення різниці між категоріями «дохід» та «багатство»; побудова графічної інтерпретації асиметрій розподілу доходу та багатства в суспільстві за суб'єктами.

Виклад основного матеріалу. Дохід – це одна з найскладніших категорій економічної науки, адже серед науковців та у довідковій літературі донині нема єдності у визначенні її змісту. У табл. 1 наведено визначення категорії «дохід», які зустрічаються у довідкових джерелах, зокрема «Великому тлумачному словнику сучасної української мови», економічній енциклопедії, економічному словнику, тлумачному ан-

гло-українському словнику економічних термінів, енциклопедії «Britannica», енциклопедичному електронному ресурсі «Investopedia», кембриджському словнику та електронному довідковому ресурсі «Oxford Learner's Dictionaries».

Таблиця 1

Визначення категорії «дохід» у довідкових джерелах

№ за/п	Джерело	Визначення
1.	Великий тлумачний словник сучасної української мови	Гроші, або матеріальні цінності, одержувані державою, юридичною та фізичною особою внаслідок якої-небудь діяльності (виробничої, комерційної, посередницької і т. ін.) [5, с. 324].
2.	Економічна енциклопедія	1) Різниця між виручкою від реалізації продукції, робіт чи послуг і вартістю матеріальних витрат на виробництво та збут цієї продукції; 2) гроші або матеріальні цінності, отримані від виробничої, комерційної, посередницької чи іншої діяльності (виручка) [6, с. 363].
3.	Економічний словник	Кошти в грошовій або натуральній формі, одержані внаслідок підприємницької чи будь-якої іншої діяльності [7, с. 77].
4.	Тлумачний англо-український словник економічних термінів	Загальна сума отриманих грошей внаслідок виконаних робіт або угод, дохід отриманий власником ресурсів або посередником [8, с. 42].
5.	Енциклопедія «Britannica»	Чиста загальна сума потоку платежів, отриманих за певний період часу [9].
6.	Енциклопедичний електронний ресурс «Investopedia»	Гроші (або якась еквівалентна вартість), які отримує фізична особа чи бізнес в результаті реалізації товару або надання послуг чи за рахунок інвестування капіталу [10].
7.	Кембриджський словник	Гроші, зароблені від виконання робіт або отримані від інвестицій [11].
8.	Електронний довідковий ресурс «Oxford Learner's Dictionaries»	Гроші, які людина, регіон, країна тощо заробляють від праці, вкладення грошей, бізнесу тощо [12].

У результаті аналізу представлених визначень ми можемо стверджувати про наявність у них як спільних ознак, так і значних відмінностей. У визначенні, яке наводиться у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови», акцентується увага на тому, що дохід може надходити у вигляді грошей і матеріальних цінностей. У більшості інших визначень також акцентується на тому, що дохід – це надходження у вигляді грошей і лише у визначеннях під номером 2 та 3 йдеться про матеріальні цінності або натуральну форму доходу. Також у визначенні, яке наводиться в енциклопедичному електронному ресурсі «Investopedia», зазначено, що дохід може мати еквівалентну грошову вартість і не обов'язково надходити у вигляді грошей.

Ми підтримуємо позицію, що дохід обов'язково має мати вартісне вираження, однак може надходити не лише у грошовій формі. Негрошові матеріальні блага, які надходять на чийсь користь, також доцільно вважати доходом. Таким чином, однією із ознак доходу ми пропонуємо виділяти наявність вартості, яка переходить у власність окремого суб'єкта.

Паралельно з наведеною ознакою постає питання впливу доходу на матеріальний стан суб'єкта, який його отримує. На перший погляд, можна вважати, що дохід збільшує кількість матеріальних благ, що надходять у власність. Однак для перевірки цієї гіпотези доцільно звернутись до розуміння сутності доходу у бухгалтерському обліку. Зокрема, методологічні основи формування доходів підприємств визначаються міжнародними та національними стандартами бухгалтерського обліку. Відповідно до положення (стандарту) бухгалтерського обліку 15 дохід визнається під час збільшення активу або зменшення зобов'язання, що зумовлює зростання власного капіталу за умови, що оцінка доходу може бути достовірно визначена. Таким чином, у випадку наявності у суб'єкта отримання доходу заборгованості дохід може не збільшити його власність, а зменшити зобов'язання. Однак, навіть в такому випадку його матеріальний стан покращується. Тому, на нашу думку, збільшення матеріального стану суб'єкта отримання доходу доцільно виділити його неодмінною ознакою.

Іншою складовою визначень доходу, яку необхідно розглянути, є те, хто може отримувати дохід. Про це йдеться лише у трьох із наведених визначень. У першому визначенні зазначається, що дохід може отримувати держава, юридична та фізична особа. У визначенні, яке подано в енциклопедичному електронному ресурсі «Investopedia», акцентовано увагу на тому, що дохід може отримувати фізична особа або бізнес, а в електронному довідковому ресурсі «Oxford Learner's Dictionaries» відмічено, що дохід може належати людині, регіону, країні тощо. Ми погоджуємося із твердженнями, що дохід може належати фізичній чи юридичній особі, а також окремій державі, її регіону чи іншому суб'єкту. Натомість не можна стверджувати, що визначення, у яких не акцентовано увагу на суб'єкті отримання доходу, не мають змі-

сту. Деталізація суб'єкта отримання доходу здійснюється відповідно до завдань тих чи інших наукових досліджень. Однак, ми переконані, що обов'язковою ознакою сутності доходу є суб'єкт його отримання.

Наступною складовою, яка зустрічається у більшості визначень, є діяльність, в результаті якої формується дохід або ресурс, що його генерує. До них відносять виробничу, комерційну, посередницьку діяльність, реалізацію товарів або надання послуг, інвестування капіталу, працю тощо. В такому випадку мова йде про так звані факторні доходи, які утворюються завдяки економічним ресурсам (природні ресурси, трудові ресурси, капітал, підприємницькі здібності та знання). Однак у перелічених визначеннях не йдеться про можливість отримання доходу без наявності економічних ресурсів. Натомість на практиці такі доходи часто зустрічаються. До них можна віднести доходи у вигляді призів, подарунків, державні виплати по безробіттю, соціальні трансферти тощо. За своєю суттю такі надходження необхідно вважати доходами, однак вони не відносяться до факторних. Зважаючи на це, спільною ознакою усіх доходів не може бути фактор їх генерування, натомість в усіх них є джерело походження, яке ми й пропонуємо визначати як ще одну ознаку доходу.

Варто звернути увагу на визначення категорії «дохід», яке наведене в енциклопедії «Britannica» й акцентує увагу на часовому факторі. Зокрема, в цьому довідковому ресурсі зазначено, що дохід – це чиста загальна сума потоку платежів, отриманих за певний період часу. На нашу думку, фактор часу має бути присутнім при характеристиці сутності доходу. На цьому також наголошується в окремих визначеннях цієї категорії, які наводяться в науковій економічній літературі. Так, Ф. Бутинець зазначає, що дохід як економічна категорія є потоком грошових коштів та інших надходжень за певний період, отриманий від продажу продукції, товарів, робіт, послуг [13]. Л. Сенів схиляється до розуміння доходу як максимальної кількості засобів (грошових коштів і натуральних надходжень), отриманих або вироблених індивідом за рік для підтримання його фізичного, морального, економічного й інтелектуального стану, які він може витратити за умови, що очікувана вартість (у грошовому вираженні) майбутніх надходжень залишиться попередньою [14, с. 137]. Г. Оганян, В. Паламарчук та А. Руммянцев стверджують, що дохід – це загальна сума грошей, яку отримала особа протягом певного періоду (як правило, за рік) [15, с. 184–185]. Отже, за своєю економічною суттю дохід у суб'єкта формується в результаті використання економічних ресурсів протягом певного періоду часу, а нефакторні види доходу виникають у певний момент. Тобто ще однією із ознак доходу доцільно виділити період, за який він формується або момент його отримання.

Очевидно, що наукова полеміка навколо сутності категорії «дохід» не обмежується наведеними визначеннями. Її зміст деталізують відповідно до тих чи інших ознак, виділяючи доходи різних суб'єктів, їх перелік, види за методологією формування тощо. Ми розглянули сутність цієї категорії в загальному з метою подальшого порівняння із сутністю категорії «багатство» та для формування теоретичної основи дослідження асиметрій їх розподілу. Таким чином, на основі проведеного аналізу пропонуємо виділяти такі ознаки категорії «дохід» (Рис. 1).

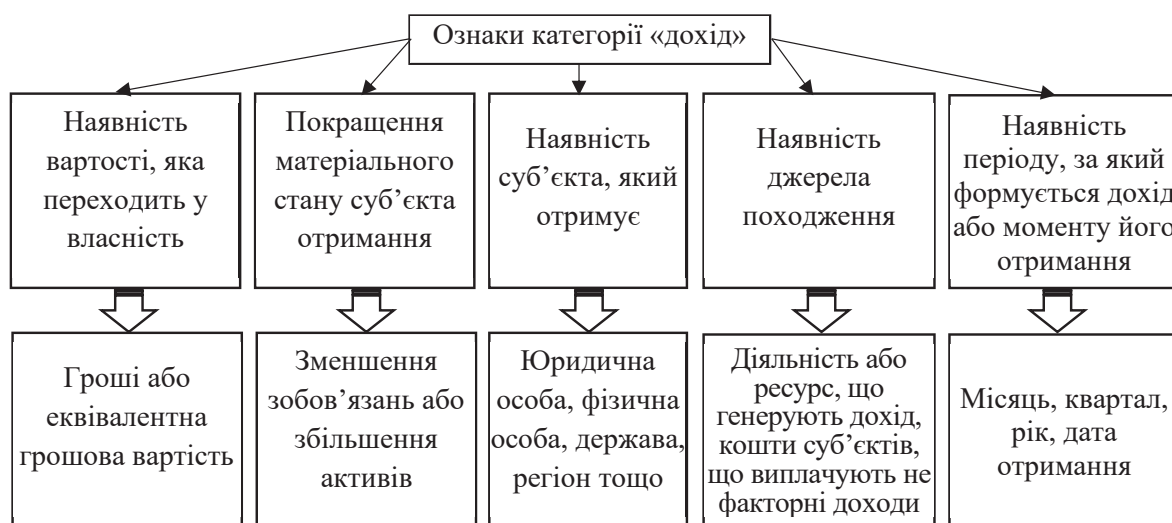

Рис. 1. Ознаки категорії «дохід»

Джерело: складено автором.

Отже, проведений аналіз дає змогу стверджувати, що дохід є економічною категорією, яка відображає збільшення матеріального стану суб'єкта, що його отримує шляхом переходу у власність грошей або іншої еквівалентної вартості у певний момент часу чи в результаті використання економічних ресурсів протягом певного періоду.

При подальшому аналізі категорії «дохід» постає питання його використання. Відповідь на це питання залежить від суб'єкта та мотивів отримання доходу. Фізичні особи у класичному розумінні використовують дохід на споживання або заощадження, юридичні особи можуть його використовувати на розвиток (виробничий, комерційний, соціальний тощо), виплату дивідендів, соціальні чи благодійні виплати чи на інші потреби. Держава використовує доходи на виконання своїх функцій (охорона здоров'я, освіта, соціальний захист тощо). Однак, розглядаючи дохід з мотиваційної позиції його отримання, можна стверджувати, що економічний інтерес отримання доходів виникає насамперед у людини. Натомість остання може представляти такі інтереси через цивільно-правові відносини як фізична чи юридична особа. Більшість доходів держави також формуються через перерозподільчі відносини з доходів саме фізичних та юридичних осіб. Таким чином, використання доходів пропонуємо аналізувати через призму поведінки людини.

Використання доходів кожної людини залежить від її потреб та інтересів. Останні, своєю чергою, залежать від характеру та цінностей кожної людини. Проте, відповідно до ієрархії потреб А. Маслоу першочисними є фізіологічні потреби та потреби безпеки, які часто залежать від матеріального стану людини. Тому найперше людина використовує свої доходи на задоволення потреб у харчуванні, одязі, створенні безпечних і комфортних умов проживання, підтриманні належного рівня здоров'я тощо. При задоволенні цих потреб створюються умови та виникають стимули до реалізації вторинних потреб: соціальних, потреб у повазі та самореалізації. Вторинні потреби великою мірою залежать від культури людини, її моральних, духовних інтелектуальних якостей тощо. Проте, в сучасному суспільстві багато людей намагаються забезпечити досягнення вторинних потреб за допомогою матеріальних благ. Потреби у повазі та самореалізації дуже часто досягаються за допомогою отримання великих доходів й акумуляції матеріальних статків. Таким чином, на певному етапі використання доходів людиною створюються умови не для їх споживання й задоволення необхідних потреб, а для збагачення.

Отже, процес використання доходів формує категорію «багатство», яка пов'язана із сутністю категорії «доходи», проте змістовно відрізняється від неї. Інтерпретуючи вислів «багата людина», зауважимо, що мова не завжди йде про матеріальні статки. Поряд з тим, що людина може мати велике матеріальне багатство, вона також може бути багата духовно, морально, культурно тощо. Таким чином, категорія «багатство» виходить за межі економічної науки і є також предметом дослідження філософії, соціології, психології та інших суспільних наук.

Детальніший аналіз категорії «багатство» спонукає звернутися до етимології її походження. В етимологічному словнику української мови за редакцією О. Мельничука [16, с. 109] наведено етимологію слова «багатий». Воно походить від старослов'янського «богаты» та праслов'янського «bogaty» – «той, хто має великий наділ». Ці слова, своєю чергою, похідні від «bogъ» – «доля, майно». Таким чином, походження категорії «багатство» вказує на позначення нею приналежності до особи великого наділу чогось, а її витoki з праслов'янського слова «bogъ» дають змогу стверджувати про визначення багатством долі особи, яка ним володіє.

У табл. 2 наведено визначення категорії «багатство» в окремих довідкових джерелах.

Таблиця 2

Визначення категорії «багатство» у довідкових джерелах

№ за/п	Джерело	Визначення
1.	Великий тлумачний словник сучасної української мови	1. Велике майно, цінності, гроші. Достаток усього, розкіш, протилежність бідності; 2. Сукупність матеріальних цінностей (про надра землі, тваринний і рослинний світ); 3. Велика кількість, багатомірність [5, с. 54].
2.	Економічна енциклопедія	Матеріальні та нематеріальні цінності, в т. ч. всебічний розвиток сутнісних сил людини [6, с. 58].
3.	Тлумачний англо-український словник економічних термінів	Отримання доходів та володіння майном, що суттєво перевищують середньостатистичний рівень життя [8, с. 8].
4.	Енциклопедичний електронний ресурс «Investopedia»	Вартість усіх активів, що знаходяться у власності людини, громади, компанії чи країни [17].
5.	Кембриджський словник	Велика кількість грошей чи цінних володінь, які хтось має [18].
6.	Електронний довідковий ресурс «Oxford Learner's Dictionaries»	Велика сума грошей, майна тощо, якими володіє людина чи країна [19].
7.	Словник американської спадщини англійської мови	Велика кількість цінних фінансових активів або фізичних володінь, що можуть бути перетворені у форму, яку можна використовувати для здійснення операцій [20].

Проаналізувавши представлені визначення, можемо стверджувати про наявність спільних ознак та відмінностей в інтерпретації досліджуваної категорії в розглянутих довідкових джерелах. Найважливішою спільною ознакою категорії «багатство» є велика кількість матеріальних або нематеріальних благ чи цінностей, якими володіє суб'єкт. Якщо аналізувати питання, володіння якими благами формує багатство, то необхідно розтлумачити зміст матеріальної та нематеріальної субстанції цієї категорії. Відповідь на це питання частково знаходимо у наведених вище визначеннях. Так, в економічній енциклопедії зазначено, що до багатства належать матеріальні та нематеріальні цінності, зокрема всебічний розвиток сутнісних сил людини. Крім цього це довідкове джерело наводить визначення матеріального та нематеріального багатства. Так, матеріальне багатство трактується як реальні активи, активи тривалого користування, які безпосередньо дають віддачу протягом певного періоду часу. Натомість нематеріальне багатство – це частина національного багатства, що складається з накопиченої виробничої майстерності й досвіду людей, їхніх здібностей, потреб, творчих обдаровань, знань та інформації в знаках і символах, а також культурних цінностей [6, с. 58]. О. Сілантьєв стверджує, що багатство – це щось, що знаходиться понад природних людських потреб, утворюючи надлишок, є достатком матеріальних або нематеріальних цінностей у людини чи суспільства. Науковець зазначає, що категорія «багатство» є своєрідною основою, фундаментом, на якому будується подальший розвиток суспільства та зростання його благополуччя. Також він вважає, що багатство можна визначити як все, що розширює вибір, можливості людини. Тому автор вважає, що до багатства можна віднести речі, послуги, природні ресурси, гроші, знання та навіть обсяг вільного часу [21, с. 43]. Н. Павленко виділяє духовну складову багатства, яка нині підноситься в Україні та виявляється у любові до своєї батьківщини, сміливості і самовідданості [22]. За інтерпретацією Організації Об'єднаних Націй багатство охоплює природний капітал (який включає землю, ліси, енергетичні ресурси та корисні копалини), людський капітал (це освіта та навички населення) та фізичний, або «виготовлений» капітал (включає такі речі, як машини, будівлі та інфраструктура) [23, с. 13].

Необхідно зауважити, що об'єктом дослідження економічної науки зазвичай є саме матеріальна форма багатства, а інтерес до його нематеріальної складової проявляється в інших наук. Ми погоджуємось із широким розумінням сутності категорії «багатство» і вважаємо за доцільне поширювати інструментарій економічної науки на його нематеріальну складову.

Таким чином, однією із основних ознак багатства є наявність великої кількості матеріальних або нематеріальних ресурсів.

В окремих із представлених визначень йдеться про суб'єкта отримання доходу. Так, в енциклопедичному електронному ресурсі «Investopedia» зазначено, що багатство може знаходитись у власності людини, громади, компанії чи країни [17]. В електронному довідковому ресурсі «Oxford Learner's Dictionaries» обґрунтовано, що багатством може володіти людина чи країна [19]. Проте в більшості із визначень про суб'єкта володіння багатством не йдеться. Ми вважаємо, що усі із перелічених суб'єктів можуть виступати носіями багатства. Разом із тим, у широкому розумінні перелік таких суб'єктів може бути ширшим, адже до них можна віднести сім'ю, регіон, міждержавні об'єднання, континенти тощо. Однак ключовою особою виступає саме людина.

Однією із характеристик формування багатства є часовий фактор. Багатство має здатність накопичуватися в особи протягом тривалого періоду часу, натомість характеристика його величини оцінюється на конкретну дату.

До ознак багатства також можна віднести джерело його формування. Джерелом формування матеріального багатства є дохід у різних його формах, натомість нематеріальне багатство людина набуває в результаті наявності інтелекту, здібностей та створює в результаті творчої, інтелектуальної та іншої діяльності.

На нашу думку, однією із важливих характеристик багатства часто є його суб'єктивне сприйняття та розуміння, тобто сам суб'єкт чи носій багатства і його предмет або саме багатство мають бути нерозривно пов'язані. Тобто, як стверджує О. Сілантьєв, цінність багатства стає залежною від сприйняття людиною і виникає лише тоді, коли сама людина вважає певну річ (інформацію чи знання) цінною, незалежно від внутрішньої сутності та природи цих самих речей. Тобто, якщо людина і суспільство вважають, що певний об'єкт (річ або послуга) представляють для них цінність, то це благо стає багатством як таким. Іншими словами, багатство стає багатством лише у свідомості людини, а потім, коли в суспільстві вже затвердилося розуміння певної речі як багатства, воно, своєю чергою, формує уявлення людини [21, с. 43].

Звичайно, зміст категорії «багатство» не обмежується проведенням аналізу і в залежності від мети дослідження в науковій літературі зустрічаються роботи, які висвітлюють сутність досліджуваної категорії з різних ракурсів. Разом із тим, поставлене нами завдання дає підстави сформулювати ознаки, які загалом характеризують сутність категорії «багатство» (Рис. 2).

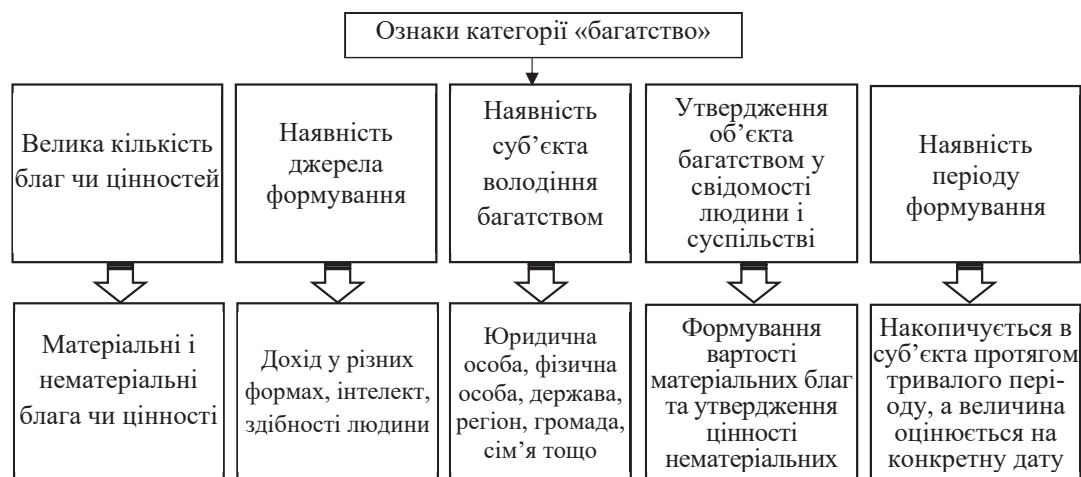

Рис. 2. Ознаки категорії «багатство»

Джерело: складено автором.

Отже, в результаті проведеного аналізу ми доходимо до висновку, що багатство є соціально-економічною категорією, що характеризує велику кількість матеріальних та нематеріальних благ, накопичену суб'єктом протягом тривалого періоду в результаті отримання доходу чи наявності інтелекту і здібностей, вартість та цінність яких утверджена у свідомості людини і суспільстві.

Висвітлення сутності категорій «дохід» і «багатство» дає можливість провести їх порівняння для виявлення спільних ознак та відмінностей з метою подальшого дослідження теоретичних основ їх розподілу.

Співставлення ознак «доходу» і «багатства», наведених на рис. 1 і рис. 2, дає можливість побудувати діаграму порівняння цих категорій (Рис. 3).

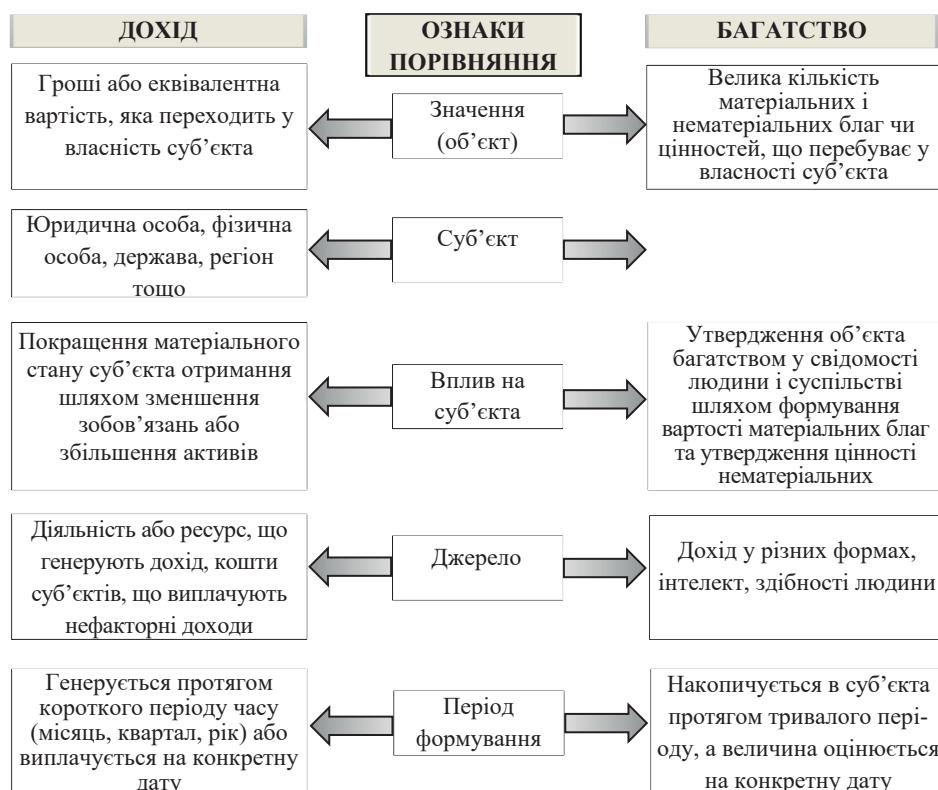

Рис. 3. Діаграма порівняння категорій «дохід» та «багатство»

Джерело: складено автором.

Порівнюючи досліджувані категорії за ознакою об'єкта, найважливішими відмінностями можна виділити те, що дохід формується в результаті переходу у власність грошей чи іншої еквівалентної вартості, натомість об'єктом визначення багатства можуть бути й нематеріальні блага чи цінності. Аналіз суб'єкта отримання доходу чи володіння багатством як ознаки порівняння цих категорій дає нам підстави стверджувати про відсутність суттєвих відмінностей між ними за цією ознакою. Таким чином, отримувати дохід, як і володіти багатством, можуть юридичні особи, фізичні особи, держави, регіони, окремі громади чи сім'ї. Окремі відмінності за суб'єктами отримання можуть виникати при розподілі певних видів доходу чи багатства. Наприклад, нематеріальним багатством більшою мірою можуть володіти фізичні особи, ніж юридичні. За ознакою впливу доходу та багатства на суб'єкта ці категорії суттєво різняться. Так, дохід у будь-якому випадку покращує матеріальний стан суб'єкта отримання. Натомість багатство може так впливати, однак далеко не завжди. Ключовою ж ознакою впливу багатства на суб'єкта є формування вартості матеріальних благ та утвердження цінності нематеріальних у свідомості людини та суспільстві. Зокрема, моральні норми в одному суспільстві можуть характеризувати суб'єкта з його матеріальними та нематеріальними благами багатим, а в іншому – ні, особливо це стосується духовних цінностей. Відносно джерела отримання дохід та багатство відрізняються тим, що дохід генерує певна діяльність або ресурс, у подальшому цей же дохід є джерелом отримання матеріального багатства, а джерелом нематеріального є інтелект чи здібності людини. І за кінцевою виділеною нами ознакою порівняння категорії «дохід» і «багатство» відрізняються тим, що перший генерується протягом короткого періоду часу, а друге накопичується у суб'єкта протягом тривалого періоду.

Наведені на початку дослідження цифри дають підстави стверджувати, що дохід та матеріальне багатство, а також можливості формування нематеріальних благ розподілені у суспільстві далеко не рівномірно. В результаті проведеного нами теоретичного аналізу сутності категорій «дохід» та «багатство» представимо графічну інтерпретацію асиметрій розподілу доходу та багатства за суб'єктами (Рис. 4).

На рис. 4 виділено доходи та багатство населення, доходи корпорацій та національний дохід і багатство і умовно зображено їх асиметричне розташування відносно лінії симетрії. Попередньо ми обґрунтували, що доходом та багатством можуть володіти фізична особа та сім'я. Однак на представлений графічній інтерпретації ми виділяємо доходи та багатство населення як об'єднаного поняття фізичної особи у суспільстві. Пояснюємо це тим, що великого наукового інтересу не складає дослідження нерівності у доходах окремо взятих громадян, натомість більшість практичних методик дослідження асиметрій доходів і багатства фізичних осіб ґрунтовані на співставленні часток доходів заможного населення і незначного у загальній сукупності доходів.

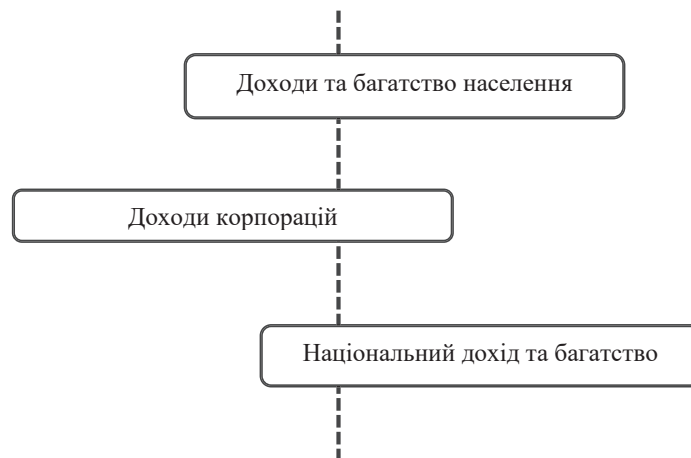

Рис. 4. Графічна інтерпретація асиметрій розподілу доходу та багатства в суспільстві за суб'єктами

Джерело: складено автором.

Розглядаючи доходи юридичних осіб, необхідно відмітити проблематику нерівномірного розподілу прибутку між різними корпораціями, що спотворює конкурентне середовище. Формування ж доходів та багатства держави породжує асиметрії розподілу національного доходу та багатства на міждержавному рівні.

Висновки. Отже, узагальнюючи дослідження теоретичної сутності та асиметрій розподілу доходів і багатства, ми дійшли до таких висновків:

1. У довідковій та науковій літературі нема єдиного визначення категорії «дохід». Аналіз окремих дефініцій досліджуваної категорії дав можливість виділити спільні ознаки, що в загальному її характеризують: наявність вартості, яка переходить у власність; покращення матеріального стану суб'єкта отримання; наявність суб'єкта, який отримує; наявність джерела походження; наявність періоду, за який формується дохід або моменту його отримання.

2. Встановлено, що до ознак категорії «багатство» відносяться: велика кількість благ чи цінностей; наявність джерела формування; наявність суб'єкта володіння; утвердження об'єкта багатством у свідомості людини і суспільстві; наявність періоду формування.

3. Дослідження показало, що ключовими відмінностями між категоріями «дохід» і «багатство» є те, що багатство може приймати як матеріальне, так і нематеріальне вираження, а дохід лише вартісне. Разом із цим, багатство передбачає володіння великою кількістю благ. Впливаючи на суб'єкта, дохід покращує його матеріальний стан, а багатство виникає при утвердженні матеріального чи нематеріального блага таким у свідомості людини.

4. Відповідно до ознаки суб'єкта економічний інтерес мають асиметрії розподілу доходів та багатства населення, доходів корпорацій і національного доходу та багатства. Подальші дослідження виділених асиметрій дадуть змогу обґрунтувати використання інструментарію для їх зменшення.

Література

1. Global wealth report 2019. Credit Suisse Research Institute. October 2019. <<https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html>> (2020, August, 20)

Global wealth report 2019. Credit Suisse Research Institute. October 2019. <<https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html>> (2020, August, 20). [in English]

2. Банерджі, А., Дуфлю, Е. (2018). *Економіка бідності. Як звільнити світ від злиднів*. Київ: Наш формат.

Banerdzhi, A., Duflo, E. (2018). *Ekonomika bidnosti. Yak zvil'nyty svit vid zlydniv* [Poverty economy. How to free the world from poverty]. Kyiv: Nash format. [in Ukrainian]

3. Поліщук, О. *Нерівність доходів по-українськи*. <<https://www.ukrinform.ua>> (2020, серпень, 20)

Polishchuk, O. *Nerivnist' dokhodiv po-ukrayins'ky* [Income inequality in Ukrainian] <<https://www.ukrinform.ua>> (2020, August, 20) [in Ukrainian]

4. Комплексна оцінка бідності та соціального відчуження в Україні за 2016-2018 роки. Аналітична записка (Сектор досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи). <https://idss.org.ua/arhiv/Year_2018_Pov.pdf> (2020, серпень, 20)

Kompleksna otsinka bidnosti ta sotsial'noho vidchuzhennya v Ukraini za 2016-2018 roky. Analitychna zapyska (Sektor doslidzhen' rivnya zhyttya naselennya Instytutu demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' imeni M.V. Ptukhy) [Comprehensive assessment of poverty and social exclusion in Ukraine for 2016-2018. Analytical note (Sector of research of the standard of living of the population of the M. Ptukha Institute of Demography and Social Research).] (2020, August, 20)

5. *Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000* (2005). уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпін': Перун

Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy : 250000 [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language: 250000] (2005). uklad. ta holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin': Perun. [in Ukrainian]

6. *Економічна енциклопедія* (2000). Том 1/ за заг. ред. С.В. Мочерного. Київ : Видавничий центр «Академія».

Ekonomichna entsyklopediya [Economic encyclopedia] (2000). Tom 1/ za zah. red. S.V. Mochernoho. Kyiv: Vydavnychu tsentr «Akademiya». [in Ukrainian]

7. Завадський, Й.С., Осовська Т.В., Юшкевич О.О. (2006). *Економічний словник*. Київ: Кондор.

Zavads'kyu, Y.S., Osovs'ka, T.V., Yushkevych, O.O. (2006). *Ekonomichnyy slovnyk* [Economic dictionary]. Kyiv: Kondor. [in Ukrainian]

8. Яковенко, Р.В. (2015). *Тлумачний англо-український словник економічних термінів з елементами теорії та проблематики. Дідактичний довідник*. [Вид. 2-ге, випр.]. Кіровоград: видавець Лисенко В.Ф.

Yakovenko, R.V. (2015). *Tлумachnyy anhlo-ukrayins'kyu slovnyk ekonomichnykh terminiv z elementamy teorii ta problematyky. Dydaktychnyy dovidnyk* [Explanatory English-Ukrainian dictionary of economic terms with elements of theory and issues. Didactic guide]. [Vyd. 2-he, vypr.]. Kirovohrad: vydavets' Lysenko V.F. [in Ukrainian]

9. Income. Britannica. <<https://www.britannica.com/search?query=Income>> (2020, August, 20).

Income. Britannica. <<https://www.britannica.com/search?query=Income>> (2020, August, 20). [in English]

10. Income. Investopedia. <<https://www.investopedia.com/terms/i/income.asp>> (2020, August, 20).

Income. Investopedia. <<https://www.investopedia.com/terms/i/income.asp>> (2020, August, 20). [in English]

11. Income. Cambridge dictionary. <<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/income>> (2020, August, 20).

Income. Cambridge dictionary. <<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/income>> (2020, August, 20). [in English]

12. Income. Oxford Learner's Dictionaries. <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/income>> (2020, August, 20).

- Income. Oxford Learner's Dictionaries. <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/income>> (2020, August, 20). [in English]
13. Бутинець, Ф.Ф. (2006). *Бухгалтерський фінансовий облік*. Житомир: ПП «Рута».
- Butynets', F.F. (2006). *Bukhhalters'kyu finansovyy oblik* [Financial accounting]. Zhytomyr: PP «Ruta». [in Ukrainian]
14. Сенів, Л.А. (2010). До питання про поняття та економічну природу доходів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Логістика*, 690, 134-138.
- Seniv, L.A. (2010). Do pytannya pro ponyattya ta ekonomichnu pryrodu dokhodiv [On the question of the concept and economic nature of income]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika». Lohistyka* [Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Logistics], 690, 134-138. [in Ukrainian]
15. Оганян, Г.А., Паламарчук, В.О., Румянцев, А.П. (2003). *Політична економія*: навч. посіб. Київ: МАУП.
- Ohanyan, H.A., Palamarchuk, V.O., Rumyantsev, A.P. (2003). *Politychna ekonomiya*: navch. posib. [Political economy: the manual]. Kyiv: MAUP. [in Ukrainian]
16. Етимологічний словник української мови: В 7 т. (1982). АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ: Наук. думка, Т. 1: А — Г / Укл.: Р. В. Болдирев та ін.
- Etymologichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy: V 7 t.* [Etymological dictionary of the Ukrainian language: In 7 vols.] (1982). AN USSR. In-t movoznavstva im. O. O. Potebni; Redkol. O. S. Mel'nychuk (holovnyy red.) ta in. Kyiv: Nauk. dumka, T. 1: A — H / Ukl.: R. V. Boldyryev ta in. [in Ukrainian]
17. Wealth. Investopedia. <<https://www.investopedia.com/terms/w/wealth.asp>> (2020, August, 20).
- Wealth. Investopedia. <<https://www.investopedia.com/terms/w/wealth.asp>> (2020, August, 20). [in English]
18. Wealth. Cambridge dictionary. <<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/wealth>> (2020, August, 20).
- Wealth. Cambridge dictionary. <<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/wealth>> (2020, August, 20). [in English]
19. Wealth. Oxford Learner's Dictionaries. <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/wealth?q=wealth>> (2020, August, 20)
- Wealth. Oxford Learner's Dictionaries. <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/wealth?q=wealth>> (2020, August, 20). [in English]
20. The American Heritage Dictionary of the English Language (4th ed.). (2009). Houghton Mifflin Company.
- The American Heritage Dictionary of the English Language (4th ed.). (2009). Houghton Mifflin Company. [in English]
21. Сілантьєв, О.І. (2017). Теоретико-методологічні основи дослідження багатства: понятійно-категоріальний аналіз «багатство – потенціал – розвиток». *Бізнес Інформ*, 8, 42-48.
- Silant'yev, O.I. (2017). Teoretyko-metodolohichni osnovy doslidzhennya bahat'stva: ponyatiyno-katehorial'nyy analiz «bahatstvo – potentsial – rozvytok» [Theoretical and methodological foundations of wealth research: conceptual and categorical analysis of «wealth – potential – development»]. *Biznes Inform* [Business Inform], 8, 42-48. [in Ukrainian]
22. Павленко, Н.В. (2015). Сутність феномену багатства. *Культурологічний вісник нижньої Наддніпрянини*, 34, 165-171.
- Pavlenko, N.V. (2015). Sutnist' fenomenu bahatstva [The essence of the phenomenon of wealth]. *Kul'turolohichnyy visnyk nyzhn'oyi Naddnipyrianshchyny* [Culturological Bulletin of the Lower Dnieper Region], 34, 165-171. [in Ukrainian]
23. Inclusive Wealth Report 2012 : Measuring progress toward sustainability. The United Nations. – N. Y. : Cambridge Universiti Press.
- Inclusive Wealth Report 2012 : Measuring progress toward sustainability. The United Nations. – N. Y. : Cambridge Universiti Press. [in English]

Отримано: 14 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 20 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 22 вересня 2020 р.

e-mail: strchk81@gmail.com

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-50-56

Вергелюк Ю. Ю., Верещака Б. Ю. Діяльність страхових компаній в Україні під впливом реформування регулюючих заходів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 50–56.

УДК: 336:368.1(477)

JEL-класифікація: G220, J280, E640, E310

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0003-1773-6631>**Вергелюк Юлія Юріївна,**кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансових ринків,
Університет державної фіскальної служби України**Верещака Богдана Юріївна,**здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня
Університету державної фіскальної служби України

ДІЯЛЬНІСТЬ СТРАХОВИХ КОМПАНІЙ В УКРАЇНІ ПІД ВПЛИВОМ РЕФОРМУВАННЯ РЕГУЛЮЮЧИХ ЗАХОДІВ

У статті здійснено критичний огляд засад регулювання діяльності страхових компаній в Україні із врахуванням останніх законодавчих та нормативних змін. Проведено аналіз окремих показників діяльності страхових компаній на фоні цих же показників інших суб'єктів фінансового ринку та світових тенденцій. Оцінено виявлені тренди. Пояснено причини виявлених проблем та негативних тенденцій у динаміці обраних показників в контексті впливу на них регулюючих заходів.

Ключові слова: страхова компанія, страхова діяльність, рівень проникнення страхування, страхова послуга, страховий ринок.

Вергелюк Юлія Юрьевна,кандидат экономических наук, доцент кафедры финансовых рынков
Университета государственной фискальной службы Украины**Верещака Богдана Юрьевна,**соискатель высшего образования второго (магистерского) уровня,
Университет государственной фискальной службы Украины

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ В УКРАИНЕ ПОД ВЛИЯНИЕМ РЕФОРМИРОВАНИЯ РЕГУЛИРУЮЩИХ МЕР

В статье осуществлен критический обзор основ регулирования деятельности страховых компаний в Украине с учетом последних законодательных и нормативных изменений. Проведен анализ отдельных показателей деятельности страховых компаний на фоне этих же показателей других субъектов рынка и мировых тенденций. Оценены обнаруженные тренды. Объяснены причины выявленных проблем и негативных тенденций в динамике избранных показателей в контексте влияния на них регулирующих мер.

Ключевые слова: страховая компания, страховая деятельность, уровень проникновения страхования, страховая услуга, страховой рынок.

Yuliia Verheliuk,

Ph.D. in Economics, Associate Professor, University of State Fiscal Service of Ukraine

Bohdana Vereshchaka,

University of State Fiscal Service of Ukraine

ACTIVITIES OF INSURANCE COMPANIES IN UKRAINE UNDER THE INFLUENCE OF REGULATORY REFORM

The article provides a critical review of the principles of regulating the activities of insurance companies in Ukraine, taking into account the latest legislative and regulatory changes. Emphasis is placed on the importance of studying the impact of regulatory measures on the performance of insurance companies. The insurance companies effectiveness dependence on the regulatory measures effectiveness is emphasized.

The analysis of separate indicators of insurance companies activity against the same indicators of other subjects of the financial market and world tendencies is carried out, in particular: number of insurance companies in Ukraine against other subjects of the non-bank financial institutions market; assets of insurance companies in Ukraine against the background of

assets of non-banking financial institutions; the level of insurance penetration in Ukraine against the background of global data; the level of gross and net insurance payments in Ukraine against the same background of Poland; ROA indicator of insurance companies of Ukraine and Poland. The identified trends are assessed.

The reasons for the identified problems and negative trends in the dynamics of selected indicators in the context of the impact of regulatory measures on them are explained. Conclusions are made about the need for conceptual changes in the processes of regulating the activities of insurance companies using a stricter system of state regulation, which will bring the domestic market to a new qualitative and quantitative level.

The study was carried out on the border of the time range of the regulatory model change – 2017-2020, which necessitates further research in this area and comparison of the set indicators before and after the change of the regulatory model of the insurance market in Ukraine.

Keywords: insurance company, insurance activity, insurance penetration level, insurance service, insurance market.

Постановка проблеми. Регулювання діяльності страхових компаній відіграє ключову роль у забезпеченні ефективності всієї страхової системи. Встановлюючи чіткі правила та норми, можна налагодити функціонування конкурентних фінансових установ.

Незважаючи на те, що страховий ринок України займає перше місце на ринку небанківських фінансових послуг, існує ряд проблем, що не дозволяють йому ефективно розвиватись та функціонувати, серед яких: низька фінансова стійкість страховиків, висока вартість страхових послуг, часті випадки шахрайства на ринку, низький рівень довіри населення до вітчизняних страховиків та ін. Ключ вирішення більшої частини з цих проблем перебуває в площині злагодженості процесів регулювання діяльності страховиків, який ґрунтуватиметься на встановленні оптимального співвідношення інтересів держави та інших суб'єктів страхового ринку. Докорінне реформування системи державного регулювання страхового ринку в Україні створює необхідність нових наукових пошуків у цьому напрямку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Чимало науковців присвятили свої праці вивченню регулювання діяльності страхових компаній та аналізу їх діяльності в розрізі окремих показників. Цікавими та ґрунтовними є дослідження А. Є. Буряченка, Н. М. Внукової, О. М. Залєтова, Я. Д. Крупки, С. В. Онишко, Л. С. Опешко, Н. Б. Пацурії, Л. О. Примостки, Н. В. Ткаченко, Т. В. Яворської та ін. Проте, недостатньо вивченим залишається аспект впливу регулюючих заходів на діяльність страхових компаній, що особливо актуально у зв'язку із зміною моделі регулювання страхового ринку в Україні.

Мета і завдання дослідження. Мета статті полягає у виявленні трендів діяльності страхових компаній, що визначаються регулюючими заходами. Досягнення мети забезпечується вирішенням завдань: критичного огляду засад регулювання діяльності страхових компаній в Україні із врахуванням останніх законодавчих та нормативних змін; аналізу окремих показників діяльності страхових компаній на фоні інших суб'єктів фінансового ринку та світових тенденцій; оцінки та пояснення динаміки обраних показників у контексті впливу на них регулюючих заходів.

Виклад основного матеріалу. Основною метою регулювання діяльності страхових компаній є побудова сильного страхового сектору, який здатний на якісне виконання покладених функцій – захист населення і бізнесу від можливих збитків у разі настання страхових подій. Це можливо забезпечити, якщо страхові компанії, що функціонують на ринку, є платоспроможними та фінансово стійкими, конкурентними. Лише такий ринок може підвищити економічне зростання України, при цьому не завдати шкоди фінансовій стабільності.

В Україні процес реформування системи регулювання фінансового ринку розпочався із прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг» [1] (так званий закон про «спліт»), згідно з яким з 01 липня 2020 р. Національний банк України стає регулятором та наглядовим органом на ринку страхування. Реформування системи регулювання страхового ринку також передбачено Стратегією фінансового сектору України до 2025 р. [2], де відзначено ключові позиції завдань розвитку ринку в рамках реформованої системи. Цією стратегією передбачено регулюванням страхової діяльності відповідно до Solvency II та принципів IAIS, забезпеченням правового регулювання страхових посередників.

30 червня 2020 р. повноваження Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, перейшли до Національного Банку України. В зв'язку з цим в структурі НБУ створено спеціальний підрозділ – Департамент нагляду за страховим ринком. В загальному вигляді регулювання діяльності страхових компаній в Україні буде спрямовано на посилення пруденційної складової та ризик – орієнтовану систему реагування на проблеми. Існуюча до цього система унеможлиблює своєчасне виявлення ризиків діяльності компаній і призводить до зниження їх платоспроможності, а інколи навіть до їх виходу з ринку, а нова система буде оцінювати поточну і майбутню платоспроможність страхових компаній, що дозволить попередити ризики.

До способів регулювання діяльності страхових компаній в Україні відносяться ліцензування, нормативи та платоспроможність, пруденційний нагляд, захист прав споживачів та належна ринкова поведінка, фінансовий моніторинг, звітність та зовнішній аудит, припинення діяльності та вихід з ринку. Водночас інструменти регулювання, що можуть бути використані при цьому на даному етапі, перебувають в процесі реформування порядку їх використання в контексті поетапного впровадження Закону про «СПЛІТ».

Вітчизняне законодавство передбачає вектор орієнту на міжнародні стандарти регулювання діяльності страхових компаній в Україні. Реформування системи регулювання в Україні, яке передбачено «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг» [1], передбачає адаптацію та орієнтацію вітчизняних вимог до Директиви Європейського Парламенту та Ради № 2009/138/ЄС (Solvency II) від 25 листопада 2009 р., а саме вимог:

- капіталу і платоспроможності, технічних резервів, якості системи корпоративного управління та ризик-менеджменту;
- розкриття інформації, правил підготовки та складання регуляторної і фінансової звітності;
- ринкової поведінки та продажу страхових продуктів [3].

Незважаючи на думки науковців, які вважають що запровадження таких стандартів є за жорстким, враховуючи параметри страхового ринку України, їх використання дозволить підвищити конкурентоспроможність страховиків та матиме позитивне відображення на якості страхових послуг.

Для оцінки базових показників діяльності страхових компаній окремі з них слід аналізувати на тлі інших суб'єктів фінансового ринку, що дозволить зробити висновки, чи є ті чи інші тенденції загальноринковими чи притаманні лише страховому ринку.

Динаміка кількості страхових компаній відображає пропозицію інвестиційного капіталу у страховій сфері [4]. Кількість страхових компаній – пряме відображення привабливості цього бізнесу за певних конкретних умов. На рис. 1 відображено динаміку кількості страховиків на тлі інших суб'єктів ринку небанківських фінансових послуг.

Дані діаграми показують ритмічне зменшення кількості страхових компаній, які діють на ринку. Зважаючи, що динаміка по іншим суб'єктам ринку небанківських фінансових установ не є спадною, то слід зосередитись на причинах зменшення кількості саме страховиків. В аналізованому періоді зменшення кількості страховиків не є різким, як, наприклад, у 2015–2016 р. При цьому, кількість страховиків за 1 квартал зменшилась на 10 компаній, адже станом на 31 серпня 2020 р., за даними НБУ, на ринку діє 215 компаній (що на 10 компаній менше, ніж станом на кінець 1 кварталу 2020 р.) [6].

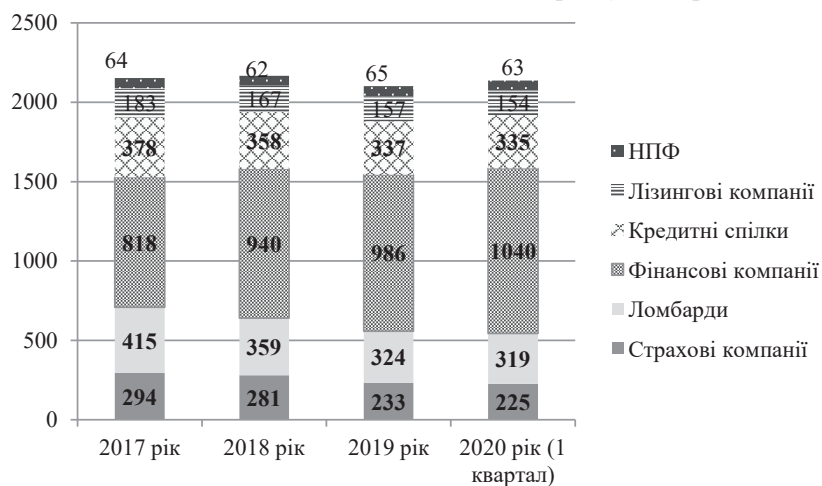

Рис. 1. Динаміка кількості страхових компаній в Україні на тлі інших суб'єктів ринку небанківських фінансових установ у 2017–2020рр., од.

Джерело: побудовано авторами на основі [5].

При цьому, примусового позбавлення ліцензії в цей період не було. Тобто, учасники ринку страхових послуг за власною ініціативою припиняють страхову діяльність. Проте, навряд зараз слід говорити про іншу природу зменшення кількості страховиків, а зокрема, посилення регулюючих заходів з боку держави.

Враховуючи ситуацію, що ознаками «ринковості діяльності» володіють не всі учасники ринку, тенденція, яка ілюструє зменшення страховиків на фоні збільшення вимог, не може вважатись негативною. За різними джерелами лише 55 % ринку можна вважати класичним ринком страховиків, інші ж 45 % страхових компаній створені з метою оптимізації оподаткування [7].

Проаналізуємо динаміку активів страхових компаній в Україні у 2017–2020 рр. (Рис. 2). Як видно з рисунку, сукупна тенденція по нарощенню активів суб'єктами фінансового ринку відображає зростання. В розрізі суб'єктів теж спостерігається зростання вартості активів. Проте, порівнюючи темп нарощення активів в розрізі зазначених суб'єктів, одразу видно, що страхові компанії ілюструють найменше значення. Фактично розмір активів залишається стабільно незмінним.

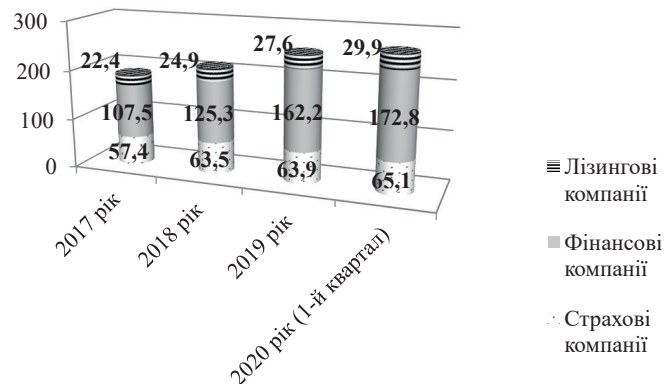

Рис. 2. Динаміка активів страхових компаній в Україні у 2017–2020 рр. на тлі суб'єктів ринку небанківських фінансових установ, млрд грн

Джерело: побудовано автором за даними [5].

У цей період не спостерігалось великого нарощення активів страхових компаній, особливо якщо здійснювати порівняння із іншими суб'єктами. Проте, варто зазначити, що така ситуація є наслідком введення в дію Положення про обов'язкові критерії і нормативи достатності капіталу та платоспроможності, ліквідності, прибутковості, якості активів та ризиковості операцій страховика [8]. Саме в аналізованому періоді відбулись нормативні зміни щодо обрахунку платоспроможності та достатності капіталу страхової компанії:

– з 31 грудня 2018 р. до 29 червня 2019 р. включно – застосовуються 30 % величини К (капіталу) та 30 % величини НЗП (нормативного запасу платоспроможності);

– з 30 червня 2019 р. до 29 червня 2020 р. включно – застосовуються 60 % величини К та 60 % величини НЗП;

– з 30 червня 2020 р. – застосовуються в повному обсязі величини К та НЗП.

Збільшення регуляторного тиску з боку держави змусило припинити діяльність ряду кептивних страхових компаній, що знаходить своє відображення на кількості страхових компаній. Саме поетапне посилення вимог дало змогу таким страховикам покинути ринок.

Одним із класичних показників, що характеризує поширеність страхування в межах певної країни є частка страхових премій у ВВП країни – рівень проникнення страхування. Він демонструє, наскільки активно є діяльність страховиків з огляду на економічну активність країни в цілому та вимірюється у відсотках. Порогове значення даного показника визначено Методикою й становить 8–12 % [9]. Дані діаграми ілюструють рівень проникнення страхування в Україні на фоні загальносвітового показника (Рис. 3).

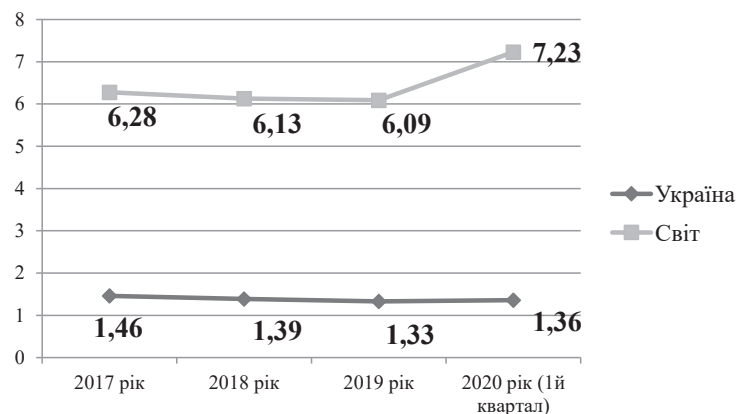

Рис. 3. Рівень проникнення страхування в Україні на фоні загальносвітових даних у 2017–2020 рр., %

Джерело: обраховано та побудовано автором на основі даних [10].

Рисунок демонструє, що рівень проникнення страхування в Україні залишається на дуже низькому рівні, і в порівнянні із 2017 р. зменшується. У 2017 р. показник в Україні становив 1,46, а в на початок 2020 р. знизився до 1,36. В загальному вигляді показник залишається незмінним та не зростає. У той же час, у світі коливається на рівні 6 % і, незважаючи на загальносвітові кризові явища, спричинені пандемією, показник продовжує зростати. За перший квартал 2020 р. значення проникнення страхування у світі становило 7,23. При цьому, варто підкреслити, в окремих країнах світу значення даного показника є значно вищим. Наприклад, Фінляндія – 11,7%, Нідерланди – 10,4%, Тайвань – 20,0%. Страхування життя у цих країнах фактично займає велику частку серед видів страхування, що не можна сказаними про Україну. Життя майже усього населення в цих країнах застраховане. Саме тому можна припустити, що регулюючі процеси в Україні не сприяють популяризації та поширенню страхування.

Продовжуючи питання стимулюючих ефектів, що повинні носити процеси регулювання діяльності страхових компаній, слід проаналізувати показник значення страхових виплат, який ілюструє стан покриття страхових ризиків у певний період. За допомогою цього показника можна припускати, чи реальні страхові ризики перекриваються страховими преміями, чи ні.

Діаграма (Рис. 4) ілюструє значення показника рівня страхових виплат в Україні на фоні даних Польщі. Показник в Україні залишається на невисокому рівні у порівнянні із світовим показником. Для прикладу наводяться дані Польщі, де рівень страхових виплат у 4 рази перевищує показник по Україні. Хоча позитивним залишається факт незначної зростаючої динаміки показника валових та чистих страхових виплат в Україні.

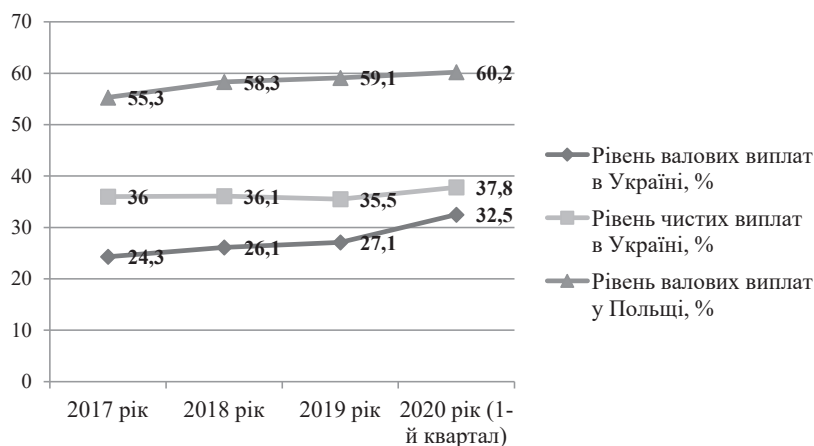

Рис. 4. Рівень валових та чистих страхових виплат в Україні на фоні показників Польщі у 2017–2020 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [5, с. 12].

Структура страхування в Україні та країнах ЄС суттєво відрізняється: так всюди в Європі спостерігається більша частка страхування життя. В Україні ж цей вид страхування, за яким страхові виплати лише питання часу, займають меншу частку. Проте, не слід зводити причини низького значення показника рівня страхових виплат лише до залежності від структури страхових послуг. Причини є і інші, зокрема – це низька платоспроможність вітчизняних страхових компаній та порушення ними доброчесності під час страхових виплат.

Такий низький рівень страхових виплат дозволяє отримувати великі прибутки вітчизняними страховиками. «Особливості законодавства створили величезні стимули використання страхових компаній для уникнення оподаткування. Подекуди ця діяльність комбінується з класичним страхуванням, зокрема фізичних осіб, що створює для них ризики. Адже в такому випадку страхові компанії не надто переймаються якістю послуг та забезпеченням власної фінансової стійкості» [11]. Саме тому в українській практиці поруч із класичними ознаками класифікації сегментів ринку страхування стали виокремлювати поняття «квазі ринок страхування», або «псевдо-ринку страхування». Наявність ряду наукових досліджень, що підтверджують викривлення цілей діяльності окремих страховиків у напрямку оптимізації оподаткування, свідчить про неефективність процесів регулювання, що в кінцевому підсумку призводить до негативних макроекономічних наслідків.

Для оцінки прибутковості страхових компаній у усьому світі використовується показник рентабельності активів. Діаграма (Рис. 5) ілюструє динаміку показника ROA, розрахованому в середньому по ринку. Значення показника рентабельності активів в Україні у розрізі груп страховиків (страховики першого

квартеля – найменш прибуткові страхові компанії, страховики другого квартеля – найбільш прибуткові страхові компанії) демонструє різкі відмінності між значенням показника в залежності від успішності страховика. Це означає, що в Україні ринок переповнюють неефективні страхові компанії, які визначають ринкові тенденції, адже середнє значення показника ROA досить низьке, особливо якщо порівнювати із даними інших країн.

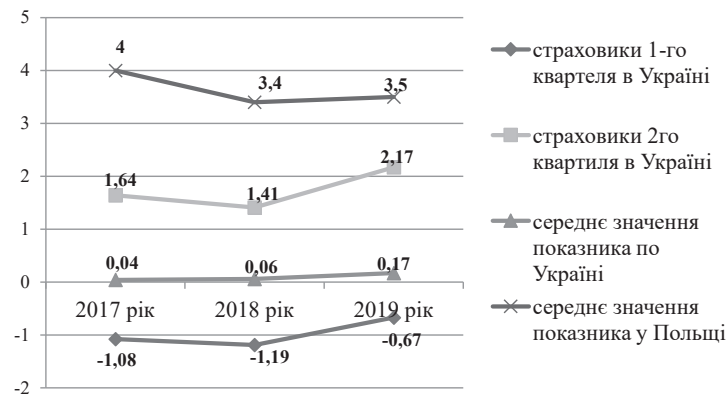

Рис. 5. Значення показника ROA страхових компаній України та Польщі у 2017–2019рр, %

Джерело: оброблено та побудовано автором за даними [5, с. 12].

На графіку представлені дані показника у Польщі, де показник у 2019 р. становив 3,5 %. В Україні в цей період показник середній показник становить 0,17 %. Навіть по найбільш прибутковим страховикам України показник вітчизняних страхових компаній значно нижчий показника у Польщі. Можна припустити, що наявність чи відсутність прямої залежності між показниками залучення страхових премій та отриманими прибутками ілюструє цілі функціонування страховика та ефективність процесів регулювання. Адже зі збільшенням залучення страхових премій прибутки страховиків у своїй сукупності повинні зростати.

Висновки. Таким чином, процеси регулювання діяльності страхових компаній безпосередньо впливають на ті чи інші параметри їх функціонування. Оцінку ефективності регулюючих процесів в Україні здійснено із використанням аналізу показників діяльності страхових компаній на фоні оцінки тих же параметрів діяльності інших учасників фінансового ринку або ж у порівнянні із даними зарубіжних країн. Гіпотетичне припущення щодо залежності більшості трендів у діяльності страховиків залежні від регулюючих заходів вдалось довести. Ідентифіковано ряд проблемних питань, які потребують нагального вирішення. Наразі страховий ринок України перебуває на етапі концептуальних змін процесів регулювання діяльності страхових компаній, де зміни, з однієї сторони, стосуються використання більш жорсткої системи державного регулювання, з іншої сторони – ці зміни повинні вивести вітчизняний ринок на новий якісний та кількісний рівень. Здійснювати оцінку цих змін, враховуючи, що дослідження проводилось саме на межі зміни моделі регулювання, поки що зарано. Особливо, слід врахувати, що ряд альтернативних заходів, які передбачаються, мають поетапний термін впровадження, а якщо брати до уваги умови пандемії, що вирує у всьому світі, то оцінку всього згаданого робити зарано. Це створює передумови для подальших наукових досліджень цього напрямку.

Література

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг: Закон України 12.09.2019 № 79-IX зі змінами та доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-20#Text> (дата звернення: 23.09.2020).
2. Pro vnesennia zmin do deiakikh zakonodavchikh aktiv shchodo udoskonalennia funktsii iz derzhavnoho rehuliuвання rynkiv finansovykh posluh: Zakon Ukrainy [On amendments to certain legislative acts on improving the functions of state regulation of financial services markets]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-20#Text> [in Ukrainian] (23 veresen 2020).
3. Стратегія фінансового сектору України до 2025 року. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Strategija_financovogo_sektoru_ua.pdf (дата звернення: 24.09.2020).
4. Stratehiia finansovoho sektoru Ukrainy do 2025 roku [Strategy of the financial sector of Ukraine until 2025]. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Strategija_financovogo_sektoru_ua.pdf [in Ukrainian] (24 veresen 2020).
5. Майбутнє регулювання ринку страхування в Україні. Біла книга : НБУ, 2020. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/White_paper_insurance_fin_pr_2020-04-22.pdf?v=4 (дата звернення: 24.09.2020).

Maibutnie rehuliuвання rynku strakhuvannya v Ukraini: Bila knyha. NBU 2020. [Future regulation of the insurance market in Ukraine: White Book. NBU]. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/White_paper_insurance_fin_pr_2020-04-22.pdf?v=4 [in Ukrainian] (24 veresen 2020).

4. Богріновцева Л. М., Вергелюк Ю. Ю. Аналіз показників фінансової безпеки страхового ринку України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. № 31. С.174–179.

Bohrinovtseva L. M., Verheliuk Yu. Yu. (2018). Analiz pokaznykiv finansovoi bezpeky strakhovoho rynku Ukrainy [Analysis of financial security indicators of the insurance market of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. [Scientific Bulletin of Kherson State University], №31. P.174-179.

5. Консолідовані звітні дані. Огляд страхового ринку. Національна комісія що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: <https://www.nfp.gov.ua/ua/Konsolidovani-zvitni-dani.html> (дата звернення: 10.10.2020).

Konsolidovani zvitni dani. Ohliad strakhovoho rynku. Natsionalna komisiia shcho zdiisniue derzhavne rehuliuвання u sferi ryнкiv finansovykh posluh. [Consolidated reporting data. Overview of the insurance market. National Commission for state regulation of financial services markets]. RL: <https://www.nfp.gov.ua/ua/Konsolidovani-zvitni-dani.html> [in Ukrainian] (10 zhovten 2020).

6. Результати ліцензування та реєстрації фінансових установ Національним банком у серпні 2020 року. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/rezultati-litsenzuvannya-ta-reyestratsiyi-finansovih-ustanov-natsionalnim-bankom-u-serpni-2020-roku> (дата звернення: 10.10.2020).

Rezultaty litsenzuvannya ta reiestratsii finansovykh ustanov Natsionalnym bankom u serpni 2020 roku. [Results of licensing and registration of financial institutions by the National Bank in August 2020] URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/rezultati-litsenzuvannya-ta-reyestratsiyi-finansovih-ustanov-natsionalnim-bankom-u-serpni-2020-roku> [in Ukrainian] (10 zhovten 2020).

7. Нужен ли Украине сплит? Матеріали кругло столу «Финансовый клуб» 02.07.2018. URL: https://finclub.net/video-foto/kruglyj-stol-nuzhen-li-ukraine-split-onlajn-translyatsiya.html?fbclid=IwAR3QF8IGXwHJ27zxoqxRW D3pICKAsr8pchlhb02ywCtQny8gBy-EQn_uje4 (дата звернення: 15.10.2020).

Nuzhen li Ukraine split? Materiali kruglo stolu «Finansovyj klub» 02.07.2018r. [Does Ukraine need a split? Materials of the round table “Financial club” 02.07.2018] URL: https://finclub.net/video-foto/kruglyj-stol-nuzhen-li-ukraine-split-onlajn-translyatsiya.html?fbclid=IwAR3QF8IGXwHJ27zxoqxRW D3pICKAsr8pchlhb02ywCtQny8gBy-EQn_uje4 [in Russian] (15 zhovten 2020).

8. Про затвердження положення про обов'язкові критерії і нормативи достатності капіталу та платоспроможності, ліквідності, прибутковості, якості активів та ризиковості операцій страховика: Розпорядження Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг № 850 від 07.06.2018 зі змінами та доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0782-18#Text> (дата звернення: 15.10.2020).

Pro zatverdzhennia polozhennia pro обов'язkovi kryterii i normatyvy dostatnosti kapitalu ta platospromozhnosti, likvidnosti, prybutkovosti, yakosti aktyviv ta ryzykovosti operatsii strakhovyka: Rozporiadzhennia Natsionalnoi komisii, shcho zdiisniue derzhavne rehuliuвання u sferi ryнкiv finansovykh posluh № 850 vid 07.06.2018 zi zminamy ta dopovnenniamy [On approval of the regulation on mandatory criteria and standards of capital adequacy and solvency, liquidity, profitability, asset quality and riskiness of the insurer's Operations: Order №. 850 of the National Commission for state regulation in the field of financial services markets dated 07.06.2018 with amendments and additions]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0782-18#Text>. [in Ukrainian]. (15 zhovten 2020).

9. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 року № 1277. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME131588.html (дата звернення: 23.10.2020).

Metodychni rekomendatsii shchodo rozrakhunku rivnia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy: Nakaz Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy vid 29.10.2013 roku № 1277 [Methodological recommendations for calculating the level of economic security of Ukraine: Order of the Ministry of economic development and trade of Ukraine dated 29.10.2013]. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME131588.html. [in Ukrainian]. (23 zhovten 2020).

10. Insurance Handbook. op 10 Countries by Total Insurance Premiums Per Capita and Percent of Gross Domestic Product (GDP). URL: <https://www.iii.org/table-archive/215756> (25 October 2020).

Insurance Handbook. op 10 Countries by Total Insurance Premiums Per Capita and Percent of Gross Domestic Product (GDP). URL: <https://www.iii.org/table-archive/215756>. (25 October 2020). [in English].

11. Звіт про фінансову стабільність НБУ. Червень 2020 р. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2020-H1.pdf?v=4 (дата звернення: 23.10.2020).

Zvit pro finansovu stabilnist NBU. Cherven 2020 [NBU Financial Stability Report]. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2020-H1.pdf?v=4. [in Ukrainian]. (23 zhovten 2020).

12. PIU Annual Report. URL: <https://piu.org.pl/en/annual-piu-report> (25 October 2020).

PIU Annual Report. URL: <https://piu.org.pl/en/annual-piu-report> (25 October 2020). [in English].

Отримано: 02 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 17 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 21 вересня 2020 р.

e-mail: natalia.ivanchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-57-61

Иванчук Н. В. Фінансова звітність як джерело інформації для аналізу фінансового стану підприємства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 57–61.

УДК: 657.37

JEL-класифікація: M 40

ORCID-ідентифікатор: 0000-0002-1818-3269

Іванчук Наталія Володимирівна,кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів обліку і аудиту
Національного університету «Острозька академія»

ФІНАНСОВА ЗВІТНІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ АНАЛІЗУ ФІНАНСОВОГО СТАНУ ПІДПРИЄМСТВА

У статті розглянуто сутність, мету складання та зацікавлених користувачів фінансової звітності, її недоліки у процесі проведення аналізу фінансового стану. Доведено, що фінансова звітність підприємства потребує удосконалення для забезпечення повнішого задоволення інформаційних потреб зацікавлених користувачів, оскільки наявна система показників цієї звітності не дозволяє повною мірою вирішити всі завдання аналізу фінансового стану підприємства. Запропоновано шляхи покращення структури фінансової звітності підприємства.

Ключові слова: фінансова звітність, фінансовий стан, фінансовий аналіз.

Иванчук Наталия Владимировна,кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов, учета и аудита
Национального университета «Острозская академия»

ФИНАНСОВАЯ ОТЧЕТНОСТЬ КАК ИСТОЧНИК ИНФОРМАЦИИ ДЛЯ АНАЛИЗА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

Рассмотрены сущность, цели составления и заинтересованные пользователи финансовой отчетности, ее недостатки в ходе анализа финансового состояния. Доказано, что финансовая отчетность предприятия требует совершенствования для обеспечения полного удовлетворения информационных потребностей заинтересованных пользователей, поскольку существующая система показателей этой отчетности не позволяет в полной мере решить все задачи анализа финансового состояния предприятия. Предложены пути улучшения структуры финансовой отчетности предприятия.

Ключевые слова: финансовая отчетность, финансовое состояние, финансовый анализ.

Nataliia Ivanchuk,PhD, docent of Economics, Management and Marketing Department,
The National University of Ostroh Academy

FINANCIAL STATEMENTS AS AN INFORMATION SOURCE FOR THE FINANCIAL CONDITION ANALYSIS AT THE ENTERPRISE

Financial statements contain a wide range of indicators that are required for the correct assessment of the financial resources, directions of investment and efficiency of financial resources usage at the enterprise. This enables to ensure the adoption of the necessary management decisions, to raise funds to finance the activities of the entity from potential investors.

In the research, the author has considered the essence, the purpose of drawing up and interested users of the financial statements, its shortcomings in the analysis of a financial condition. The article has proved that the financial statements of the company need improvement to ensure fuller satisfaction of the information needs of interested users, as the existing system of indicators of this report does not fully solve all the problems of financial condition analysis of the company. The author has suggested the following ways to improve the structure of financial statements of the enterprise:

1) in the Income Statement:

- adding lines that will show fixed and variable costs of the enterprise;
- showing in a separate line the financial costs related to the accrual of interest for the use of borrowed funds;

2) in the Cash Flow Statement (created by the direct method):

- adding an additional section, which reflects the monthly receipt and expenditure of cash (during the reporting and previous period);

3) in the Financial Statement Notes:

– providing a detailed interpretation of the articles from the previous forms so that users do not have questions about the content of articles that contain the word «others»;

– providing the necessary information about the renewal of fixed assets; the usage of equipment; rationing of current assets; changes in overdue receivables; structure of receivables and payables in terms of such types as debts under the terms of contracts and overdue debts;

– publishing the index of prices for products of the enterprise and the index of change in the cost of production compared to the previous year; buyers and suppliers the company interacts with; prices and profitability of securities owned by the company; investments in inventory incurred during the year;

4) approving a single form of the Financial Statement Notes that will ensure uniformity of information presentation by all domestic enterprises.

Keywords: financial statements, financial condition, financial analysis.

Постановка проблеми. Для забезпечення об'єктивної оцінки фінансового стану підприємства важливу роль відіграє достовірне та повне інформаційне забезпечення. Серед типових джерел інформації слід виділити планові, звітні, облікові та необлікові джерела. Звітні джерела належать до головних та містять в собі всі види звітності підприємства, яка включає фінансову звітність, статистичну, податкову та спеціальну. Фінансова звітність характеризується тим, що містить широке коло показників, необхідних для правильної оцінки джерел формування, напрямів розміщення та ефективності використання фінансових ресурсів підприємства. Це дає змогу забезпечити прийняття необхідних управлінських рішень, залучити кошти для фінансування діяльності суб'єкта господарювання від потенційних інвесторів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання формування та складання фінансової звітності неодноразово висвітлювалися у працях таких вчених, як М. І. Бондар, Ю. А. Верига, З. В. Задорожний, С. О. Левицька, Л. І. Леженко, В. О. Лукін, М. М. Орищенко, І. П. Панчук, Л. П. Петришин, Н. В. Прохар, Сиротюк Г. В. та ін. Питання інформаційного забезпечення при проведенні оцінки фінансового стану розглядали М. Д. Білик, І. М. Боярко, О. В. Дейнека, Н. А. Дехтяр, Л. В. Івченко, О. В. Люта, О. М. Пахненко, Н. Г. Пігуль, Л. О. Рубан, О. Є. Федорченко, О. О. Шермет, І. О. Школьник та ін.

Віддаючи належне вагомому внеску робіт зазначених вчених, варто сказати, що потребують розробок питання, пов'язані з удосконаленням фінансової звітності підприємства з точки зору підвищення ефективності оцінки його фінансового стану та покращення задоволення інформаційних потреб користувачів.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні шляхів покращення фінансової звітності підприємства для забезпечення повнішого задоволення інформаційних потреб користувачів. Для виконання поставленої мети важливо розглянути сутність, мету складання та зацікавлених користувачів фінансової звітності, її недоліки у процесі проведення аналізу фінансового стану та сформувати шляхи покращення фінансової звітності підприємства.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 3 НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» фінансова звітність – це звітність, що містить інформацію про фінансовий стан та результати діяльності підприємства [1].

Метою складання фінансової звітності є надання користувачам для прийняття рішень повної, правдивої та неупередженої інформації про фінансовий стан та результати діяльності підприємства [1].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» і п. 1 Порядку подання фінансової звітності фінансову звітність зобов'язані подавати [2–3]:

1) всі юридичні особи, створені відповідно до законодавства України (незалежно від організаційно-правової форми господарювання та форми власності);

2) представництва іноземних суб'єктів господарської діяльності.

Фінансову звітність і консолідовану фінансову звітність підприємства (крім суб'єктів державного сектора) складають відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку та міжнародних стандартів фінансової звітності [4].

Фінансова звітність може бути повною і скороченою [4].

Повний склад фінансової звітності:

1) форма № 1 «Баланс (Звіт про фінансовий стан)»;

2) форма № 2 «Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід)»;

3) форма № 3 «Звіт про рух грошових коштів (за прямим методом)» або форма № 3-н «Звіт про рух грошових коштів (за непрямим методом)»;

4) форма № 4 «Звіт про власний капітал»;

5) форма № 5 «Примітки до річної фінансової звітності»;

6) форма № 6 «Додаток до приміток до річної фінансової звітності «Інформація за сегментами».

Фінансова звітність є одним із найважливіших документів, які складає підприємство. Вона дає змогу зацікавленим сторонам оцінити основні аспекти фінансово-майнового стану суб'єкта господарювання та фінансових результатів його діяльності.

До зацікавлених користувачів фінансової звітності варто віднести потенційних інвесторів, кредиторів, покупців, постачальників, власників (акціонерів), конкурентів, менеджерів, персонал підприємства, державні органи, аудиторські компанії, консалтингові компанії та ін.

Для тих користувачів, які відносяться до зовнішніх, оприлюднена фінансова звітність є єдиним та найбільш детальним джерелом фінансової інформації про підприємство.

Фінансова звітність дає змогу вирішувати такі завдання фінансового аналізу:

- 1) аналіз майнового забезпечення підприємства;
- 2) аналіз джерел формування фінансових ресурсів підприємства;
- 3) аналіз фінансової стійкості підприємства;
- 4) аналіз ліквідності і платоспроможності підприємства;
- 5) аналіз грошових потоків підприємства;
- 6) аналіз кредитоспроможності підприємства;
- 7) аналіз ділової активності підприємства;
- 8) аналіз інвестиційної активності підприємства;
- 9) аналіз прибутковості та рентабельності діяльності підприємства;
- 10) діагностика ймовірності настання банкрутства підприємства;
- 11) комплексна порівняльна рейтингова оцінка фінансового стану підприємства.

Методика виконання наведених завдань в теоретичному аспекті постійно розробляється та удосконалюється, проте проблема полягає в тому, що не всі теоретичні обґрунтування можна застосувати на практиці, маючи в розпорядженні оприлюднену фінансову звітність підприємства.

Крім того, суттєво відрізняються примітки до річної фінансової звітності, складені за національними та міжнародним стандартами. МСБО та МСФЗ не визначають чітких таблиць по заповненню приміток, а натомість надають перелік вимог до приміток [5].

Підприємства, що складають фінансову звітність за національними стандартами, заповнюють примітки згідно затвердженій форми [6], в тому числі підприємства, для яких обов'язковість оприлюднення річної фінансової звітності та консолідованої звітності встановлена законодавством, також наводять у примітках всю іншу інформацію, розкриття якої передбачено положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку.

Аналіз вимог до фінансової звітності підприємств показав, що вона не дозволяє вирішити в повній мірі завдання фінансового аналізу.

Зокрема, виникають такі проблемні аспекти:

- 1) при аналізі майнового забезпечення підприємства:
 - неможливість оцінки коефіцієнта оновлення основних засобів через відсутність інформації щодо первісної вартості нових основних засобів, які надійшли на підприємство за звітний (попередній) період;
 - неможливість оцінки причин інших змін первісної вартості основних засобів, інформація за якими не наводиться;
 - неможливість оцінки інтенсивного та екстенсивного використання обладнання підприємства, оскільки не наводиться фактичний, плановий фонд робочого часу, плановий та фактичний виробіток одиниць обладнання;
 - неможливість коректної оцінки фондоозброєності та технічної озброєності праці внаслідок відсутності інформації щодо структури персоналу підприємства;
 - неможливість оцінки перехідних залишків запасів у порівнянні з їх нормативом;
 - неможливість визначення причин змін простроченої дебіторської заборгованості;
- 2) при аналізі джерел формування фінансових ресурсів підприємства:
 - неможливість детального визначення причин зміни додаткового капіталу та інших змін у власному капіталі, що відображаються в р. 4290 Ф. 4;
 - відсутність єдиного підходу до розшифрування кредиторської заборгованості за термінами непогашення;
- 3) при аналізі фінансової стійкості підприємства:
 - неможливість коректної оцінки коефіцієнта покриття відсотка, оскільки фінансові витрати (р. 2250 Ф. 2) не вичерпуються відсотками за позики, але і можуть включати процентні витрати при дисконтуванні забезпечень;
- 4) при аналізі грошових потоків підприємства:

– неможливість оцінки рівномірності та синхронності грошових потоків внаслідок відсутності інформації щодо руху грошових коштів у розрізі кожного місяця звітного та попереднього періодів;

5) при аналізі ділової активності підприємства:

– неможливість оцінки інформації про покупців та постачальників, з якими взаємодіє підприємство;

6) при аналізі інвестиційної активності підприємства:

– неможливість оцінки ефективності фінансових інвестицій підприємства у фондові інструменти, оскільки не розкривається інформація щодо доходів та витрат на придбання кожного виду цінного паперу, їх дивідендної, купонної доходності;

– неможливість оцінки повного обсягу реальних інвестицій підприємства за звітний (попередній) рік, зокрема внаслідок відсутності інформації щодо понесених інвестицій в запаси. Капітальні інвестиції, понесені за рік, розшифровуються лише окремими підприємствами;

7) при аналізі прибутковості та рентабельності діяльності підприємства:

– неможливість повною мірою оцінити формування фінансових результатів підприємства, зокрема інші операційні доходи та витрати у складі іншої операційної діяльності, інші фінансові доходи і витрати, інші доходи та витрати у складі іншої діяльності, оскільки детальна інформація за цими статтями не наводиться;

– неможливість повноцінно здійснити операційний аналіз діяльності підприємства, зокрема оцінити рівень виробничого ризику через силу дії операційного левериджу, поріг рентабельності, запас фінансової міцності, скільки для розрахунку цих показників потрібна інформація щодо поділу витрат на постійні і змінні, що не наводиться у фінансовій звітності;

– неможливість здійснити реалістичний факторний аналіз формування валового прибутку підприємства, оскільки не наводиться інформація щодо індексу цін на продукцію підприємства та індексу зміни собівартості продукції порівняно із попереднім роком;

8) при діагностиці ймовірності настання банкрутства підприємства:

– виникає недостатньо глибоке оцінювання причин, що зумовили динаміку показників ймовірності настання банкрутства внаслідок недоліків виконання попередніх завдань фінансово аналізу;

9) при комплексній порівняльній рейтинговій оцінці фінансового стану підприємства:

– виникає недостатньо глибоке оцінювання причин, що зумовили динаміку комплексного рейтингового показника внаслідок недоліків виконання попередніх завдань фінансового аналізу.

В цілому слід також додати, що фінансова звітність надає необхідну інформацію для загальної оцінки ліквідності та платоспроможності підприємства. Також можливо оцінити кредитоспроможність підприємства згідно вимог Постанови Правління НБУ «Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями» [7]. Проте, якщо глибоко аналізувати причини змін цих аспектів фінансового стану підприємства, то недоліки аналізу грошових потоків, кредиторської заборгованості, запасів, простроченої дебіторської заборгованості зумовляють недостатньо обґрунтовані висновки для прийняття управлінських рішень.

Висновки. Фінансова звітність підприємства потребує удосконалення для забезпечення повнішого задоволення інформаційних потреб зацікавлених користувачів, оскільки наявна система показників цієї звітності не дозволяє повною мірою вирішити всі завдання аналізу фінансового стану підприємства.

Доцільно визначити такі шляхи покращення фінансової звітності підприємства:

1) у звіті про фінансові результати ввести рядки, що забезпечать розшифрування постійних та змінних витрат підприємства; окремим рядком також показувати фінансові витрати, які стосуються нарахування відсотків за користування позиковими коштами;

2) у звіті про рух грошових коштів за прямим методом ввести додатковий розділ, де відображати надходження та витрачання грошових коштів помісячно (за звітний і попередній період);

3) у примітках доцільно:

– наводити детальне розшифрування статей попередніх форм таким чином, щоб у користувачів не виникало запитань щодо змісту статей, які містять слово «інші»;

– подавати необхідну інформацію про оновлення основних засобів; роботу обладнання; нормування оборотних активів; формування простроченої дебіторської заборгованості; структуру дебіторської та кредиторської заборгованості у розрізі таких видів, як заборгованість згідно умов договорів та прострочена заборгованість;

– публікувати індекс цін на продукцію підприємства та індекс зміни собівартості продукції порівняно із попереднім роком; покупців та постачальників, з якими взаємодіє підприємство; ціни та доходність цінних паперів, якими володіє підприємство; інвестиції у товарно-матеріальні цінності, що були понесені за рік;

4) у НП(С)БО 1, поряд із затвердженими формами балансу, звіту про фінансові результати, звіту про рух грошових коштів та звіту про власний капітал, затвердити єдину форму приміток, що забезпечить однорідність подання інформації всіма вітчизняними підприємствами.

Література

1. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: наказ М-ва фінансів України від 07 лют. 2013 р. № 73. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text> (дата звернення: 10.09.2020).

Nakaz pro zatverdzhennia Natsionalnogo polozhennia (standartu) bukhgalterskoho obliku 1 «Zahalni vymohy do finansovoi zvitnosti» 1999 (Ministerstvo finansiv Ukrainy). [Order on Approval of National Accounting Standard 1 “General Requirements for Financial Reporting” (Ministry of Finance of Ukraine)]. *Ofitsiynij sayt Verkhovnoji Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. < <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text> > (2020, September, 10). [in Ukrainian].

2. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16 лип. 1999 р. № 996-XIV. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text> (дата звернення: 10.09.2020).

Zakon pro bukhgalterskyi oblik ta finansovu zvitnist v Ukraini 1999 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Accounting and Financial Reporting in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynij sayt Verkhovnoji Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. < <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text> > (2020, September, 10). [in Ukrainian].

3. Про затвердження Порядку подання фінансової звітності: постанова КМУ від 28 лют. 2000 р. № 419. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.09.2020).

Postanova pro zatverdzhennia Poriadku podannia finansovoi zvitnosti 2000 (Kabinet Ministriv Ukrainy). [Resolution on Approval of the Procedure for Submission of Financial Statements (The Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynij sayt Verkhovnoji Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. < <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-2000-%D0%BF#Text> > (2020, September, 10). [in Ukrainian].

4. Вороная Н., Чернишова Н. Головне про річну фінзвітність. Податки & Бухоблік. 2019. № 101. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/nibu/2019/december/issue-101/article-105998.html> (дата звернення: 10.09.2020).

Voronaia, N., Chernyshova, N. (2019). Holovne pro richnu finzvitnist [The main thing about the annual financial statements]. *Podatky & Bukhoblik* [Taxes and Accounting], 101. < <https://i.factor.ua/ukr/journals/nibu/2019/december/issue-101/article-105998.html> > (2020, September, 10). [in Ukrainian].

5. Довідка щодо підготовки приміток до фінансової звітності, складеної за міжнародними стандартами фінансової звітності. Вісник МСФЗ. 2015. № 10. URL: https://msfz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/FZZ00107 (дата звернення: 10.09.2020).

Dovidka shchodo pidhotovky prymitok do finansovoi zvitnosti, skladenoї za mizhnarodnymy standartamy finansovoi zvitnosti 2015 (Natsionalna komisiiia z tsinnykh paperiv ta fondovoho rynku). [Information on the Preparation of Notes to the Financial Statements Prepared in Accordance with International Financial Reporting Standards (National Securities And Stock Market Commission)]. *Bulletin of International Financial Reporting Standards*, 10. < https://msfz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/FZZ00107 > (2020, September, 10). [in Ukrainian].

6. Про Примітки до річної фінансової звітності: наказ М-ва фінансів України від 29 листоп. 2000 р. № 302. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0904-00#Text> (дата звернення: 10.09.2020).

Nakaz pro Prymitky do richnoi finansovoi zvitnosti 2000 (Ministerstvo finansiv Ukrainy). [Order on Notes to the Annual Financial Statements (Ministry of Finance of Ukraine)]. *Ofitsiynij sayt Verkhovnoji Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. < <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0904-00#Text> > (2020, September, 10). [in Ukrainian].

7. Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями: постанова НБУ від 30 черв. 2016 № 351. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0351500-16#n33> (дата звернення: 10.09.2020).

Postanova pro zatverdzhennia Polozhennia pro vyznachennia bankamy Ukrainy rozmiru kredytnoho ryzyku za aktyvnymy bankivskymy operatsiiamy 2016 (Natsionalnyi bank Ukrainy). [Resolution on Approval of the Regulations on Determining the Amount of Credit Risk by Banks of Ukraine for Active Banking operations (National Bank of Ukraine)]. *Ofitsiynij sayt Verkhovnoji Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. < <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0351500-16#n33> > (2020, September, 10). [in Ukrainian].

Отримано: 04 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 16 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 20 вересня 2020 р.

e-mail: tkachenko_nt@ukr.net

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-62-67

Ланьо О. О. Організаційно-економічні напрями забезпечення фінансово розвитку підприємств будівельної сфери. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 62–67.

УДК: 336.63

JEL-класифікація: O12, O14, D04

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-2271-9804>**Ланьо Олександр Олександрович,**

здобувач Національного університету «Чернігівська політехніка»

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ БУДІВЕЛЬНОЇ СФЕРИ

У статті обґрунтовано особливості дослідження діяльності у сфері будівництва за проектним підходом. Уточнено особливості інституціональної структури інвестиційно-будівельного комплексу економіки. На основі теорії зацікавлених сторін сформовано комплексну систему критеріїв фінансового розвитку підприємств будівельної сфери у розрізі груп зацікавлених сторін. Визначено перспективні організаційні заходи забезпечення стабільного фінансового розвитку вітчизняних підприємств будівельної сфери. За кожним із організаційних заходів визначено перелік ймовірних ризиків та загроз, а також обґрунтовано інструменти управління ними.

Ключові слова: підприємства будівельної сфери; фінансовий розвиток; проектний підхід, критерії фінансового розвитку, групи зацікавлених сторін, організаційні заходи, ризики.

Ланьо Александр Александрович,

соискатель Национального университета «Черниговская политехника»

ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ СТРОИТЕЛЬНОЙ СФЕРЫ

В статье обоснованы особенности исследования деятельности в сфере строительства за проектным подходом. Уточнены особенности институциональной структуры инвестиционно-строительного комплекса экономики. На основе теории заинтересованных сторон сформирована комплексная система критериев финансового развития предприятий строительной сферы в разрезе групп заинтересованных сторон. Определены перспективные организационные меры обеспечения стабильного финансового развития отечественных предприятий строительной сферы. За каждым из организационных мероприятий определен перечень возможных рисков и угроз, а также обоснованы инструменты управления ими.

Ключевые слова: предприятия строительной сферы; финансовое развитие; проектный подход, критерии финансового развития, группы заинтересованных сторон, организационные мероприятия, риски.

Oleksandr Lanyo,

postgraduate National University "Chernihiv Politechnic"

ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC APPROACHES TO FINANCIAL DEVELOPMENT OF CONSTRUCTION ENTERPRISES

Introduction. On the one hand, the financial development of industrial enterprises is conditioned by a number of traditional measures, which include: reduction of production costs; improving the quality of products; expanding the product line and increasing the level of service in order to maximize compliance with consumer demand. However, on the other hand, due to the specifics of the construction sector; the issue of financial development of such enterprises requires a comprehensive approach, not limited to the field of internal management, but also to consider this issue from the standpoint of institutional and organizational and economic impact.

The purpose. The purpose of the article is to highlight the quantitative features of the financial development of enterprises in the construction industry and a description of promising organizational and economic measures of influence.

Results. The article substantiates the features of the study of activities in the field of construction according to the project approach. The peculiarities of the institutional structure of the investment and construction complex of the economy are specified. Based on the theory of stakeholders, a comprehensive system of criteria for financial development of construction companies in terms of stakeholder groups has been formed.

Conclusions. The organizational measures to ensure stable financial development of domestic construction companies have been identified. These include: implementation of integration processes with suppliers of raw materials; use of innovative knowledge-intensive technologies of construction and production of construction materials; creation of joint ventures with

foreign companies. For each of the organizational measures, a list of probable risks and threats is identified, as well as the tools for their management are substantiated.

Keywords: construction companies; financial development; project approach, financial development criteria, stakeholder groups, organizational measures, risks.

Постановка проблеми. Будівництво – це, беззаперечно, одна з ключових фондоутворюючих галузей економіки, від розвитку якої суттєво залежать темпи зростання національної економіки загалом. Своєю чергою, розвиток будівельної сфери є результатом синергетичного ефекту фінансового розвитку підприємств цієї галузі, що у кінцевому підсумку виявляється у їх конкурентоспроможності як на вітчизняних, так і зарубіжних ринках. З одного боку, фінансовий розвиток промислових підприємств обумовлюється низкою традиційних заходів, до яких відносять зниження рівня витрат на виробництво; підвищення якості продукції, що випускається; розширення асортиментної лінійки та підвищення рівня сервісу з метою максимальної відповідності споживчому попиту. Звичайно, все це актуальне і для забезпечення фінансового розвитку підприємств будівельної сфери. Утім, з іншого боку, у силу специфіки будівельної сфери питання фінансового розвитку таких підприємств потребує застосування комплексного підходу, не обмежуючись виключно сферою внутрішнього менеджменту, але також розглядати це питання з позиції інституційного та організаційно-економічного впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто відзначити багатогранність проблематики забезпечення ефективного та стабільного функціонування підприємств будівельної сфери. По-перше, це пов'язано з комплексністю інституціональної структури цього сегменту економічної діяльності, що, зокрема, зумовлює наукові дослідження фінансового розвитку будівельної сфери з позиції різних інституційних одиниць, а саме: А. В. Коновалова розглядає розвиток інвестиційно-будівельної діяльності з позиції девелоперів [1]; М. А. Єремєєв розвиває інноваційні підходи до підвищення конкурентоспроможності виробників будівельних матеріалів [2]; у праці О. В. Комеліної та А. О. Чайкіної досліджуються переваги та обмеження у впровадженні інноваційних технологій та виявлення їх специфіки прояву на малих будівельних підприємствах [3]. Поряд з цим, на нашу думку, проблему фінансового розвитку будівельної сфери необхідно вивчати з позиції широких груп зацікавлених сторін задля досягнення максимізації впливу на стан банківської галузі та національної економіки загалом.

Метою статті є виокремлення кількісних ознак фінансового розвитку підприємств будівельної сфери та опис перспективних організаційно-економічних заходів впливу.

Виклад основного матеріалу. Повністю погоджуємося з науковцями, які відзначають унікальність будівельної сфери, наголошуючи на таких її властивостях: тісно пов'язана з усіма галузями господарства і є споживачем їх продукції [4]; її розвиток неминуче зумовлює зростання у країні і вирішення багатьох соціальних проблем [5, с. 67]; має властивості, що притаманні складним відкритим цілеспрямованим системам, зокрема, здійснює певні процеси протягом життєвого циклу продукції; реагує на зміну зовнішнього оточення і самостійно забезпечує свій розвиток (володіє властивістю самоорганізації); має характерне для складних систем поєднання властивостей цілісності та відокремленості, які певним чином впливають на її функціонування та розвиток [6, с. 82]. Також Фісуненко Н. О. наголошує на визначальній ролі будівельної галузі в Україні в аспекті створення робочих місць [7, с. 40]. Утім, аналіз статистичних показників розвитку будівельної галузі України та її суттєвості у загальноекономічному вимірі виявив протилежне, а саме (табл. 1):

1) обсяг ВВП, розрахований за виробничим методом, лише на 2,7 % сформований за рахунок діяльності підприємств будівельної сфери (для порівняння в ЄС цей показник становить 6 %). Поряд з цим варто відмітити стійкий позитивний тренд протягом 2015–2019 рр., а саме: зростання цієї частки з 1,96 % до 2,69 % або на 0,73 %. Це досягається тим, що, починаючи з 2016 р., обсяг ВВП, яке сформоване підприємствами будівельної сфери, зростає швидшими темпами, аніж сукупне ВВП, що звичайно оцінюємо як позитивні зрушення;

2) кількість осіб, які формально зайняті у сфері будівництва станом на 01.01.2020 становить лише 4,22 % від загальної їх чисельності. Однак, за оцінкою Державної служби статистики України кількість неформально зайнятих у будівництві становить 588,3 тис. осіб, або 17 % від їх загального обсягу. Тобто, на жаль, на фоні активізації ділової активності підприємств будівельної сфери також зростає неформальна зайнятість у цій галузі, яка за своїми обсягами практично ідентична обсягам формальної зайнятості, що вказує на високий рівень тіньової складової у цій економічній діяльності;

3) як позитивну характеристику функціонування підприємств будівельної сфери вважаємо зростаючий обсяг нових вакансій, утім їх динаміка у відносному вимірі має стрибкоподібний характер;

4) важливо відмітити, що в Україні інституційна структура будівельної сфери на 99,9 % представлена малим та середнім бізнесом. Поряд з цим, внесок будівельної сфери у розвиток вітчизняного малого та середнього підприємництва станом на 01.01.2020 становить 8,38 %. Також важливо відмітити, що протягом 2016–2017 рр. спостерігалось зниження кількості підприємств будівельної сфери, відновившись до кількісних параметрів 2015 р. лише за результатами 2018 р. Своєю чергою, 2019 р. став першим роком, коли мав місце реальний приріст кількості підприємств будівельної сфери. Окрім цього, наголосимо, що у 2018 р. вперше з 2010 р. сектор підприємств будівельної сфери задекларував річну прибутковість, що також мало місце і за результатами 2019 р. Це, беззаперечно, є позитивним сигналом в аспекті передумов стійкого поступального розвитку суб'єктів цього виду економічної діяльності.

Таблиця 1

**Динаміка показників, які характеризують економічну значущість економічної діяльності
у сфері будівництва в народному господарстві України**

Показники	Рік				
	2015	2016	2017	2018	2019
ВВП у фактичних цінах, млн грн	1 988 544	2 385 367	2 983 882	3 560 596	3 974 564
Темп зміни ВВП, %	125%	120%	125%	119%	112%
ВВП, сформоване підприємствами будівництва	38 928	47 457	64 431	81 259	106 751
Темп зміни ВВП, сформованого підприємствами будівництва, %	106%	122%	136%	126%	131%
у відсотках до підсумку, %	1,96%	1,99%	2,16%	2,28%	2,69%
Кількість формально зайнятих, тис. осіб	16443,2	16276,9	16156,4	16360,9	16578,3
Кількість формально зайнятих у будівництві, тис. осіб	642,1	644,5	644,3	665,3	699
у відсотках до підсумку, %	3,90%	3,96%	3,99%	4,07%	4,22%
Кількість неформально зайнятих, тис. осіб	д/в	3961,2	3695,6	3541,3	3460,4
Кількість неформально зайнятих у будівництві, тис. осіб	д/в	614,0	595,0	563,1	588,3
у відсотках до підсумку, %	-	15,5	16,1	15,9	17
Співвідношення між кількістю формально та неформально зайнятих у будівництві, %		1,05	1,08	1,18	1,19
Сукупна кількість зайнятих, тис. осіб	16443,2	20238,1	19852	19902,2	20038,7
Сукупна кількість зайнятих у будівництві, тис. осіб	642,1	1258,486	1239,292	1228,367	1287,268
у відсотках до підсумку, %	3,90%	6,22%	6,24%	6,17%	6,42%
Потреба роботодавців у працівниках, тис. осіб	25,9	36	50,4	58,4	100,9
Потреба роботодавців у працівниках у будівництві, тис. осіб	1	1,8	2,2	2,4	4,4
у відсотках до підсумку, %	3,86%	5,00%	4,37%	4,11%	4,36%
Кількість підприємств МСБ, од.	343017	305986	337857	355431	380081
Кількість підприємств МСБ у будівництві, од.	29160	24331	27464	29584	31845
у відсотках до підсумку, %	8,50%	7,95%	8,13%	8,32%	8,38%
всього у будівництві, од.	29165	24333	27468	29590	31856
Частка МСБ серед будівельних підприємств, %	99,98%	99,99%	99,99%	99,98%	99,97%

Джерело: розраховано автором на основі статистичних даних Державної служби статистики України.

Додатково варто зазначити, що неочікувана пандемія 2020 р., яка зумовила «локдаун» економіки України на три місяці, не могла не спровокувати негативних наслідків. Так, за оцінкою Кабінету міністрів України кількісний вплив пандемії на показники функціонування підприємств будівельної сфери такі: зниження частки сектору у ВВП становить 13 %; зниження частки сектору в загальній зайнятості – 10 %; зниження частки сектору в податках – 13 %.

Все вищезазначене вказує на існування цілої сукупності проблем, які притаманні підприємствам будівельної сфери, та формує підстави погоджуватися з думкою науковців, що на сучасному етапі досить складно говорити про конкурентоспроможність цієї галузі; а на глобальному рівні галузь будівництво України значно відстає через брак необхідних фінансових та організаційних перетворень [7]. Як результат, у разі лібералізації українського будівельного ринку та входження на нього великих європейських компаній це здатне загрожувати українським підприємствам втратою конкурентних позицій, внаслідок чого більшість підрядних підприємств можуть зіткнутися зі значними труднощами в майбутньому [8].

Слід зауважити, що економічні відносини у сфері будівництва як різновиді економічної діяльності досить часто досліджуються за проектним підходом, з чим повністю погоджуємося. Доцільність обрання такого методологічного підходу, на нашу думку, обумовлюється таким: по-перше, діяльність у сфері будівництва передбачає вкладення коштів у довгостроковій перспективі – інвестування; по-друге, для нього характерні такі форми відтворення, як нове будівництво, реконструкція, модернізація та капітальний ремонт; по-третє, невід’ємна частина будівництва – це проектування, який представляє собою послідовний ланцюг процедур і процесів будівельного виробництва і, в кінцевому підсумку, здача в експлуатацію об’єкта будівництва. Згідно з проектним підходом об’єктом уваги науковців виступає не просто суб’єкти будівельного, а інвестиційно-будівельного комплексу, що буде прийнято за основу і в цій роботі. При цьому наголосимо на відмінностях інституціональної структури інвестиційно-будівельного комплексу, до якого, окрім будівельних підприємств, які представляють систему будівельного виробництва, входять також такі інституції: інвестиційні установи, що здійснюють забезпечення інвестиційними ресурсами; промислові установи, що відповідають за систему виробництва, поставок будівельних матеріалів і конструкцій, будівельних і дорожніх машин; а також науково-проектні установи, представлені проектними, науковими і дослідно-конструкторськими організаціями. При цьому інвестор, який здійснює фінансування будівництва об’єкта, є ключовою фігурою інвестиційно-будівельної діяльності. Також до підприємств будівельної сфери відносимо всі вищезазначені інституції.

Також відмітимо, що застосування проектного підходу доцільно поширити і на рівні окремих підприємств будівельної сфери при здійсненні фінансового менеджменту їх діяльності. Це пояснюється тим, що виробництво кожного будівельного продукту за своєю економічною природою тотожне реалізації інвестиційного або інвестиційно-інноваційного проекту. Тобто можна говорити, що виробництво кожного будівельного продукту передбачає реалізацію інвестиційно-будівельного проекту.

Вважаємо, що ефекти від реалізації інвестиційно-будівельного проекту, а отже, і діяльності підприємств будівельної сфери, доречно розглядати у розрізі таких видів: соціальні, економічні та бюджетні. До соціальних ефектів відносимо створення робочих місць як в період будівництва, так і після здачі проекту в експлуатацію; зростання доходів населення; підвищення соціальної стабільності; до економічних ефектів – загальне зростання ВВП; розвиток суміжних видів виробництва, починаючи від виробництва будівельної сировини до оздоблювальних матеріалів; до бюджетних ефектів – поповнення бази оподаткування; економія бюджетних коштів.

Поряд з цим в аспекті розвитку шляхів забезпечення фінансового розвитку підприємств будівельної сфери важливо виокремити кількісні виміри такого явища з боку широкого кола зацікавлених сторін, до яких, окрім держави та суспільства, відносимо інвесторів, посередників та партнерів, будівельних підприємств та споживачів їх продукції. Таке наукове завдання доцільно реалізувати, використовуючи теорію зацікавлених сторін. Авторська позиція з цього питання подана у табл. 2.

В аспекті організаційних заходів забезпечення фінансового розвитку підприємств будівельної сфери вважаємо доречним застосування таких заходів.

По-перше, організаційним інструментом сприяння фінансовому розвитку підприємств будівельної сфери вважаємо реалізацію інтеграційних процесів з постачальниками сировини і матеріалів. Утім, важливо урахувати, що, з одного боку, управління поставками сировини і матеріалів щодо організації своєчасної доставки і оптимізації процесів приймання та зберігання здатне суттєво знизити логістичні витрати підприємств. Однак, з іншого боку, при виборі цієї стратегії вертикальної інтеграції слід урахувати, що розвиток власних джерел сировинних ресурсів і матеріалів певною мірою обмежує можливість підприємств будівельної сфери мінімізувати операційні витрати шляхом закупівель більш дешевої і якісної сировини у інших постачальників. Окрім цього, реалізація стратегії «жорсткої» інтеграції у формі поглинання постачальників сировини або створення нових підприємств з виробництва будівельних матеріалів зазвичай вимагає залучення істотних інвестиційних ресурсів. Останнє здатне спричинити виникнення ризику неможливості у певному часовому періоді, забезпечити плановий фінансовий розвиток та більше того – навіть короточасне послаблення ринкової позиції може призвести до довготривалої втрати ринкової частки за умови жорсткого конкурентного середовища. Також відволікання істотних фінансових ресурсів для фінансування великих інвестиційних проектів може зумовити ризик зриву термінів будівництва. Підсумовуючи узагальнені загрози застосування такого організаційного інструменту, зазначимо, що для їх попередження доречно використовувати страхування, а також гарантії регіональних органів влади за кредитами. Також як захід локалізації ризику доцільно на початковому етапі реалізації зазначеної стратегії створювати самостійне підприємство, за зобов’язання якого не відповідає головна організація. Компенсація негативних наслідків ризику повинна передбачати детальний аналіз зовнішнього і внутрішнього середовища підприємства, що дозволить тісно пов’язати бізнес-процеси за всім логістичним ланцюжком будівництва та реалізації житла.

Таблиця 2

**Комплексна система критеріїв фінансового розвитку підприємств будівельної сфери
у розрізі груп зацікавлених сторін**

Група зацікавлених сторін	Сфера впливу	Показники
Держава та суспільство	Економічний розвиток країни/ регіону	ВВП, ВРП; індекс продуктивності праці; динаміка відрахувань до бюджетів всіх рівнів
		індекси зміни фондоозброєності і фондовіддачі; коефіцієнт оновлення основних фондів
		ступінь зносу основних фондів
	Інноваційний вектор розвитку економіки	коефіцієнт винахідницької активності; інноваційна активність організацій; частка високотехнологічних і наукомістких галузей економіки у ВВП, в ВРП
	Збільшення кількості та якості підприємницьких структур	кількість підприємницьких структур, задіяних у будівництві; частка інвестицій в основний капітал будівельних підприємств у ВВП, в ВРП; технічні показники продукції і виробництва
	Забезпечення зайнятості населення	рівень зайнятості; приріст кількості високопродуктивних робочих місць
Інвестор	Максимізація доходу при прийнятному рівні ризику	термін окупності інвестицій; рівень ризику
	Отримання соціального, екологічного чи іншого ефекту від вкладених інвестицій	рентабельність інвестицій; чиста поточна вартість; внутрішня норма прибутковості; кількість патентів, унікальних прав
Підприємство	Забезпечення відповідності поточної діяльності концепції розвитку	показники експертної оцінки топ-менеджменту підприємства
	Максимізація доходу при прийнятному рівні ризику	рентабельність будівельного виробництва; темп зростання прибутку; витрати на виробництво будівельної продукції; стартовий капітал і необхідні ресурси; рівень попиту на будівельну продукцію; кількість потенційних конкурентів; індекс Херфіндала-Хіршмана в галузі
	Створення нових потреб	кількість нових ринків банківської продукції
Споживач	Безперервний розвиток ринків будівельної продукції Підвищення якості та доступності будівельної продукції, задоволення потреб	доля ринку; число фірм конкурентів; ціна на нерухомість; показники якості будівельної продукції
Посередники/ партнери	Сприяння розвитку будівельної сфери	обсяг державних інвестицій у будівництво; обсяг комерційних інвестицій у будівництво; кількість потенційних інвесторів

Джерело: сформовано автором.

Іншим організаційним заходом в аспекті забезпечення фінансового розвитку підприємств будівельної сфери є використання інноваційних наукомістких технологій будівництва та виробництва будівельних матеріалів. Однак, важливо враховувати таке: впровадження наукоємних технологій може спричинити як виробничі ризики, пов'язані з необхідністю періоду їх адаптації та можливими перервами у виробництві і будівництві, так і економічні, які визначаються зростанням початкових витрат, перш за все, на стадії НДДКР. Також слід виділити комерційні ризики, до яких відносимо ризик несприйняття нововведення споживачами та ризик появи продукту-аналога, захищеного патентом. Інша група ризиків, які супроводжують використання інноваційних розробок, пов'язана з компетенціями персоналу, а саме їх невідповідності технологіям, що впроваджуються. На нашу думку, інструментами управління такими ризиками є використання договорів про спільні дії між підприємствами будівельного комплексу і науково-дослідними організаціями, орієнтованими на досягнення кінцевого результату.

Окрім зазначених організаційних заходів, на нашу думку, дієвим напрямом стимулювання фінансового розвитку підприємств будівельної сфери є створення спільних підприємств з іноземними компаніями. Вигоди такого співробітництва полягають у можливості використання широкого спектру ресурсів (матеріальних, кадрових, фінансових) на найбільш вигідних умовах. Своєю чергою, вигода зарубіжних компаній полягає у можливості використання деякого пом'якшення митних бар'єрів. Утім, і цей напрям не позбавлений ризиків, до яких відносимо зовнішньоекономічні ризики, що полягають у введенні обмежень на торгівлю або поставки; валютні ризики і т.п. Однак, важливою перевагою цих організаційних заходів є дисипація загальногосподарських ризиків, а при раціональному підході до вибору надійних іноземних партнерів – методів ухилення від ринкового ризику.

Висновки. Отже, вирішення проблеми забезпечення фінансового розвитку підприємств будівельної сфери потребує комплексного вирішення та потребує зусилля широкого кола зацікавлених сторін. Основним стримуючим фактором все ще залишається недостатність інвестицій у цю сферу діяльності. Вважаємо, що перспективними шляхами їх активізації можуть бути такі організаційно-економічні напрями: створення вільних економічних зон; суттєве здешевлення іпотечного кредитування для населення; залучення міжнародних інвестиційних банків, які здатні фінансувати і кредитувати ринок під вигідний відсоток (від 2 % до 6 % річних). Варто також працювати над залученням іноземних коштів під гарантії держави для реальної реконструкції та будівництва стратегічних державних об'єктів, а також працювати над реалізацією великих проектів геополітичного значення, зокрема будівництва «Шовкового шляху» та інших транспортних коридорів. Все це стане предметом подальших наукових пошуків.

Література

1. Коновалова А. В. Девелоперские проекты как основа развития инвестиционно-строительной деятельности региона. *Вестник Ростовского государственного экономического университета*. 2014. № 4 (48). С. 118–125.
Konovalova A. V. (2014). Developerskiye proyekty kak osnova razvitiya investitsionno-stroitel'noy deyatel'nosti regiona [Development projects as the basis for the development of investment and construction activities in the region]. *Vestnik Rostovskogo gosudarstvennogo ekonomicheskogo universiteta* [Bulletin of Rostov State Economic University], 4(48), 118-125. [in Russian].
2. Еремеев М. А. Инновационные подходы к повышению конкурентоспособности производителей стройматериалов в условиях экономических ограничений. *Вестник СГЭСЭУ*. 2019. № 5 (79). С. 37–39.
Yeremeyev M. A. (2019). Innovatsionnyye podkhody k povysheniyu konkurentosposobnosti proizvoditeley stroymaterialov v usloviyakh ekonomicheskikh ogranicheniy [Innovative approaches to increasing the competitiveness of manufacturers of building materials in conditions of economic constraints]. *Vestnik SGSEU* [Bulletin of SGSEU], 5 (79), 37-39. [in Russian].
3. Комеліна О. В., Чайкіна А. О., Корабельнікова Т. А. Сучасні аспекти розвитку інноваційних технологій на малих будівельних підприємствах. *Економіка і суспільство*. 2016. № 6. С. 173–177.
Komelina O.V., Chaykina A.O., Korabel'nikova T.A. (2016). Suchasni aspekty rozvytku innovatsiynykh tekhnolohiy na malykh budivel'nykh pidpryyemstvakh [Modern aspects of development of innovative technologies at small construction enterprises]. *Ekonomika i suspil'stvo* [Economy and society], 6, 173-177. [in Ukrainian].
4. Гамалій В. Ф., Романчук С. А., Ткачук О. В. Прогнозування розвитку національного будівельного ринку в умовах економічної кризи. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2013. № 4 (24). С. 25–29.
URL: http://old.bumib.edu.ua/sites/default/files/visnyk/6_1.pdf.
5. Hamalii V.F., Romanchuk S.A., Tkachuk O.V. (2013). Prohnozuvannya rozvytku natsionalnoho budivel'noho rynku v umovakh ekonomichnoi kryzy [Forecasting development of the national construction market in the conditions of the economic crisis]. *Visnyk Berdianskoho universytetu menedzhmentu i biznesu* [Bulletin of the Berdyansk University of Management and Business], 4(24), 25-29. <http://old.bumib.edu.ua/sites/default/files/visnyk/6_1.pdf>. [in Ukrainian].
6. Калініченко Л. Л., Сидорова Ю. Р. Аналіз тенденцій розвитку будівельної галузі та будівельної продукції України. *Молодий вчений*. 2017. № 4.4 (44.4). С. 64–68.
Kalinichenko L.L., Sydorova Y.R. (2017). Analiz tendentsiy rozvytku budivel'noyi haluzi ta budivel'noyi produktsiyi Ukrainy [Analysis of trends construction industry and building products Ukraine]. *Molodyy vchenyy* [Young Scientist], 4.4(44.4), 64-68. [in Ukrainian].
7. Татар М. С. Дослідження проблем розвитку ресурсного потенціалу будівельних підприємств України в умовах активізації факторів зовнішнього середовища. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2016. № 3. Ч. 3. С. 81–86.
Tatar M. S. (2016). Doslidzhennya problem rozvytku resursnoho potentsialu budivel'nykh pidpryyemstv Ukrainy v umovakh aktyvizatsiyi faktoriv zovnishn'oho seredovyshcha [Research of Ukraine building enterprises resource potential development under activation of environment factors]. *Naukovyy visnyk Uzhhorod's'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo* [Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: International Economic Relations and the World Economy], 3, Part 3, 81-86. [in Ukrainian].
8. Фісуненко Н. О. Підходи до дослідження стану будівельної галузі. *Забезпечення сталого розвитку економіки: проблеми, можливості, перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м.Ужгород, 16–17 лютого 2018 року) / за заг. ред.: М. М. Палінчак, В. П. Приходько, А. Крюнські. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 40–43.*
Fisunencko N.O. (2018). Pidkhody do doslidzhennia stanu budivel'noi haluzi [Approaches to the study of the state of the construction industry]. *Zabezpechennia staloho rozvytku ekonomiky: problemy, mozhlyvosti, perspektvy* [Ensuring Sustainable Development of the Economy: Problems, Opportunities, Perspectives: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference]. Uzhhorod: Helvetia Publishing House, 40-43. [in Ukrainian].
9. Гуцало А. В. Економіко-управлінський реінжиніринг бізнес-процесів підрядного підприємства: дисертація ... к. е. н. за спец. 08.00.04 – економіка та управління підприємствами. Київ : Київський національний університет будівництва і архітектури, 2017. 222 с.
Hutsalo A.V. (2017). Ekonomiko-upravlinskyi reinzhynering biznes-protsesiv pidriadnoho pidpryyemstva [Economic and managerial reengineering of business processes of a subcontracting enterprise]. Candidate's thesis. Kyiv: Kiev National University of Construction and Architecture [in Ukrainian].

Отримано: 12 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 19 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 22 вересня 2020 р.

e-mail: liutyi@knu.ua

g.polianovskyi@gmail.com

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-68-78

Лютий І. О., Білявська О. Б., Полянський Г. А. Фінансова автономія університетів: історичний огляд та міжнародний досвід. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 68–78.

УДК: УДК 378.014.543.1

JEL-класифікація: H52, I22

Лютий Ігор Олексійович,*професор, доктор економічних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка***Білявська Ольга Борисівна,***начальник планово-фінансового відділу Київського національного університету імені Тараса Шевченка***Полянський Гліб Аркадійович,***аспірант 2-го року навчання Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ФІНАНСОВА АВТОНОМІЯ УНІВЕРСИТЕТІВ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

У статті здійснено історичний аналіз розвитку поняття фінансової автономії університетів, зазначено та проаналізовано основні міжнародні документи, які пов'язані із цією дефініцією, виокремлено основні елементи фінансової автономії, а також досліджено міжнародний досвід щодо надання та подальшого розвитку фінансової автономії у секторі вищої освіти. Це дозволило виявити основні проблеми фінансової автономії в українському контексті та розробити відповідні рекомендації щодо розвитку фінансової автономії університетів в Україні, включаючи вже існуючу європейську методологічну основу. У статті використовувалися методи наукового пізнання, системного аналізу та методи порівняльного аналізу. Методологічною основою дослідження стали історичний базис та сучасні тренди у науковій літературі аналізу фінансової автономії університетів.

Ключові слова: фінансова автономія, диверсифікація, фінансування університетів, сектор вищої освіти.

Лютий Игорь Алексеевич,*профессор, доктор экономических наук Киевского национального университета имени Тараса Шевченко***Белявская Ольга Борисовна,***начальник планово-финансового отдела Киевского национального университета имени Тараса Шевченко***Полянковский Глеб Аркадьевич,***аспирант 2-го года обучения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко*

ФИНАНСОВАЯ АВТОНОМИЯ УНИВЕРСИТЕТОВ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

В статье проведен исторический анализ развития понятия финансовой автономии университетов, указаны и проанализированы основные международные документы, связанные с этой дефиницией, выделены основные элементы финансовой автономии, а также исследован международный опыт по предоставлению и дальнейшему развитию финансовой автономии в секторе высшего образования. Это позволило выявить основные проблемы финансовой автономии в украинском контексте и разработать соответствующие рекомендации по развитию финансовой автономии университетов в Украине, включая уже существующую европейскую методологическую основу. В этой статье использовались методы научного познания, системного анализа и методы сравнительного анализа. Методологической основой исследования выступили исторический базис и современные тренды в научной литературе анализа финансовой автономии университетов.

Ключевые слова: финансовая автономия, диверсификация, финансирование университетов, сектор высшего образования.

Ihor Liutyi,*Professor, doctor of sciences in economics Taras Shevchenko National University of Kyiv***Olga Beliauskaiya,***Head of Planning and Finance Department Taras Shevchenko National University of Kyiv***Hlib Polianovskyi,***2nd year PhD student Taras Shevchenko National University of Kyiv*

FINANCIAL AUTONOMY OF UNIVERSITIES: A HISTORICAL OVERVIEW AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

The article provides a historical analysis of the universities financial autonomy concept development, identifies and analyzes the main international documents related to this definition, highlights the main elements of financial autonomy, and examines international experience in the further development of financial autonomy in the higher education sector. It in turn allows to identify the main problems of financial autonomy in the Ukrainian context and develop appropriate recommendations for the development of financial autonomy of universities in Ukraine, including the already existing European methodological framework. This article applies the methods of scientific knowledge, systematic analysis and methods of comparative analysis. The methodological background of the study is the historical basis and modern trends in the scientific literature on the analysis of the financial autonomy of universities.

Keywords: financial autonomy, diversification, university funding, higher education sector.

Постановка проблеми. У період розвитку технологій та інновацій, переходу суспільного розвитку до економіки знань та інтеграції України в європейський простір розвиток сектору вищої освіти України відіграє невід’ємну роль у цих процесах. Під впливом нового публічного менеджменту (New Public Management) університети все більш стикаються з поняттям конкуренції, використання ринкових методів та механізмів управління організацією. Багато міжнародних та європейських нормативно-правових актів наголошують, що важливим елементом розвитку закладів вищої освіти (ЗВО) в сучасних умовах є можливість самостійно приймати рішення щодо їх діяльності, включаючи розподіл наданих їм фінансових ресурсів, диверсифікацію власних джерел надходжень, можливості розпоряджатися власним майном тощо. В Україні ситуація з фінансовою автономією університетів є неоднозначною. З одного боку, в Україні ЗВО мають значну свободу щодо збору плати за навчання від студентів, а з іншого боку – існує багато обмежень щодо розподілу фінансових ресурсів, здатності утримувати надлишок та позичати гроші. Система управління фінансовими ресурсами в українських університетах часто піддається надто обтяжливій бюрократії та обмежує ефективне використання фінансових ресурсів [1]. Окрім цього, часто виникає проблема у розриві між формальною автономією та реальною можливістю університетів самостійно приймати рішення щодо своєї діяльності. Виходячи із цього, важливо проаналізувати історичне підґрунтя та міжнародний досвід щодо забезпечення фінансової автономії університетів та використати існуючий досвід в українському контексті. У цій статті використовувалися методи наукового пізнання, системного аналізу та методи порівняльного аналізу. Методологічною основою дослідження стали історичний базис та сучасні тренди у науковій літературі аналізу фінансової автономії університетів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням висвітлення різних дефініцій університетської автономії займалася К. Йокояма, яка дослідила історичну зміну визначення університетської автономії в Англії та Японії [2]. М. Стаховяк-Кудла та Я. Кудла у своїй публікації досліджують фінансові відносини та диверсифікацію надходжень, узагальнюючи європейський досвід [3]. Г. Поляновський та І. Лютий у своєму дослідженні проаналізували існуючі моделі фінансування сектору вищої освіти та розглянули, як саме університети реагують на їх зміну [4]. Не менш важливим є дослідження Г. Поляновського, Т. Затоначко та І. Лютого, де автори наголошують на важливості використання більш інноваційних підходів у навчанні та управлінні університетом у період підвищення конкуренції в секторі вищої освіти [5]. У статті Т. Естермана розглядаються питання автономії університетів у Європі та країнах проекту Tempus ATHENA, який має сприяти розвитку, реформуванню та модернізації систем вищої освіти у Вірменії, Молдові та Україні [1].

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є історичний аналіз фінансової автономії університетів, виявлення основних компонентів, які пов’язані з нею, та аналіз міжнародного досвіду щодо забезпечення фінансової автономії в секторі вищої освіти, який можна застосувати в українському контексті.

Виклад основного матеріалу. Історія європейських університетів бере свій початок з XI–XII ст., коли було засновано перші університети як організації студентів та майстрів – спочатку у м. Болонья, пізніше Паризький, Оксфордський, Кембриджський. На той час університети мали право самостійно керувати своєю діяльністю за умови, що вони не навчали ні атеїзму, ні ересі, тобто існувала цензура. Студенти та майстри разом обирали ректорів, майстри мали змогу самостійно затверджувати програми та методи навчання. Ціна за незалежність – університети мали фінансувати себе самостійно. На початку студенти, щоб компенсувати працю вчителів, збирали гроші (collectio) у вигляді пожертвувань [2]. Потім поступово пожертвування перетворилося на реальну заробітну плату майстрів. Проте студенти не завжди брали участь у зборі грошей, так як їм не вистачало узгодженості, тому муніципалітети повинні були втручатися в механізми фінансового забезпечення закладів вищої освіти, щоб забезпечити безперервність навчання.

У період розвитку європейської політики у 1158 р. Федеріко I Барбароса оприлюднює конституцію (Constitutio Habita), якою закріплювалось, що кожна школа, утворена як окрема організація (студентів) під керівництвом майстра (dominus), компенсує свою діяльність за рахунок зборів від студентів [2]. У той час монархічна влада брала на себе зобов’язання захищати студентів, які подорожують світом з метою

накопичення знань, від втручання будь-якого політичного впливу. За законом університет стає місцем, де дослідження розвиваються вільно, незалежно від будь-якої іншої влади.

Важливе значення для автономії університетів мала прийнята у 1231 р. папська булла «*Parens scientiarum*», що стала своєрідною «Великою хартією» Паризького університету [3]. Вона давала право цьому закладу встановлювати свій статут та затверджувати правила, навчальні плани і вимоги до іспитів. Крім цього, вже тоді з'явилася система порівняння складених екзаменів та їх перерахування. З часом університет був визнаний як окрема організація, яка має відповідні права та автономію. Пізніше привілеї та внутрішню автономію отримали й інші університети.

В умовах децентралізованої політичної структури європейського Середньовіччя, місцева влада – невеликі князі та міста – намагалися впливати на університети. Ворожість міської влади і церкви спонукали викладачів та студентів об'єднуватися з метою взаємодопомоги та боротьби за свої права. Так виник принцип академічного судочинства. Він дозволяв університетам мати певний суверенітет відносно місцевої влади та можновладців і водночас залишатися лояльними до монарха і/чи Папи [3]. Цей принцип зберігався і в період Реформації, коли протестантські князі засновували свої університети у невеликих провінційних містах.

Також цікаво, що у часи Середньовіччя університети були зацікавлені у навчанні дітей аристократів, тому що це підвищувало їх авторитет і збільшувало фінансові надходження. При цьому студенти повинні були оплачувати різні послуги університетів, такі як: зарахування, екзамени, церемонії закінчення тощо. Адміністрація враховувала звичку вихідців з багатих сімей до комфорту й розкоші, що збільшувало вартість таких послуг. На їхнє прохання під час вивчення певних предметів могли більше уваги приділяти окремим темам [6].

На фінансову автономію у Північній Америці свого часу значно вплинув Закон Морріл (1862 р.), який надав кожному американському регіону земельні ділянки, з яких можна було фінансувати нові школи. Багато «землегрантових коледжів» виникли завдяки цьому акту: Массачусетський технологічний інститут, Корнельський університет і державні університети Іллінойса, Вісконсіна і Міннесоти.

У той період у Німецькій імперії налічувалось вже близько 30 університетів. Цікаво, що місцеві суверени, особливо протестанти, прагнули підвищити престиж своїх університетів, організовуючи бібліотеки і кабінети природознавства, залучаючи до роботи нових професорів, послаблюючи цензуру і відкриваючи шлях ідеям Просвітництва. На той час європейські університети мали власний суд, звільнялися від податків, проте не мали права займатися комерцією [6].

У XIX ст. внаслідок реорганізацій та секуляризації у Італії (1870 р.), Іспанії (1876 р.) та Франції (1896 р.) університети стали переважно державними. Це відкрило можливості для навчання представникам інших соціальних груп, які раніше не могли отримати вищу освіту: «Якщо у ранньому Новому часі студент вважався привілейованою молодого людиною, то на початку XX ст. студенти стали соціально слабкою групою, яка потребувала особливої підтримки до початку вступу у професійне життя» [6, с. 30].

Таким чином, можна відзначити, що автономія як один із найважливіших елементів розвитку університетів виникла ще у часи Середньовіччя одночасно із зародженням перших університетів, але вона була обмежена по причині залежності університетів від студентських внесків чи державного фінансування. Тобто на той час не існувало диверсифікації фінансових надходжень університетів, яка надала б університетам більшої свободи стосовно управлінням власною діяльністю. Крім цього, автономію обмежували релігійні та політичні чинники, як зазначалося раніше. Фінансова залежність університетів від держави, церкви, засновників та студентів впливала на організацію діяльності університетів та якість освіти.

Першим закладом вищої освіти на території України була Острозька слов'яно-греко-латинська академія, заснована у 1578 р. князем Островським, який давав індивідуальне забезпечення для викладачів академії, членів гуртка, письменників та друкарів, та разом з племінницею княжною Гальшкою Острозькою виділяли кошти на будівництво приміщень, організацію навчання та друкування, забезпечення папером та ін.

Іншим прикладом є Києво-Могилянська колегія (відома за назвою Київська академія), яка утворилася з об'єднаних Лаврської школи (Києво-Печерської лаври), заснованої П. Могилою, та Київської, створеної Київським братством. Щодо господарської діяльності у Київській академії в «Акті Київського братства» [7] зазначено, що «прибутки церковні, ґрунти, городи, сади і всілякі надання, які уже надані, так і ті, що мають на потім надатися від будь-кого, тільки на ту вище згадану церкву Братську Київську, на монастиря, школу та на вчителів, котрі в них працюють, були обернені та вживані». Таким чином, в Україні, як і в Європі на той час, перші університети створювались при церквах та монастирях або за допомогою індивідуальних внесків. Університети були фінансово залежні від їх фундаторів. Також автономія була обмежена релігійними чинниками.

У складі Російської імперії були створені імператорськими указами Харківський імператорський університет (1804 р.), Київський університет Св. Володимира (1834 р.) та Новоросійський імператорський університет (1865 р.) за кошти дворянства та міської влади. Відповідно до статуту царського уряду від 1804 р., який був укладений за системою автономії німецьких університетів, Рада професорів вирішувала практично всі справи університетського життя: обирала ректора, деканів, професорів, присуджувала і видавала докторські дипломи тощо. Фінансування університетів більше ніж на 75 % здійснювалося із державної скарбниці. Так, наприклад, у 1838 р. «57 з 267 студентів перебували на державному утриманні, ще 40 відносилися до категорії «недостатніх студентів», що загалом становило близько 36 % від усієї кількості студентства університету св. Володимира» [8, с. 118]. Отже, у той час університети мали переважно державне фінансування, і це безпосередньо впливало на те, у якому напрямку вони будуть розвиватися.

Зміни у суспільному житті кін. XIX – поч. XX ст. призводили до реорганізацій університетів, виникнення нових закладів вищої освіти. Так, боротьба за права жінок та від'їзд багатьох дівчат на навчання за кордон змусило уряд відкрити у Києві вищі жіночі курси (ВЖК), відомі як «Жіночий університет Св. Ольги» – заклад, який надавав освіту, наближену до вищої, але не гарантував після його закінчення жодних прав, пов'язаних з вищою освітою. Це був приватний заклад, «що позбавляло його урядової підтримки (перш за все фінансової), надавало невизначеного статусу та полегшувало нагляд за ним». [9, с. 191] Суворіші, ніж до університету, правила прийому, висока плата за навчання та безправність випускних свідоцтв призводили до того, що кількість жінок, які полишали курси, не завершивши навчання, була значною. Серед вступників 1878 р. завершили навчання лише 24 % [9]. У зв'язку з цим Педагогічна рада курсів прийняла рішення щодо звільнення від сплати за слухання лекцій 10 % незабезпечених, але успішних у навчанні слухачок, а Опікунський комітет здійснював сплати за слухання лекцій та видавав позики, так що різними видами допомоги постійно користувалися до третини слухачок. Матеріальною запорукою курсів була допомога доброчинців, які передавали на їх користь будинки і садиби, а також доброчинні пожертви, які на 1906 р. становили близько 36 тис. рублів [6]. Викладацький склад становили в більшості професори та приват-доценти університету Св. Володимира. Після розгляду навчальних програм циркуляром МНО від 21 березня 1913 р. київські ВЖК разом з петербурзькими та московськими були визнані цілком відповідними за змістом навчання імператорським російським університетам [9].

Політика радянської влади щодо скасування плати за навчання та відмова в оплаті праці професорам, котрі працювали одночасно в кількох ЗВО, за відсутності достатнього та регулярного державного фінансування призводила до реорганізацій ЗВО або їх закриття. За часів адміністративно-командної економіки радянські ЗВО були інституційно одноманітними: адміністрування «зверху-вниз» на принципі єдиначальства; була відсутня не лише фінансова, а й академічна автономія університетів.

У той же час наприкінці XIX – до середини XX ст. Велика Британія і Франція створили університети у багатьох своїх колоніях в Азії та Африці. Більшість незалежних країн, що вийшли з цих колоній у середині XX ст., розвивали свої університети подібно до європейських або американських моделей, часто за великої технічної та економічної допомоги колишніх колонізаторів, промислово розвинених країн та міжнародних організацій.

Усвідомлюючи роль університетів у суспільстві, що змінюється з часом і стає все більш глобалізованою, у 1988 р. ректори 430 університетів підписали Велику хартію університетів (Magna Charta Universitatum) [10], яка створила базис для діяльності університетів незалежно від їх організації, визначила поняття самостійності, що передбачає моральну і інтелектуальну незалежність дослідницької і викладацької діяльності від будь-якої політичної й економічної влади. Це дало поштовх визнавати автономію університетів та формувати нормативно-правові акти щодо освітньої діяльності з урахуванням основоположних принципів діяльності університетів – самостійності та незалежності. На сьогодні цей документ вже підписали 889 університетів з 88 країн світу, у тому числі 79 українські університети [10].

У той же час шістдесят восьма Генеральна асамблея Всесвітньої університетської організації, беручи до уваги велику кількість міжнародних стандартів у сфері прав людини, які були прийняті ООН та іншими всесвітніми і міжнародними організаціями, дала поштовх для створення багатьох міжнародних документів: «Всесвітньої декларації прав людини», міжнародного договору «Про економічні, соціальні та культурні права», міжнародного договору «Про громадянські та політичні права», угоди ЮНЕСКО «Проти дискримінації в освіті», Лімської декларації «Про академічну свободу і автономію закладів вищої освіти» [11].

У Лімській декларації було визначено, що «правом на освіту можна повністю користуватися лише в атмосфері академічної свободи та автономії закладів вищої освіти» [11]. Доповненням є те, що у декларації було встановлено дефініції «академічна свобода», «автономія» і при цьому було наголошено, що «використання академічної свободи та автономії не є предметом для обмежень» [11]. При цьому автономія

ЗВО в декларації «Про академічну свободу і автономію закладів вищої освіти» обумовлюється такими чинниками:

- моральними: ЗВО освіти мають дотримуватися економічних, соціальних, культурних, громадських і політичних прав людини та запобігати використанню науки на шкоду цим правам; бути солідарними (морально або матеріально) із усіма іншими закладами та окремими членами академічної спільноти; запобігати науковій і технологічній залежності, сприяти рівноправному партнерству усіх академічних спільнот світу;
- державотворчими: діяльність, як наукова, так й освітня, ЗВО повинна повністю відповідати потребам суспільства;
- політичними: ЗВО повинні критично ставитися до політичного утиску;
- організаційними: усі члени академічних спільнот без будь-якої дискримінації мають право брати участь в академічній та адміністративній діяльності; усі органи управління ЗВО повинні обиратися у результаті вільних виборів і включати членів різних секторів академічної спільноти.

Отже, високий ступінь автономності ЗВО забезпечується зобов'язанням держави не втручатися в їхню автономію і запобігати втручанням інших сил суспільства. Автономія повинна відображатися у питаннях управління і визначення напрямку дій у сфері освіти, науково-дослідної роботи, розподілу ресурсів та інших відповідних видів діяльності.

У спільній декларації міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» (Болонья), підписаній 19 червня 1999 р. (т. зв. Болонська декларація), проголошується, що забезпечення відповідності систем вищої освіти і наукових досліджень потребам та вимогам суспільства можливе лише за визнанням незалежності та автономії університетів [12].

Більш ніж 300 європейських ЗВО й їх основних представницьких організацій зібралися 29–30 березня 2001 р. у м. Саламанці для підготовки Празької зустрічі міністрів, відповідальних за сектор вищої освіти у країнах, залучених у Болонський процес, і визначили цілі, принципи й пріоритети, які знайшли своє відображення у посланні Саламанкського з'їзду міністрів європейських закладів вищої освіти «Формування європейського простору вищої освіти», у якому йшлося про [13]:

- принцип автономії та відповідальності, який передбачає, що університети як автономні і відповідальні юридичні, освітні й соціальні об'єкти мають право формувати свою стратегію, обирати свої пріоритети у навчанні й провадженні наукових досліджень, розподіляти свої ресурси, профілювати свої програми й встановлювати свої критерії для прийому професорів і студентів;
- чесну конкуренцію між університетами, яка можлива лише за наявності організаційної свободи, «відкритих і доброзичливих» рамок регулювання й достатнього фінансування;
- конкуренцію, що підтримує та стимулює якість вищої освіти, не відкидає співробітництва і не може бути зведена до концепції комерціалізації;
- наукові дослідження, які є рушійною силою сектору вищої освіти як підґрунтя інноваційного розвитку;
- диверсифікацію, яка має бути ефективно організована, щоб одержати оптимальні результати;
- оцінку якості освіти, яка повинна враховувати мету та місію університетів та окремих програм, яка потребує балансу між нововведеннями й традиціями, академічними перевагами і соціально-економічною необхідністю, охоплювати викладання і наукові дослідження так само, як керування й адміністрування.

Цікаво відзначити, що у комюніке конференції міністрів освіти «Створення сектору вищої освіти Європи» (Берлін, 19 вересня 2003 р.) наголошується, що «згідно з принципами автономії закладів освіти первинна відповідальність за якість вищої освіти лежить на кожному окремому університеті» [14]. При цьому міністри визнають, що «існують перешкоди, які не можуть бути усунуті ЗВО самотужки, і це потребує сильної підтримки, фінансової у тому числі, та сприятливих рішень зі сторони європейських урядів та організацій» [14].

Незважаючи на те, що на конференції європейських міністрів освіти у м. Берген міністри знов наголошують на «необхідності забезпечити автономію інституцій вищої освіти, достатню для виконання узгоджених реформ» та визнають «необхідність стійкого фінансування інституцій», з'являється поняття соціального вимірювання Болонського процесу, що включає заходи, які вживаються урядами з фінансової та економічної допомоги студентам, особливо тим, що знаходяться в соціально несприятливих умовах [15]. Також цікаво, що міністри європейських країн, відповідальні за сферу вищої освіти, на конференції у Лондоні 16–19 травня 2007 р. у комюніке зазначили, що європейський простір вищої освіти (СПВО) базується на інституційній автономії, академічній свободі, рівних можливостях та демократичних принципах, які сприятимуть мобільності, підвищуватимуть можливості працевлаштування, а також привабливості та конкурентоспроможності Європи [16]. У світі, який постійно змінюється, зростає потреба в адап-

тації систем вищої освіти, підтримці конкурентоспроможності університетів, а також можливості ЄПВО належним чином відповідати на виклики глобалізації.

Основи безперервного політичного діалогу між університетами та органами державної влади окреслила декларація Глазго, у якій наголошується, що «Європі потрібні сильні та впевнені у своїх силах університети, які здатні визначити шляхи власного розвитку, та зробити значний вклад у забезпечення соціального, культурного та економічного благополуччя на регіональному, національному та європейському рівнях» [17]. Вимога до урядів щодо надання університетам необхідного ступеня автономії для проведення реформ звучить вже як наполягання.

Саме в зазначеній декларації підкреслюється існуючий зв'язок між забезпеченням стійкої якості, ступенем автономії і обсягами фінансування і визначається, що більш високий ступінь автономії і належне фінансування, у тому числі державне, мають виняткову важливість для підвищення загальної якості європейських університетів [17]. Також не обходить стороною і питання рівноваги між автономією та підзвітністю, яка, на думку Європейської асоціації університетів, забезпечується використанням аудиторських процедур, сумісних з визначеними цілями, адаптованих до культури країн та самих університетів, їх задач та профільності, направлених більше на досягнення стратегічних цілей, ніж на контроль якості, і розроблених з метою контролю відповідальності перед суспільством [17].

Для підтримки та підвищення якості вищої освіти «уряди мають виділяти адекватні обсяги фінансування, а університети зобов'язуються працювати над диверсифікацією джерел фінансування, вивчати моделі комбінованого державного/приватного фінансування» [17]. Розробка комплексної моделі економічних витрат дозволить урядам надавати кошти більш раціонально та враховувати аналіз витрат та вигод. Цінність декларації Глазго полягає у новому підході до погляду на бюджетні витрати на освіту: «університети закликають уряди розглядати бюджети, що виділяються на фінансування вищої освіти та наукових досліджень як інвестиції в майбутнє» [17].

У Лісабонській декларації від 13 квітня 2007 р. також звертається увага на те, що автономія надає університетам адаптивність і гнучкість у реагуванні на суспільні потреби, які постійно змінюються [18]. Проте у цьому документі вже згадується про необхідність повного обліку витрат на науково-дослідну діяльність, що дозволить національним агенціям та програмам фінансування досліджень забезпечити повну підтримку витрат на наукові контракти та гранти. Співпраця між університетами та бізнесом, яка є процесом «спільної інновації» з передачею знань, визначена як одна із основних місій університетів [18]. Хоча індивідуальний талант дослідника залишається в основі процесів дослідження, переформатування сильних сторін університету та оптимізація створення і використання наукової інфраструктури залишається надзвичайно важливими елементами для успіху. Підвищені витрати на дослідження (у тому числі утримання наукової інфраструктури) активізує необхідність визначення пріоритетів у цій галузі [18].

Після фінансової кризи роль вищої освіти, яку переоцінити і так неможливо, зростає. Так, комюніке конференції європейських міністрів вищої освіти (Льовен та Лювен-ля-Ньов, 28–29 квітня 2009 р.) щодо стратегічних напрямків Болонського процесу у період до 2020 р. визначає першочергові пріоритети державного та суспільного інвестування (public investment) у сектор вищої освіти [19]. Фінансове забезпечення університетів у першу чергу необхідне для реалізації повного спектру цілей університетів: підготовки студентів до їхнього подальшого життя в якості активних громадян у демократичному суспільстві; створення та підтримки широкої та найсучаснішої бази знань, а також стимулювання дослідницької діяльності та інновацій. Не менш важливим є політика щодо розвитку мобільності, яка має ґрунтуватися на цілій низці практичних інструментів щодо фінансового забезпечення, визнання дипломів та періодів навчання, доступної інфраструктури, норм щодо візового режиму та дозволу на роботу [19]. У рамках принципу суспільної та державної відповідальності (public responsibility) державне фінансування (public funding) залишається головним пріоритетом для гарантування рівного доступу та подальшого стабільного і гармонійного розвитку (sustainable development) автономних ЗВО. Під час комюніке були визначені основні задачі щодо приділення більшої уваги пошуку нових та диверсифікованих джерел та методів фінансування університетів [19].

Не менш цікавим є бухарестське комюніке міністрів, відповідальних за вищу освіту (2012 р.), яке покладає вже загальну відповідальність за сектор вищої освіти на державу, у зв'язку з чим має бути забезпечено необхідне державне фінансування та налагоджений відповідний механізм керування (governance) сектором [20]. Також було наголошено на важливості подальшого розвитку належних інструментів фінансування заради досягнення спільних цілей та на розвитку більш ефективних моделей керування (governance) та управління (management) університетами. При цьому автономні та підзвітні ЗВО, які отримують академічну свободу, мають залучати як студентів, так й академіків до структур керування університетами на всіх рівнях [20].

Незважаючи на те, що майже в усіх комюніке міністрів, відповідальних за вищу освіту країн Європейського Союзу, та зазначених вище деклараціях наголошується на необхідності державної фінансової підтримки університетів, в останні роки в Європі простежується тенденція до зменшення державних витрат на освіту (Рис. 1). Однією із причин зменшення державних витрат на освіту є економічна криза, яка спричиняє тиск на державні бюджети, у результаті чого в деяких країнах на сектор вищої освіти було виділено менше державного фінансування [21]. З однієї сторони, скорочення державного фінансування університетів може спричинити оптимізацію розподілу державних фінансових ресурсів та ефективність їх використання. З іншого боку – скорочення бюджетних коштів на освіту може негативно вплинути на якість освіти, особливо у період турбулентності [21]. Згідно з доповіддю ОЕСР про освітній сектор, під впливом зовнішніх факторів (кризи, політичної дестабілізації, катастроф) державне фінансування освіти часто дає ознаки турбулентності та коливань через зміну пріоритетів розподілу державних фінансових ресурсів [22].

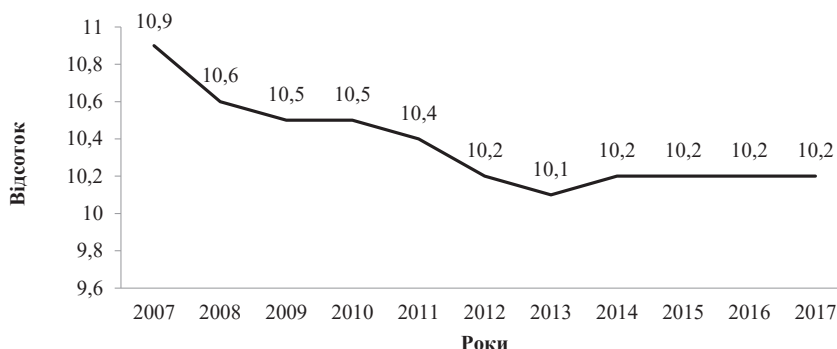

Рис. 1. Частка видатків на освіту у загальнодержавних видатках ЄС

Джерело: складено автором на основі [21].

Сучасні університети фінансуються за рахунок [23]:

- прямого державного фінансування, що виділяється державними органами у формі блокових грантів або у постатейному форматі;
- конкурентних та цільових механізмів фінансування;
- фінансових внесків студентів, такі як плата за навчання;
- інших доходів з приватних джерел, такі як контрактні дослідження, благодійні внески тощо.

При цьому, частка видатків на вищу освіту у різних країнах Євросоюзу різна. Для порівняння ми взяли три країни Європейського Союзу – Великобританію, Італію та Францію, – де були засновані перші університети. З рис. 2 можна дійти висновку, що, хоча частка видатків на вищу освіту у різних країнах ЄС має різні значення, в середньому державне фінансування у країнах ОЕСР та ЄС залишається основним видом фінансування сектору вищої освіти.

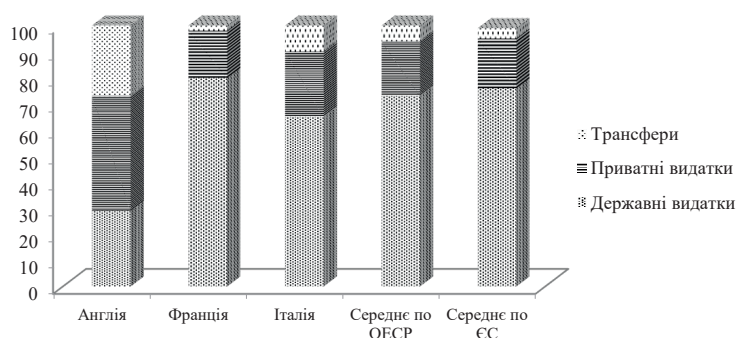

Рис. 2. Видатки на вищу освіту у окремих країнах ЄС за 2018 р.

Джерело: складено автором за даними [21].

Основоположними документами Європейського Союзу визначено, що забезпечення фінансової автономії можливе, окрім іншого, за умови диверсифікації джерел фінансування і неабияку роль у підтримці

диверсифікації джерел надходжень університетів відіграють ендаумент фонди (endowment funds). Такі фонди зазвичай складаються з грошових коштів або інших фінансових активів, які передаються університетам у вигляді благодійних внесків.

Так, наприклад, відділ розвитку і зв'язків з випускниками Кембриджського університету здійснює комунікацію із випускниками університету та працює над залученням коштів від них, вибудовує зв'язки між університетом та світовим співтовариством. Доволі цікаво, що 290 тис. випускників та прихильників університету вже відгукнулися на таку комунікацію та відділ зібрав вже 1,45 млрд фунтів стерлінгів. Найбільший подарунок у 2020 р. Кембридж отримав від Фонду Девіда та Клаудії Хардінг у розмірі 100 млн фунтів стерлінгів. Британські філантропи спрямували кошти на підтримку найталановитіших аспірантів (79 млн фунтів стерлінгів) та студентів (21 млн фунтів стерлінгів).

Іншим прикладом такої співпраці є університет Болоньї. На сьогодні на сайті університету Болоньї є розділ, де зазначено різні механізми, якими приватні особи можуть підтримати університет:

- кожен платник податків з метою сприяння створенню стипендій для студентів (кампанія «5x1000») може пожертвувати частину податку на прибуток на користь Alma Mater, зазначивши податковий код університету у відповідному вікні № фінансування науково-дослідних установ та університету № податкової декларації;
- онлайн-пожертви через офіційну сторінку університету;
- пожертвування, зроблені приватною особою;
- легат: у межах заповіту можна передбачити, що певні основні засоби, рухомі або нерухомі, призначені для університету в Болоньї, а також можливо передбачити спадщину для певної мети, зазначеної заповідачем;
- спадщина;
- спонсорство: складається угода з метою підтримки спонсорами (державними або приватними третіми сторонами) окремих ініціатив, інституційних цілей або культурних заходів, що організовуються університетом. Внесок спонсора може бути економічним, технічним або змішаним.

Безсумнівно, що диверсифікація джерел фінансування університетів є дуже важливим елементом. Однак, також важливо звернути увагу і на інші фактори, які впливають на автономію університетів, особливо фінансову. За даними Європейської університетської асоціації на фінансову автономію університетів впливають такі фактори: тривалість циклу державного фінансування, тип державного фінансування, здатність позичати гроші, здатність утримувати надлишок, здатність володіти будівлями та плата за навчання [24]. Враховуючи вище перелічені фактори, була розроблена карта показників університетської автономії (University Autonomy Scorecard), яка включає у себе широкий порівняльний аналіз стану автономії університетів у 29 системах вищої освіти в Європі [24].

Таблиця 1

Карта показників університетської автономії (на 2017 р.)

Країна	Цикл держ. фінансування	Тип держ. фінансування	Здатність позичати гроші	Здатність утримувати надлишок	Здатність володіти будівлями	Плата за навчання	Оцінка (зважена)
Великобританія	Один рік	Блокове фінансування без обмежень на розподіл фінансових ресурсів	Університети можуть позичати гроші з деякими обмеженнями	Надлишок можна утримувати без обмежень	Університети можуть продавати свої будівлі без обмежень	Університети можуть встановлювати рівень плати за навчання в межах відповідного рівня встановленого зовнішнім органом	89 %
Італія	Один рік	Блокове фінансування без обмежень на розподіл фінансових ресурсів	Університети можуть позичати гроші до максимально встановленого рівня	Надлишок можна утримувати без обмежень	Університети можуть продавати свої будівлі без обмежень	Університети можуть встановлювати рівень плати за навчання в межах відповідного рівня, встановленого зовнішнім органом	70 %
Франція	Один рік	Блокове фінансування поділяється на категорії і не існують лише обмежені можливості переміщення коштів між ними	Університети можуть позичати гроші з дозволу зовнішньої влади	Надлишок можна утримувати без обмежень	Університети можуть продавати свої будівлі без обмежень	Тільки зовнішні органи влади можуть встановлювати рівень плати за навчання	45 %

Джерело: складено автором за даними [24].

З табл. 1 можна дійти висновку, що на фінансову автономію дуже впливає те, у вигляді якої моделі надається державне фінансування. З огляду проаналізованих країн блокове фінансування університетів (фінансування на основі фінансових грантів, які покривають декілька категорій видатків та можуть розподілятися враховуючи внутрішні потреби університетів) покращує фінансову автономію ЗВО. Не менш важливим є те, наскільки фінансування може бути вільно розподілено між різними бюджетними потребами, та тривалість фінансового циклу. Якщо не існує обмежень на розподіл фінансових ресурсів у вигляді надання блокових грантів, то фінансова автономія підвищується. Також на фінансову автономію університетів впливає те, чи може університет позичати кошти (з обмеженнями чи без) та чи може він утримувати надлишок державних фінансових ресурсів (з обмеженнями чи без). Якщо університет може позичати кошти та утримувати надлишок державних фінансових ресурсів без обмежень, тоді його фінансова автономія покращується. Останнє, але не менш важливе, є здатність університетів розпоряджатися власним майном без обмежень, а саме продавати власні будівлі, а також здатність самостійно встановлювати рівень плати за навчання. Отже, існує доволі багато факторів, які впливають на самостійність ЗВО та які повинні бути враховані під час розширення фінансової автономії останніх.

Висновки. У світлі руху України у напрямку розширення автономії університетів виникає низка питань, що є особливо актуальними. По-перше, слід визначити джерела, масштаб і контекст фінансування. Очевидно, що виключно державне фінансування передбачає систему суспільного контролю якості діяльності університетів, наприклад, з боку незалежних інститутів. Джерела зовнішнього, крім державного, фінансування можуть стати недоступними за умови значних економічних коливань, тому обсяги коштів, що надаються державою, мають переважати в структурі університетського бюджету. Постає питання, яка із моделей фінансування, існуючих наразі, буде оптимальною для українського контексту. Це питання породжує базис для майбутніх науковців дослідити, яка із систем фінансування сектору вищої освіти має найбільше переваг у застосуванні в українських реаліях. Однієї із таких моделей може стати блокове фінансування з можливістю без обмежень розподіляти надані ЗВО фінансові ресурси, яка також в кінцевому рахунку підвищує їх фінансову автономію.

Однак, диверсифікація джерел надходжень ЗВО також позитивно впливає на їх фінансову автономію, тому варто приділити значну увагу, які саме джерела можуть бути використанні університетами для збільшення їх автономії. Одним із прикладів диверсифікації джерел надходжень університетів є ендаумент фонди. Подальші дослідження можуть розвивати тему щодо аналізу нових шляхів диверсифікації джерел надходжень в університетах України.

По-друге, важливим питанням є здатність університетів ефективно використовувати ресурси у виконанні їх основних завдань: викладання, дослідження і послуги суспільству. Практично тотальний контроль за використанням бюджетних коштів вітчизняними університетами здається не даниною історичним традиціям, а неготовністю суспільних механізмів створювати вагомі стимули до належного використання ресурсів. З іншого боку – те, як використовуються фінансові ресурси, залежить від досвіду стратегічного планування, якого у вітчизняній практиці адміністрування вищої освіти не було.

Міжнародні та європейські нормативно-правові акти як частина національного законодавства, а також резолюції, конвенції, які мають статус рекомендаційних документів, визначають основоположні принципи діяльності університетів, їх автономію, а саме самостійність та незалежність. Ці документи можуть стати підґрунтям для подальшого розвитку автономії університетів в Україні. Також досить важливим є використання вже існуючої методології щодо визначення фінансової автономії та її оцінки. Використання міжнародного досвіду може позитивно вплинути на імплементацію нових систем фінансування ЗВО, що у подальшому тільки збільшить їх фінансову автономію.

Література

1. Estermann, T. (2015). University Autonomy in Europe. *University Education*, 3, 28-32.
1. Estermann, T. (2015). University Autonomy in Europe. *University Education*, 3, 28-32. [in English].
2. Yokoyama, K. (2007). Changing definitions of university autonomy: The cases of England and Japan. *Higher Education in Europe*, 32(4), 399-409.
2. Yokoyama, K. (2007). Changing definitions of university autonomy: The cases of England and Japan. *Higher Education in Europe*, 32(4), 399-409. [in English].
3. Stachowiak-Kudła, M., Kudła, J. (2017). Financial regulations and the diversification of funding sources in higher education institutions: selected European experiences. *Studies in Higher Education*, 42(9), 1718-1735.
3. Stachowiak-Kudła, M., & Kudła, J. (2017). Financial regulations and the diversification of funding sources in higher education institutions: selected European experiences. *Studies in Higher Education*, 42(9), 1718-1735. [in English].
4. Polianovskiy, H., Liutyi, I. (2020). Models of financing higher education institutions: case studies. *Regional Innovations Journal*, 1, 18-31.

- Polianovskyi, H., & Liutyi, I. (2020). Models of financing higher education institutions: case studies. *Regional Innovations Journal*, 1, 18-31. [in English].
5. Polianovskyi, H., Zatonatska, T., Liutyi, I. (2019). Utilization of Information Technologies in Higher Education. *IEEE International Conference on Advanced Trends in Information Theory*, Kyiv, 349-355.
- Polianovskyi, H., Zatonatska, T., Liutyi, I. (2019). Utilization of Information Technologies in Higher Education. *IEEE International Conference on Advanced Trends in Information Theory*, Kyiv, 349-355. [in English].
6. Хоружий Г. Ф. Європейська політика вищої освіти : монографія. Полтава : Дивосвіт, 2016.
- Horuzhy H.F. (2016). Evropeiska polituka vushoi osvitu: monohrafiya [European policy of higher education]. Poltava: Divosvit. [in Ukrainian].
7. Акт Київського братства (1631). URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus61.htm> (дата звернення: 20.10.2020).
- Act Kyivskogo bratstva (1631) [Act of the Brotherhood of Kyiv] < <http://litopys.org.ua/suspil/sus61.htm>. > [in Ukrainian] (2020, October 20)
8. Самчук Т. В. Помешкання та побутові умови життя студентів Університету Св. Володимира. *Е-журнал урбаністичних студій*. 2017. №. 2 (4). С. 117–135.
- Samchuk, T. (2017). Pomeshkanya ta pobutovi umovu zhitya Univerutety Sv. Volodumura [The life of students at the University of St. Volodymyr]. *E-jurnal urbanistichnuh studii* [E-journal of urban studies], 2 (4), 117-135. [in Ukrainian]
9. Кобченко К. А. Київські вищі жіночі курси: становлення жіночого університету. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2018. № 20 (1). С. 190–196.
- Kobchenko K.A. (2018). Kyivski vishchi zhinochi cursu: stanovlenya zhinichogo universutety [Women vocational courses in Kyiv: the beginning of women's university]. *Naykovi zapuski Natsionalnogo universytetu "Kyievo-Mohylianska Academia"* [Scientific notes of the Kyiv-Mohyla National University], 20 (1), 190-196. [in Ukrainian].
10. The University of Bologna (1988). Magna Charta Unirsitatum < <http://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum>.> (2020, October, 20)
- The University of Bologna (1988). Magna Charta Unirsitatum < <http://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum>.> [in English] (2020, October, 20)
11. Fernando, L. (1989). The Lima Declaration on Academic Freedom and Autonomy of Institutions of Higher Education. *Higher Education Policy*, 2, 49-51.
- Fernando, L. (1989). The Lima Declaration on Academic Freedom and Autonomy of Institutions of Higher Education. *Higher Education Policy*, 2, 49-51. [in English].
12. Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» 1999 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525#Text (дата звернення: 20.10.2020).
- Spilna deklaratsiya ministriv osvitu Evropu "Evropeiskiy prostir y sphere vushoi osvitu" (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Joint Declaration of the Ministers of Education of Europe "European Higher Education Area"]. Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525#Text.> [in Ukrainian] (2020, October, 20)
13. Report to the Salamanca conference of ministers of European higher education (2001). <[http://www.edupolicy.org.ua/files/Salamanca_Convention\(2001\).pdf](http://www.edupolicy.org.ua/files/Salamanca_Convention(2001).pdf)> (2020, October, 20)
- Report to the Salamanca conference of ministers of European higher education (2001). <[http://www.edupolicy.org.ua/files/Salamanca_Convention\(2001\).pdf](http://www.edupolicy.org.ua/files/Salamanca_Convention(2001).pdf)> [in English]. (2020, October, 20)
14. The European Higher Education Area, (2003). The creation of higher education area: Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Berlin. <http://www.edupolicy.org.ua/_dx/main_ua/high-edu_ua/bologna_ua.html.> (2020, October, 20)
- The European Higher Education Area, (2003). The creation of higher education area: Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Berlin. <http://www.edupolicy.org.ua/_dx/main_ua/high-edu_ua/bologna_ua.html.> [in English] (2020, October, 20)
15. The European Higher Education Area, (2005). Achieving the Goal: Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Bergen. <http://www.edupolicy.org.ua/_dx/main_ua/highedu_ua/bologna_ua.html> (2020, October, 20)
- The European Higher Education Area, (2005). Achieving the Goal: Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Bergen. <http://www.edupolicy.org.ua/_dx/main_ua/highedu_ua/bologna_ua.html> [in English] (2020, October, 20)
16. Report to the London conference of ministers on a European Register of Quality Assurance Agencies, (2007). <http://www.edupolicy.org.ua/x/main_ua/high-edu_ua/bologna_ua.html.> (2020, October, 20)
- Report to the London conference of ministers on a European Register of Quality Assurance Agencies, (2007). <http://www.edupolicy.org.ua/x/main_ua/high-edu_ua/bologna_ua.html.> [in English] (2020, October, 20)
17. The Glasgow Declaration on Strong Universities in Strong Europe, (2005). European University Association. <<http://www.edupolicy.org.ua/GLASGOWdeclaration.pdf>.> (2020, October, 20)
- Declaration of Glasgow on Strong Universities in Strong Europe, (2005). European University Association. <<http://www.edupolicy.org.ua/GLASGOWdeclaration.pdf>.> [in English] (2020, October, 20)
18. The Lisbon Declaration on Europe's Universities beyond 2010: Diversity with a common purpose, (2010). European University Association. <http://www.edupolicy.org.ua/files/Lisbon_Declaration.pdf.> (2020, October, 20)

The Lisbon Declaration on Europe's Universities beyond 2010: Diversity with a common purpose, (2010). European University Association. <http://www.edupolicy.org.ua/files/Lisbon_Declaration.pdf> [in English] (2020, October, 20)

19. The European Higher Education Area, (2009). The Bologna Process until 2020 – the European Higher Education Area in the new decade: Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Leuven and Leuven-la-Neuve. <[http://www.edupolicy.org.ua/Louvain_Communique\(2009\).pdf](http://www.edupolicy.org.ua/Louvain_Communique(2009).pdf)> (2020, October, 20)

The European Higher Education Area, (2009). The Bologna Process until 2020 – the European Higher Education Area in the new decade: Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Leuven and Leuven-la-Neuve. <[http://www.edupolicy.org.ua/Louvain_Communique\(2009\).pdf](http://www.edupolicy.org.ua/Louvain_Communique(2009).pdf)> [in English] (2020, October, 20)

20. The European Higher Education Area, (2012). Making the most of our potential: consolidating the European Higher Education Area: Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Bucharest <[http://www.edupolicy.org.ua/files/Bucharest_Communique\(2012\).pdf](http://www.edupolicy.org.ua/files/Bucharest_Communique(2012).pdf)> (2020, October, 20)

The European Higher Education Area, (2012). Making the most of our potential: consolidating the European Higher Education Area: Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Bucharest <[http://www.edupolicy.org.ua/files/Bucharest_Communique\(2012\).pdf](http://www.edupolicy.org.ua/files/Bucharest_Communique(2012).pdf)> [in English] (2020, October, 20)

21. OECD, (2020). Education at a Glance 2020: OECD Indicators. *OECD Publishing*, Paris, 2020.

OECD, (2020). Education at a Glance 2020: OECD Indicators. *OECD Publishing*, Paris, 2020. [in English]

22. Schleicher, A. (2020). The impact of COVID-19 on education – Insights from Education at a Glance 2020. *OECD Publishing*, Paris, 2020.

Schleicher, A. (2020). The impact of COVID-19 on education – Insights from Education at a Glance 2020. *OECD Publishing*, Paris, 2020. [in English].

23. Gaebel, M., Zhang, T. (2018). Trends 2018 Learning and Teaching in the European Higher Education Area. *European University Association*. Brussels, 2018.

Gaebel, M., Zhang, T. (2018). Trends 2018 Learning and Teaching in the European Higher Education Area. *European University Association*. Brussels, 2018. [in English].

24. Pruvot, E. B., Estermann, T. (2017). University Autonomy in Europe III The Scorecard 2017. *European University Association*, Brussels, 2017.

Pruvot, E. B., Estermann, T. (2017). University Autonomy in Europe III The Scorecard 2017. *European University Association*, Brussels, 2017. [in English]

Отримано: 14 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 20 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 23 вересня 2020 р.

e-mail: onyshko_sv@ukr.net

vikulja.f@gmail.com

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-79-84

Онишко С. В., Федина В. В. Теоретичні підходи до визначення сутнісної характеристики накопичувальної складової пенсійного забезпечення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 79–84.

УДК: 336:368.914

JEL-класифікація: H55; J26

ORCID-ідентифікатор 0000-0001-5811-2724 <https://orcid.org/0000-0001-5811-2724>ORCID-ідентифікатор 0000-0002-3916-5932 <https://orcid.org/0000-0002-3916-5932>**Онишко Світлана Василівна,**доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансових ринків
Університету державної фіскальної служби України**Федина Віта Віталіївна,**старший викладач кафедри фінансових ринків
Університету державної фіскальної служби України

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНІСНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАКОПИЧУВАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті розглянуто ряд наукових підходів щодо з'ясування глибинної сутності накопичувальної складової пенсійного забезпечення. Доведено необхідність використання парадигмального, системного та функціонального підходів для з'ясування характеристик, притаманних накопичувальній складовій пенсійного забезпечення. На цій основі накопичувальну складову ідентифіковано як важливу детермінанту пенсійного забезпечення та як системне утворення, окреслено потребу збалансованого співвідношення її обов'язкової та добровільної підсистем, наголошено, що саме через функції накопичувальної системи необхідно визначати механізми, способи і форми її організації.

Ключові слова: соціальний захист, пенсійне забезпечення, накопичувальна складова, сутність, наукові підходи, парадигма, система, функція.

Онышко Светлана Васильевна,доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой финансовых рынков
Университета государственной фискальной службы Украины**Федина Вита Витальевна,**старший преподаватель кафедры финансовых рынков
Университета государственной фискальной службы Украины

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ СУЩНОСТНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАКОПИТЕЛЬНОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

В статье рассмотрен ряд научных подходов относительно определения глубинной сущности накопительной составляющей пенсионного обеспечения. Доведена необходимость использования парадигмального, системного и функционального подходов для определения характеристик, присущих накопительной составляющей пенсионного обеспечения. На этой основе накопительную составляющую идентифицировано как важную детерминанту пенсионного обеспечения и как системное образование, очерчена необходимость сбалансированного соотношения ее обязательной и добровольной подсистем, подчеркнуто, что именно через функции накопительной системы необходимо определять механизмы, способы и формы ее организации.

Ключевые слова: социальная защита, пенсионное обеспечение, накопительная составляющая, сущность, научные подходы, парадигма, система, функция.

Svitlana Onyshko,Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Financial Markets,
University of the State Fiscal Service of Ukraine**Vita Fedyna,**senior lecturer at the Department of Financial Markets,
University of the State Fiscal Service of Ukraine

THEORETICAL APPROACHES TO DETERMINING THE ESSENTIAL CHARACTERISTICS OF THE ACCUMULATIVE COMPONENT OF PENSION SUPPORT

Pensions in any country are one of the main problems related to social protection. The urgent need to increase the effectiveness of solving various pension problems of particular relevance gives clarification about the basics of the studied phenomena that lie in the planes of their conceptual apparatus and the main essential and functional characteristics.

The purpose of the article is to identify scientific approaches to clarify the essential and functional characteristics of the accumulative component of pensions to realize its role in balancing economic and social responsibility between the public and private sectors in the course of pension reform.

For the fullest disclosure of the accumulative component's essence in the pension system, it is important to focus on the use of a set of scientific approaches, namely: paradigmatic, systemic and structural-functional.

Demographic and permanent financial crises have led to a revision and renewal of the dominant (solidarity) paradigm of pensions, enriching it with the principles of solidarity, self-regulation and self-sufficiency. The practical implementation of such a qualitative improvement of pensions has led to further adaptation of its theoretical foundations, among which a clear structural and functional characteristic of its accumulative segment (pension system – funded pension system (mandatory and voluntary)). The implementation of the functional characteristics dictates the need to define clear criteria that can help balance the interests of all participants and organizers of the pension system, such as reliability, security and flexibility.

Deepening of theoretical bases concerning definition of essence and the organization of an accumulative component of pension provision creates a necessary basis for accumulation of potential of the specified component at the expense of minimization of theoretical and on this basis practical discrepancies.

Keywords: social protection, pension provision, accumulative component, essence, scientific approaches, paradigm, system, function.

Постановка проблеми. Проблема пенсійного забезпечення належить до однієї із головних в сукупності проблем, пов'язаних з соціальним захистом населення у будь-якій країні та загалом із людським буттям. Хоча причин проблемності у забезпеченні соціального захисту населення є багато, проте на сьогодні значна частина з них сконцентрована в демографічних викликах функціонування світової економіки.

Практично в усьому світі демографічний стан суспільства характеризується неухильним зростанням чисельності людей похилого віку, що обумовило значні загрози та обмеження для пенсійної складової соціального захисту населення. Сприйняття такої реальності призвело, з одного боку, навіть до кардинального перегляду можливостей солідарної пенсійної системи, а саме повної відмови від неї, чи стало активатором пошуку інструментарію її удосконалення, а з іншого – до видозміни цієї системи шляхом її доповнення новими елементами та механізмами, зокрема, приватними. В Основних напрямках реформування пенсійного забезпечення в Україні, схвалених Указом Президента України ще в 1998 р., передбачено розвиток обов'язкового накопичувального пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення за рахунок додаткових добровільних відрахувань роботодавців і самих працівників. Однак подальші події, незважаючи на затвердження на законодавчому рівні низки стратегічних документів, засвідчили ряд «провалів», що стримують послідовний розвиток пенсійної системи, зволікання з яким загрожує повноцінному виконанню державою її функцій, підвищуючи навантаження на державний бюджет та соціальну напругу в суспільстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зазначеним пояснюється велика увага науковців до сценаріїв і прогнозів розвитку системи пенсійного забезпечення, її детермінант та інституційного забезпечення. Провідними науковцями ґрунтовно досліджуються різноманітні питання теорії і практики пенсійного забезпечення у контексті соціально-економічного розвитку. Серед них: місце і роль пенсійного забезпечення в загальній системі соціального захисту населення (В. Лисогор і О. Войтенко [1], І. Жмурко [2], С. Бандур і О. Кучинська [3]), теоретичні підходи до з'ясування економічної сутності пенсійного забезпечення (О. Міндова [4]), проблеми фінансових ризиків при розбудові пенсійної системи (В. Надрага [5]).

Важливими аспектами дослідження постають також проблеми взаємозв'язку пенсійних реформувальних із розвитком страхування життя (О. Залетов [6], О. Кривицька [7]).

Проте, нагальна потреба підвищення результативності вирішення різноманітних проблем пенсійного забезпечення, особливо зважаючи, що «кожний етап цивілізаційного розвитку у сфері фінансів відмічається розширенням наукових знань про фінансовий світ, методів і технологій їх аналізу, формуванням різноманітних концепцій і теорій їх економічної природи, сутності, ролі і розвитку» [8, с. 4], особливої актуальності надає теоретичному обґрунтуванню не лише підходів для такого вирішення, але й до з'ясування першооснов досліджуваних явищ, що лежать у площинах їх понятійного апарату та головних сутнісно-функційних характеристик. Особливо це стосується накопичувальної складової пенсійного забезпечення, на яку покладаються великі надії стосовно ефективності такого забезпечення.

Мета дослідження полягає у визначенні наукових підходів до з'ясування сутнісно-функційних характеристик накопичувальної складової пенсійного забезпечення для реалізації її ролі в збалансуванні

економічно-соціальної відповідальності між державним і приватним секторами в ході пенсійної реформи.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що визначальне місце у пізнанні суспільних процесів і явищ належить парадигмальному підходу, зважаючи на ідентифікацію в науковому світі парадигми як концептуального ядра, картини світу [9]. Не може становити виключення обґрунтованість застосування цього підходу також до дослідження такого складного й багатогранного явища, як пенсійне забезпечення, що торкається великої сукупності приватних і державних інтересів. У зв'язку з цим для з'ясування характеристик, притаманних накопичувальній складовій пенсійного забезпечення, важливо звернутися до парадигми, що лежить в основі діючої солідарної системи пенсійного забезпечення. Очевидно, що такою парадигмою слугувала парадигма перерозподілу та споживання, у межах якої й реалізувався солідарний принцип. Однак, в умовах демографічної та перманентних фінансових криз, які призводять до хронічного дефіциту Пенсійного фонду виникла об'єктивна потреба критичної оцінки солідарного принципу з позиції його здатності забезпечувати пенсійні виплати і вирішувати питання соціального захисту. Тобто, постало питання перегляду пануючої парадигми пенсійного забезпечення в її розумінні як зразку, норми, стандарту вирішення проблеми та через зміну яких відбувається розвиток науки [10, с. 228]. Справді, в процесі розвитку суспільних відносин постала потреба їх модернізації в напрямку соціалізації. Чітко визначилася важливість розбудови соціально-орієнтованої держави як найперспективнішої моделі організації суспільних відносин, що супроводжувалося розширенням наукових знань і про фінансові відносини. Постала потреба «...врівноваження соціальних і фінансових аспектів інтересів різних суб'єктів... Потрібні зміни глибшого, сутнісного характеру, що ґрунтуються на багатому в чому новій системі уявлень про фінансові та соціальні процеси та їх учасників під впливом об'єктивних чинників сучасності...» [11, с. 2–8]. «Основою соціальної політики, як зазначалося у щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України, має бути пошук балансу між особистою відповідальністю громадян за власне життя, здоров'я, соціально-економічне становище та саморозвиток і відповідальністю держави за рівень життя її громадян, надання їм можливостей для самореалізації» [11, с. 108].

Реально це свідчило про діалектичний процес оновлення пануючої (впродовж довгого часу) парадигми соціального захисту як перерозподілу та споживання шляхом її перетворення на парадигму соціальних гарантій, здатну гарантувати більш високий рівень соціальних виплат й одночасно сприяти вищим темпам економічного зростання. Соціальна відповідальність постає об'єднуючим чинником різних сторін забезпечення позитивної соціально-економічної динаміки й соціальної злагожденості у суспільстві.

Щодо пенсійного забезпечення ці процеси знайшли своє втілення в частковій передачі відповідальності за отримання пенсійних виплат від держави до громадянина через формування накопичувального елемента пенсійної системи. Відтак, застосування парадигмального підходу дозволяє пояснити виникнення та одночасно розкрити роль накопичувального сегмента пенсійного забезпечення у вирішенні проблем такого забезпечення, надаючи оцінку цьому сегменту як важливої детермінанти пенсійного забезпечення. Вагомість такої характеристики особливо проявляється на фоні існуючих прогнозів, згідно яких у 2061 р. у населенні України частка осіб у віці 60 років і старших становитиме 31,2 % (для порівняння у 2013 р. – це 21,4 %), в той час коли частка дітей – лише 14,9 % [12].

Становлення нової траєкторії розвитку пенсійного забезпечення через формування додаткової до солідарної пенсії, тобто за рахунок участі в індивідуальних пенсійних програмах, можна охарактеризувати як органічні зміни пенсійного забезпечення у межах загальної системи соціального забезпечення, які сфоровані на забезпечення ефективності соціальної політики. При цьому стратегічна цінність попередньої парадигми не змінюється, лише примножуються її можливості. Як і попередня, оновлена парадигма спрямована на результативність та відображає панівну ідеологію щодо суспільного розвитку, однак поєднуючи при цьому принципи солідарності, саморегулювання і самозабезпечення.

Для практичної реалізації такого якісного вдосконалення пенсійного забезпечення важливим постає подальша адаптація його теоретичних основ, в ряду яких особливе місце посідає чітка структурно-функціональна характеристика його накопичувального сегмента. Завдяки йому пенсійне забезпечення перетворилося у більш складну систему, що включає солідарну і накопичувальну підсистеми. Водночас, накопичувальна підсистема, в свою чергу, також є системним утворенням, що включає обов'язковий і добровільний (приватний) рівень, поєднані спільною характеристикою – накопичувальним рівнем. Це потребує в процесі дослідження пенсійного забезпечення як загалом, так і стосовно його накопичувальної складової використання поряд із парадигмальним також системного підходу. Щодо обох названих систем, то значимість системного підходу обумовлена потребою визначення трансформаційних змін як у загальній системі щодо її солідарної та накопичувальної складових, так і в накопичувальній системі щодо її обов'язкової та добровільної складових з позицій пошуку їх збалансованого співвідношення як основи ефективного функціонування.

У такому контексті важливим представляється бачення, представлене в науковій літературі, згідно якого наголошується, що для більш точного й об'єктивного представлення фінансових процесів та виявлення притаманних їм закономірностей важливим є: на макрорівні – виділення системи із середовища за обраною ознакою, а на мікрорівні – виявлення системних якостей у виділеній системі [13, с. 5]. Переломлюючи ці положення до системи пенсійного забезпечення, важливим є обидва підходи: на макрорівні – це виділення системи пенсійного забезпечення із загальної фінансової системи, а на мікрорівні – це виявлення системних якостей і потенціалу в підсистемах системи пенсійного забезпечення для збереження системної якості загальної системи, що в підсумку покликане бути основою її ефективного функціонування. Рівною мірою такий висновок може бути накладеним і на накопичувальну систему, що дозволяє, з одного боку, виділити її із загальної системи пенсійного забезпечення, а з іншого – виявити системні якості і потенціал у її підсистемах – обов'язковій і добровільній.

Продовжуючи пошуки характеристик накопичувального сегмента пенсійного забезпечення, особливо важливим постає підхід, здатний надати функційну характеристику накопичувальній складовій системи пенсійного забезпечення. Це функціональний підхід, що дозволяє надати цій складовій функційну характеристику. Значимість такої характеристики, в основі якої, що природно, лежить функція, дозволяє не просто чітко визначитися з такими функціями, але й з механізмами, способами і формами їх організації, зважаючи, як це зазначається науковцями, на діалектичну єдність цих понять [13, с. 6–7]. Мова йде про першочергове значення функції участі працюючого населення в індивідуальних накопичувальних пенсійних програмах на основі розподілу й використання їх доходу також на потреби майбутньої пенсії, що вимагає чітких обґрунтувань. Це також функція збереження і примноження пенсійних накопичень, що виходить на загальну оцінку фінансової стійкості загалом системи пенсійного забезпечення.

Згідно законодавства недержавне пенсійне забезпечення може здійснюватися недержавним пенсійним фондом, страховою компанією зі страхування життя та банківською установою, відтак, постає складне завдання вибору фінансової установи для здійснення участі в індивідуальних накопичувальних пенсійних програмах. Це і пошук збалансованого співвідношення пенсійних схем, зокрема, залежно від адміністратора: державного органу чи фінансової установи, а також пошук у межах пенсійних систем між типами пенсій: цільовою, базовою та мінімальною.

На тлі функціонального підходу окреслюється важливість перспективного розвитку накопичувальної складової системи пенсійного забезпечення через пошук перспективного співвідношення між пенсійним страхуванням і інвестуванням пенсійних нагромаджень, на яких власне і ґрунтується така складова. Реалізація функційної характеристики диктує потребу визначення чітких критеріїв, здатних сприяти збалансуванню інтересів усіх учасників і організаторів системи пенсійного забезпечення. З позиції функціонального підходу до найбільш значимих критеріїв відносять: надійність (у контексті можливого банкрутства), гарантованість (збереження пенсійних накопичень) та гнучкість (стосовно здійснення виплат у разі дострокового припинення дії договору).

Окрім визначення зазначених критеріїв, не менш значимим є пошук і адекватних механізмів, здатних надати необхідної ефективності процесу спрямування частини пенсійних відрахувань із солідарного рівня до Накопичувального Пенсійного фонду, та їх обліковування на накопичувальних пенсійних рахунках громадян, які сплачуватимуть такі внески, передбачених Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [14]. Адже такі активи матимуть подвійне призначення: з одного боку, забезпечення сплати договорів страхування довічних пенсій, одноразових виплат, а в деяких випадках – членам сімей та спадкоємцям, а з іншого – інвестування в економіку з метою отримання інвестиційного доходу і захисту від інфляційних процесів.

Таким чином, поглиблення (на основі використання окремих підходів) теоретичних основ до визначення сутності й організації накопичувальної складової пенсійного забезпечення створює необхідне підґрунтя для нагромадження потенціалу зазначеної складової за рахунок мінімізації теоретичних та на цій основі практичних неузгоджень.

Висновки. Отже, для найповнішого розкриття глибинної сутності накопичувальної складової системи пенсійного забезпечення як основи її ефективного функціонування важливо орієнтуватися на використання сукупності наукових підходів, а саме: парадигмального, системного та структурно-функціонального. Можливість чіткого виокремлення кожним із підходів тих характеристик накопичувальної складової, які, розкриваючи різні грані її сутності, дозволяють визначитися з арсеналом конкретних заходів та механізмів організації для виконання цією складовою покладеної на неї ролі в збалансуванні економічно-соціальної відповідальності між державним і приватним секторами для забезпечення ефективності пенсійної реформи.

Література

1. Лисогор В. М., Войтенко О. А. Соціальний захист та аспекти пенсійного забезпечення населення як прояв соціальної політики держави. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 3. Т. 3. URL: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2011_3_3/184-186.pdf.
- Lysogor, V. M., Vojtenko, O. A. (2011). Socialnyj zakhyst ta aspekty pensijnogho zabezpechennja naselennja jak projav socialjnoji polityky derzhavy [Social protection and aspects of pension provision of the population as a manifestation of social policy of the state]. *Visnyk Khmelnytskogo nacionalnogho universytetu*. [Bulletin of Khmelnytsky National University], 3. <http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2011_3_3/184-186.pdf> [in Ukrainian].
2. Жмурко І. В. Сутність пенсійної системи та її місце в системі соціального захисту населення. *Бізнесінформ*. 2014. № 12. URL: http://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2014-12_0-pages-303_306.pdf.
- Zhmurko, I. V. (2014). Sutnistj pensijnoji systemy ta jiji misce v systemi socialnogho zakhystu naselennja [The essence of the pension system and its place in the system of social protection]. *Biznesinform*. [Businessinform], 12. <http://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2014-12_0-pages-303_306.pdf> [in Ukrainian].
3. Бандур С. І., Кучинська О. О. Система соціального страхування в Україні: сучасний стан та шляхи розвитку. *Зайнятість та ринок праці*. 2009. № 9. С. 98–107.
- Bandur, S. I., Kuchynska O. O. (2009). Systema socialnogho strakhuvannja v Ukraini: suchasnyj stan ta shljakhy rozvytku [The social insurance system in Ukraine: current status and ways of development]. *Zajnjatistj ta rynek pracj*. [Employment and labor market], 9, 98–107. [in Ukrainian].
4. Міндова О. І. Теоретичний аналіз економічної сутності пенсійного забезпечення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 17. Ч. 4. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_17/4/26.pdf.
- Mindova, O. I. (2016). Teoretychnyj analiz ekonomichnoji sutnosti pensijnogho zabezpechennja [Theoretical analysis of the economic essence of pension provision.]. *Naukovyj visnyk Khersonskogho derzhavnogho universytetu*. [Scientific Bulletin of Kherson State University], 17, 4. <http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_17/4/26.pdf> [in Ukrainian].
5. Надрага В. І. Фінансові ризики розбудови пенсійної системи в Україні: демографічний аспект. *Фінанси України*. 2015. № 1. С. 79–86.
- Nadragha, V.I. (2015). Finansovi ryzyky rozbudovy pensijnoji systemy v Ukraini: demografichnyj aspekt [Financial risks of pension system development in Ukraine: demographic aspect]. *Finansy Ukrainy*. [Finance of Ukraine], 1, 79-86. [in Ukrainian].
6. Залєтов О. М. Убезпечення життя : монографія. Київ : Міжнародна агенція «БІЗОН», 2006. 688 с.
- Zaljetov, O.M. (2006). *Ubezpechennja zhyttja*: monoghrafija [Life support]. Kyiv: Mizhnarodna aghencija «BIZON». [in Ukrainian].
7. Кривицька О. Р. Пенсійна реформа як каталізатор розвитку страхування життя в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*. 2017. № 7 (35). С. 50–53.
- Kryvycjka, O.R. (2017). Pensijna reforma jak katalizator rozvytku strakhuvannja zhyttja v Ukraini [Pension reform as a catalyst for the development of life insurance in Ukraine]. *Naukovi zapysky Nacionalnogho universytetu «Ostrozjka akademija». Serija «Ekononika»*. [Scientific notes of the National University «Ostroh Academy»], 7, 50-53. [in Ukrainian].
8. Леоненко П., Федосов В., Юхименко П. Фінансова наука: генеза, еволюція та розвиток. *Ринок цінних паперів України*. 2017. № 1–2. С. 4.
- Leonenko, P., Fedosov, V., Jukhymenko, P. (2017). Finansova nauka: geneza, evolucija ta rozvytok [Financial science: genesis, evolution and development]. *Rynok cinnykh paperiv Ukrainy*. [Ukrainian securities market], 1-2, 4. [in Ukrainian].
9. Степин В. С. Теоретическое знание. Москва : Прогресс-традиция, 1999. 200 с.
- Stepun, V.S. Teoretycheskoe znanye [Theoretical knowledge]. Moskva: Proghress-tradycija. [in Russian].
10. Кун Т. Структура научных революций. Т. Кун: пер. с англ. И. Налетова; общ. ред. С. Р. Микулинского и А. А.Марковой. Москва : Прогресс. 1997. С. 228.
- Kun, T. (1997). Struktura nauchnykh revoljucyj [The structure of scientific revolutions]. Moskva: Proghress. [in Russian].
11. Онишко С. В. Узгодження фінансової і соціальної політики як передумова розбудови соціально-орієнтованої економіки. *Незалежний аудитор*. № 21 (III). 2017. С. 2–8.
- Onyshko, S.V. (2017). Uzghodzhennja finansovoji i socialjnoji polityky jak peredumova rozbudovy socialno-orijentovanoji ekonomiky [Coordination of financial and social policy as a prerequisite for building a socially oriented economy]. *Nezalezhnyj audytor*. [Independent auditor], 21, 2-8. [in Ukrainian].
11. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ : НІСД. 2011. 416 с.
- Modernizacija Ukrainy – nash strategichnyj vybir (2011). [Modernization of Ukraine is our strategic choice: Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine]. *Kyjiv: NISD*. [in Ukrainian].
12. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. URL: <http://www.idss.org.ua/public.html>.
- Instytut demoghrafiji ta socialnykh doslidzenj imeni M.V. Ptukhy Nacionalnoji akademiji nauk Ukrainy < <http://www.idss.org.ua/public.html>> [in Ukrainian].

13. Лактионова А. А. Структурно-функциональный анализ национальной финансовой системы. *Финансы, учет, банки*. Вып. № 1 (17). 2011. С. 4–18.

Laktyonova, A.A. (2011). Struktarno-funkcyonalnyj analiz nacyonalnoj fynansovoj systemy [Structural and functional analysis of the national financial system]. *Fynansy, uchet, banky*. [Finance, accounting, banks], 1, 4- 18. [in Russian].

14. Закон про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування 2003 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*. 49–51, 376.

Zakon pro zahaljnoobov'язkove derzhavne pensijne strakhuvannja 2003 (Verkhovna Rada Ukrainy) [The law on zalnoob'yazkov state pension insurance 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrainy* [Vidomosty of the Verkhovna for the sake of Ukraine], 49-51, 376. [in Ukrainian].

Отримано: 10 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 18 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 21 вересня 2020 р.

e-mail: baranniklb@gmail.com

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-85-89

Соломка Я. А., Тидір Н. І. Податкова політика України в умовах економічної не-
стабільності: аналітичний огляд. *Наукові записки Національного університету*
«Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал. Острог: Вид-во
НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 85–89.

УДК: 347.73:336.225.673(477)

JEL-класифікація: H21-H25

Соломка Яна Анатоліївна,аспірант кафедри соціального забезпечення та податкової політики
Університету митної справи та фінансів**Тидір Наталія Іванівна,**здобувач наукового ступеня кандидата економічних наук
ВНЗ «Національна академія управління»

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ: АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД

У статті розглянуто основні результати податкової політики України в 2017–2019 рр. Проаналізовано податкові надходження в бюджет держави, обґрунтовано їх економічне значення для економіки країни. Визначено коефіцієнт ефективності використання податкових пільг в Україні. Доведено, що найбільш ефективно використовуються податкові пільги у фінансовій та страховій діяльності, промисловості, будівництві, неефективно – у галузі освіти та охорони здоров'я. Це свідчить про доцільність зменшення кількості і величин податкових пільг в цих областях. Запропоновано напрями вдосконалення податкової політики України.

Ключові слова: податки, політика, бюджет, податкові пільги, ефективність.

Соломка Яна Анатольевна,аспірант кафедры социального обеспечения налоговой политики
Университета таможенного дела и финансов**Тыдир Наталья Ивановна,**соискатель ученой степени кандидата экономических наук
ВУЗ «Национальная академия управления»

НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ: АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР

В статье рассмотрены основные результаты налоговой политики Украины в 2017-2019 гг. Проанализированы налоговые поступления в бюджет государства, обосновано их экономическое значение для экономики страны. Определен коэффициент эффективности использования налоговых льгот в Украине. Доказано, что наиболее эффективно используются налоговые льготы в финансовой и страховой деятельности, промышленности, строительстве, неэффективно в области образования и здравоохранения. Это свидетельствует о целесообразности уменьшения количества и величин налоговых льгот в этих областях. Предложены направления совершенствования налоговой политики Украины.

Ключевые слова: налоги, политика, бюджет, налоговые льготы, эффективность.

Yana Solomka,PhD student at the Department of Social Security and Tax Policy,
University of Customs and Finance**Natalia Tydir,**

PhD student at the University «National Academy of Management»

TAX POLICY OF UKRAINE IN CONDITIONS OF ECONOMIC INSTABILITY: ANALYTICAL REVIEW

The article examines the main results of the tax policy of Ukraine in 2017-2019. The methodological basis of the study are the fundamental postulates of the liberal theory of effective tax policy, formulated by the famous economists A. Smith, A. Wagner and A. Laffer. The article uses general scientific research methods, in particular, analysis and synthesis, induction and deduction, the unity of the historical and the logical, statistical methods, generalization. The purpose of the article is to find out the state of modern tax policy in Ukraine and further prospects for its development.

The tax revenues to the state budgets of different levels are analyzed; their economic importance for the country's economy is substantiated. It was found that tax revenues make up the largest share (80%) of all state budget revenues and all local budget revenues (61%). The calculation of the coefficient of elasticity of tax revenues in relation to the selected indicators showed that a strong impact on the total amount of tax revenues to the consolidated budget of Ukraine has a change in household incomes and sales of industrial products. The coefficient of efficiency of using tax benefits in Ukraine has been determined. It has been proven that tax incentives are used most effectively in financial and insurance activities, construction, industry, and ineffectively in education and health care. This indicates the advisability of reducing the number and size of tax incentives in these areas. The directions of improving the tax policy of Ukraine are proposed. Among the most important are: socialization of taxes, tax incentives for innovative development and investment climate; introduction of differentiated rates of personal income tax; implementation of the principle of social justice of taxation; the introduction of differentiated rates of the environmental tax depending on the discharge of pollutants in a specific region of the country; an increase in trade quotas for the export of goods to EU countries etc. The research results can be used by the state tax authorities of Ukraine. The novelty of the study lies in the analysis of the effectiveness of the tax policy of Ukraine from the standpoint of its impact on socio-economic development in 2017-2019 based on the author's research methodology.

Keywords: taxes, politics, budget, tax incentives, efficiency.

Постановка проблеми. Успішний економічний розвиток України багато в чому залежить від податкової політики держави. Адже стабільна та раціональна податкова політика сприяє посиленню конкурентоспроможності країни на світових ринках, сталому економічному зростанню та підвищенню добробуту населення. Нині в Україні відбуваються складні соціально-економічні процеси, викликані системною трансформацією країни у бік розвитку ринкового господарства. Вони не могли не вплинути на методи податкової політики. Тривалий час податкова політика України була непослідовною, не завжди обґрунтованою й зрозумілою. Це не могло не позначитися на утворенні суттєвих фінансових проблем, які досі є актуальними. Сучасну економічну ситуацію слід охарактеризувати як нестабільну, що підтверджується постійними коливаннями темпів росту ВВП, інфляційними стрибками тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Провідні українські вчені: В. Андрущенко, Л. Баранник, І. Безпалько, А. Бойко, З. Варналій, Л. Воронова, С. Дегтярова, Т. Єфименко, Ю. Іванов, А. Крисоватий, Н. Кучерявенко, І. Луніна, В. Мельник, М. Пабат, В. Рибак, В. Синчак, А. Соколовська, О. Тимченко, В. Федосов, І. Чугунов, Л. Шабліста, К. Швабій – досліджують різні аспекти теорії й практики оподаткування в Україні.

Не дивлячись на численні публікації з питань податкової політики та їхню наукову цінність, її дослідження має поглиблюватися, адже податкова політика не може здійснюватися за «одним сценарієм». Економіка схильна до постійних впливів зовнішніх і внутрішніх факторів, і тому податкова політика як інструмент державного регулювання національної економіки повинна бути гнучкою і відповідати реаліям часу.

Мета статті полягає у визначенні стану сучасної податкової політики в Україні та подальших перспектив її розвитку.

У статті ставляться та вирішуються такі завдання:

- провести аналіз ефективності фіскальних процесів в Україні у 2017–2019 рр.;
- з'ясувати характер впливу податкової політики на соціально-економічний розвиток країни у 2017–2019 рр.

Виклад основного матеріалу. Основою податкової політики держави є податки. Формування податкових надходжень до бюджету – процес ініціації, адміністрування та акумулювання податків із застосуванням інструментів фіскального тиску. Наслідки механізму мобілізації податкових надходжень та його ролі у наповненні доходів бюджетів відображаються в динаміці цих надходжень та їхньої частки у доходах відповідних бюджетів [1, с. 70].

Розглянемо динаміку податкових надходжень до бюджетів держави різних рівнів у 2017–2019 рр. За нашими розрахунками на підставі даних Міністерства фінансів України [2], податкові надходження становлять найбільшу частку з усіх доходів Державного бюджету України (далі – ДБУ). Так, у 2017 р. податкові надходження склали 627154 млн грн., або 79,1 % доходів бюджету, а в 2019 р. частка податкових надходжень збільшилася до 799776 млн грн і склала 80 % доходів бюджету, що на 0,9 % більше ніж у 2017 р. Розглянемо структуру податкових надходжень до ДБУ (табл.1). За даними табл. 1 у 2019 р., порівняно з 2017 р., відбулося збільшення податкових надходжень до ДБУ за податком на прибуток на 60 %; податком на доходи фізичних осіб (ПДФО) на 46,5 %; податком на додану вартість (ПДВ) на 20,6 %; акцизним податком (АП) на 13,9 %; рентною платою на 3,9 %. Отже, у доходах ДБУ переважали непрямі податки, їх частка у всіх податках за аналізований період складає у середньому 68 %, із них найбільша частка належить ПДВ – близько 47 %. Зростання в абсолютному вимірі й у структурному співвідношенні ПДВ, а також АП і мита зумовлено в кризових умовах посиленням фіскальної функції непрямих подат-

ків, що спричиняє збільшення податкового навантаження на споживання. Прямі податки в середньому за 2017–2019 рр. складають 32 %, найбільшу частку з них займає ПДФО.

Таблиця 1

Аналіз динаміки та структури податкових надходжень до Державного бюджету України за 2017–2019 рр.

Показник	2017		2018		2019		2019/2017	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн.	%
Податок на прибуток підприємств	66912	10,7	96882	12,9	107086	13,4	40174	60,0
ПДФО	75033	12,0	91742	12,2	109954	13,7	34921	46,5
ПДВ	313980	50,1	374508	49,7	378690	47,3	64710	20,6
Акцизний податок	108292	17,3	118852	15,8	123358	15,4	15066	13,9
Рентна плата	48661	7,8	45266	6,0	46747	5,8	-1914	-3,9
Мито	24542	3,9	27077	3,6	30086	3,8	5544	22,6
Збори на паливно-енергетичні ресурси	-12,1	-0,01	-6,2	-0,01	-0,3	0,01	11,8	-97,5
Інше	-10952	-1,4	-505	-0,07	3855	0,5	14807	-135,2
Всього	627154	100	753816	100	799776	100	172622	27,5

Джерело: складено на основі [2].

Зазначимо, що в Україні місцеві податки не виконують функції фіскального інструменту органів місцевого самоврядування. Розглянемо динаміку та структуру податкових надходжень до місцевих бюджетів України (табл. 2). З табл. 2 видно, що в структурі податкових надходжень до місцевих бюджетів найбільшу питому вагу займає ПДФО – від 55 % до 61,8 % за період дослідження. Певних змін зазнала структура доходів місцевих бюджетів через збільшення частки податкових надходжень, зумовлене зростанням в 2019 р. ПДФО на 53666 млн грн (48,5 %), місцевих податків і зборів на 17793 млн грн (33,8 %), акцизного податку з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлі підакцизних товарів збільшився на 813 млн грн (6,2 %) та інші податкові надходження зменшились на 13447 млн грн (32,2 %) порівняно з показником 2017 р. Рівень виконання податкових надходжень становив 111,4 % річного плану. Зауважимо, що до кола платників місцевих податків і зборів нині залучено абсолютну більшість жителів адміністративно-територіальних одиниць. Цьому сприяє застосування насамперед податку на нерухоме майно. Також зазначимо, що частка податкових надходжень у ВВП знизилася в порівнянні з 2017 р. на 0,4 % (1,5 %), відповідно відбулося зниження на 0,8 % (2,9 %) порівняно з показником 2019 р. Слід відзначити, що в умовах економічної нестабільності основним принципом формування доходів бюджету залишається фіскальна ефективність, що почасти пояснюється фінансовими труднощами.

Таблиця 2

Аналіз динаміки та структури податкових надходжень місцевих бюджетів України протягом 2017–2019 рр.

Показник	2017		2018		2019		2019/2017	
	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%
ПДФО	110653	55,0	135647	54,6	164319	61,8	53666	48,5
Акцизний податок	13156	6,5	13623	5,9	13969	5,3	813	6,2
Податок на прибуток підприємств	6485	3,2	8782	3,8	9944	3,7	3459	53,3
Місцеві податки і збори	52587	26,2	58902	25,6	70380	26,5	17793	33,8
Плата за користування надрами	1103	0,5	2878	1,3	3524	1,3	2421	219,5
Інше	17021	8,5	9982	4,3	3574	1,3	-13447	-79,0
Всього	201005	100	229815	100	265710	100	64705	32,2

Джерело: складено на основі [3].

Для аналізу зміни обсягу податкових надходжень до ДБУ під впливом ряду чинників застосуємо коефіцієнт еластичності податкових надходжень (1) [8]:

$$E_{\text{пн}} = \Delta y / e / \Delta x / x, (1)$$

де $E_{\text{пн}}$ – коефіцієнт еластичності податкових надходжень;

Δy – приріст податкових надходжень;

y – початковий обсяг податкових надходжень;

Δx – приріст фактору, що досліджується;

x – початковий обсяг фактору, що досліджується.

Динаміку факторів впливу на рівень податкових надходжень до Зведеного бюджету України протягом 2017–2019 рр. наведено у табл. 3.

Таблиця 3

Динаміка факторів впливу на рівень податкових надходжень до Зведеного бюджету України за 2017–2019 рр.

Показник	2017	2018	2019	2019/2017	
				(+,-)	%
ВВП, млн грн (x_1)	2982920	3558706	3974564	991644	33,2
ВВП у розрахунку на 1 особу, грн (x_2)	70224	84192	94590	24366	34,7
Доходи населення, млн грн (x_3)	2652082	3219518	3699346	1E+06	39,5
Обсяг реалізованої промислової продукції, млн грн (x_4)	2153031	2508580	2480804	327773	15,2
Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн (x_5)	8777	10573	12264	3487	39,7

Джерело: складено на основі [2; 3].

Аналіз значень коефіцієнтів еластичності податкових надходжень до Зведеного бюджету України в 2017–2019 рр. дозволяє зробити висновок щодо кількості відсотків, на які змінюються податкові надходження при зміні визначального фактору на 1 %. У середньому за цей період при зміні на 1 % ВВП (у фактичних цінах) (x_1) обсяг податкових надходжень до Зведеного бюджету України зростає на 1,79 %, що обґрунтовує висновок, що податкові надходження в цілому є еластичними, тобто їх обсяг збільшуються швидшими темпами, ніж обсяг ВВП. Необхідно зазначити, що при зміні на 1 % всіх інших виокремлених факторів (x_2 , x_3 , x_4 , x_5) коефіцієнт еластичності податкових надходжень до ДБУ перевищує 1,0, а саме становить 1,57 %, 2,47 %, 2,03 % і 1,54 % відповідно. Це доводить висновок щодо еластичності податкових надходжень по відношенню до обраних індикаторів. Найсильніший вплив на загальний обсяг податкових надходжень до Зведеного бюджету України здійснила зміна доходів населення та обсягу реалізованої промислової продукції.

Аналізуючи вплив зазначених факторів на обсяг основних прямих податків (ПДФО, прибутку юридичних осіб), з'ясовано, що коефіцієнт еластичності податкових надходжень від прямих податків є максимальним при аналізі факторів x_3 , x_4 – 2,27 % і 1,86 % відповідно. Аналогічні результати отримані при аналізі коефіцієнтів еластичності непрямих податкових надходжень (ПДВ і АП) до Зведеного бюджету України (коефіцієнт еластичності становить 2,26 % і 1,85 % при зміні на 1 % факторів x_3 і x_4 відповідно).

Проведене дослідження дозволяє констатувати, що основною метою податкової політики в останні роки є виключно додаткова мобілізація коштів до бюджету. Про це свідчить і питома вага податкових надходжень у ВВП країни, що протягом 2017–2019 рр. зросла на 0,04 % (з 21,14 % до 21,18 % відповідно).

Податкова політика України на сучасному етапі має кілька характерних проблем, в числі яких невідповідність рівня оподаткування фінансовим можливостям платників податків; запутаність нормативної бази й складність розрахунку бази оподаткування; слабкий контроль за ухиленням від сплати податків; слабка стимулююча функція суб'єктів господарювання через податки.

Важливим напрямом податкової політики нині є дотримання принципу фіскальної нейтральності та передбачуваності. У цілях створення стимулу для детінізації сірих зарплат розглядається можливість зміни структури податкового навантаження, а саме: можуть бути знижені ставки прямих податків і підвищені ставки непрямих податків [7].

Висновки. Головним вектором подальшого розвитку податкової політики має бути забезпечення економічного розвитку держави. Основними напрямками реалізації стратегії податкової політики держави мають стати: соціалізація податків [8], податкове стимулювання інноваційного розвитку та інвестиційного клімату; запровадження диференційованих ставок ПДФО з метою забезпечення поповнення бюджету та реалізації принципу соціальної справедливості оподаткування; запровадження диференційованих ставок екологічного податку залежно від скидів забруднюючих речовин у конкретному регіоні країни; перегляд у бік збільшення торгових квот на вивезення товарів у країни ЄС; запровадження відповідальності політичних партій за незабезпечення виконання програмних заходів щодо оподаткування.

Слід зазначити, що у процесі реформування системи оподаткування в Україні важливою проблемою є не лише високий рівень податкового навантаження, а й оптимальне поєднання прямих і непрямих податків. Непрямі податки хоч і зручні для фіскальних органів з позиції їх стягнення, однак їх сплата лягає тягарем на плечі кінцевого споживача. Тому переважання справедливих прямих податків дасть змогу уникнути негативних наслідків, як-от: зниження рівня життя більшості населення та подальший спад українського виробництва, продукція якого поки що має слабкі конкурентні позиції на світових ринках.

Література

1. Тимченко О. М., Сибірянська Ю. В. Фіскальні ефекти структурних зрушень у податковій системі України. *Економічний часопис XXI*. 2014. № 1–2 (1). С. 69–73.
Tymchenko, O.M., Sybirianska, Yu.V. (2014) Fiskalni efekty strukturnykh zrushen u podatkovii systemi Ukrainy [Fiscal effects of structural changes in the tax system of Ukraine]. *Ekonomichnyi chasopys* [Economic journal], 1-2 (1), 69–73. [in Ukrainian].
2. Офіційні дані Зведеного бюджету України у 2017–2019 рр. (Міністерство фінансів України). URL: <http://www.minfin.gov.ua> (дата звернення: 15.10.2020).
Ofitsiyni dani Zvedenoho biudzhetu Ukrainy u 2017-2019 rr. (Ministerstvo finansiv Ukrainy) [Official data of the Consolidated Budget of Ukraine in 2017-2019 (Ministry of Finance of Ukraine)] <<http://www.minfin.gov.ua>> [in Ukrainian] (2020 october 15)
3. Офіційні дані про податкові надходження за 2017–2019 рр. (Державна казначейська служба України). URL: <http://www.treasury.gov.ua> (дата звернення: 15.10.2020).
Ofitsiini dani pro podatkovii nadkhodzhennia za 2017-2019 rr. (Derzhavna kaznacheiska sluzhba Ukrainy) [Official data on tax revenues for 2017-2019 (State Treasury Service of Ukraine)]. <<http://www.treasury.gov.ua>> [in Ukrainian] (2020 october 15).
4. Слободянюк Н. О., Шикор К. І. Проблемні питання формування дохідної частини бюджету: сучасні реалії. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. № 15. 558 с.
Slobodianiuk, N.O., Shykor, K.I. (2017) Problemni pytannia formuvannia dokhidnoi chastyny biudzhetu: suchasni realii [Problematic issues of forming the revenue side of the budget: modern realities]. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomik* [Global and national economic problems], 15, 558. [in Ukrainian]
5. Юрій С. М. Податкова система України: становлення та розвиток. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exeC21C (дата звернення: 17.10.2020).
Yurii, S.M. Podatkova systema Ukrainy: stanovlennia ta rozvytok. <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exeC21C> (17 жовтня 2020). [in Ukrainian]. (2020, October, 17).
6. Івашко О. А. Проблеми та напрями вдосконалення податкової політики України. *Наукові записки. Серія «Економіка»*. 2011. № 16. С. 38–42.
Ivashko O.A. (2011) Problemy ta napriamy vdoskonalennia podatkovoi polityky Ukrainy [Problems and directions of improving the tax policy of Ukraine]. *Naukovi zapysky. Seriia "Ekonomika"* [Proceedings. Economics Series], 16, 38-42. [in Ukrainian].
7. Науковий блог НАУ. Шляхи вдосконалення податкової системи. URL: <http://naub.oa.edu.ua> (дата звернення: 16.10.2020).
Naukovyi bloh NAU. Shliakhy vdoskonalennia podatkovoi systemy. <<http://naub.oa.edu.ua>>. (16 жовтня 2020). [in Ukrainian]. (2020, October, 16).
8. Баранник Л. Б., Піскова Ж. В. Державна податкова політика в Україні в контексті нової парадигми розвитку. *Стратегія розвитку України*. 2016. № 1. С. 36–42.
Barannyk, L.B., Piskova, Zh.V. (2016) Derzhavna podatkova polityka v Ukraini v konteksti novoi paradyhmy rozvytku [State tax policy in Ukraine in the context of a new development paradigm]. *Stratehiia rozvytku Ukrainy* [Development strategy of Ukraine], 1, 36-42. [in Ukrainian].

Отримано: 10 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 18 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 21 вересня 2020 р.

e-mail: tkachenko_nt@ukr.net

Lmiroslava7@gmail.com

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-90-98

Ткаченко Н. В., Хуторна М. Е. Методологічні засади формування та реалізації бізнес-стратегії банку на основі ціннісно-орієнтованого підходу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 90–98.

УДК: 336.717

JEL-класифікація: G21, G41, G34, O12, Q01

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0001-6312-4586>ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0003-0761-3021>**Ткаченко Наталія Володимирівна,**доктор економічних наук, професор, доктор економічних наук, професор,
директор Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка**Хуторна Мирослава Ємільівна,**

доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та банківської справи Черкаського навчально-наукового інституту Університету банківської справи

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ БІЗНЕС-СТРАТЕГІЇ БАНКУ НА ОСНОВІ ЦІННІСНО-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ

У статті обґрунтовано авторські позиції щодо розвитку методології формування та реалізації бізнес-стратегії банку на основі ціннісно-орієнтованого підходу. Здійснено етапізацію трансформації вітчизняного банківського сектору через призму детермінанти «фінансова стабільність». Структуровано сутність економічної цінності діяльності банку та її взаємопов'язаність з ринковою вартістю його бізнесу. Обґрунтовано доцільність імплементації ідей концепції сталого розвитку у методологію формування та реалізації бізнес-стратегії банку як світоглядного стрижня сучасного банківництва. Проведено компаративний контент-аналіз ціннісно-орієнтованих підходів до формування бізнес-стратегії банку та доведено, що використання банком мультивимірний підхід до формування його економічної цінності у розрізі бізнес-напрямів спонукатиме його до світоглядної трансформації ведення бізнесу, а формалізований периметр самовідповідальності банку буде визначатися не банківською, а «суспільною» ліцензією.

Ключові слова: бізнес-стратегія, банк, трансформація, економічна цінність, концепція сталого розвитку, фінансова стабільність, суспільна ліцензія, інтегроване мислення.

Ткаченко Наталья Владимировна,доктор экономических наук, профессор, директор Института последипломного образования
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко**Хуторна Мирослава Эмильевна,**доктор экономических наук, доцент, доцент кафедры финансов и банковского дела
Черкасского учебно-научного института Университета банковского дела

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ БИЗНЕС-СТРАТЕГИИ БАНКА НА ОСНОВЕ ЦЕННОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА

В статье обоснованы авторские позиции по развитию методологии формирования и реализации бизнес-стратегии банка на основе ценностно-ориентированного подхода. Осуществлено этапизацию трансформации отечественного банковского сектора через призму детерминанты «финансовая стабильность». Структурирована сущность экономической ценности деятельности банка и ее взаимосвязь с рыночной стоимостью банковского бизнеса. Обоснована целесообразность имплементации идей концепции устойчивого развития в методологию формирования и реализации бизнес-стратегии банка как мировоззренческого стержня современного банковского дела. Проведено компаративный контент-анализ ценностно-ориентированных подходов к формированию бизнес-стратегии банка и доказано, что использование банком мультивекторного подхода к формированию экономической ценности в разрезе бизнес-направлений станет толчком к мировоззренческой трансформации ведения бизнеса, а формализованный периметр самоответственности банка будет определяться не банковской, а «общественной» лицензией.

Ключевые слова: бизнес-стратегия, банк, трансформация, экономическая ценность, концепция устойчивого развития, финансовая стабильность, общественная лицензия, интегрированное мышление.

Nataliia Tkachenko,*Doctor of Economics, Professor, Director, Institute of Postgraduate Education of Taras Shevchenko Kyiv National University***Myroslava Khutorna,***Doctor of Economics, Associate Professor, Associate Professor of the department of finance and banking of Cherkasy Educational and Scientific Institute of the University of Banking*

METHODOLOGY OF THE BANK'S BUSINESS STRATEGY FORMATION AND IMPLEMENTATION ON THE BASIS OF A VALUE-ORIENTED APPROACH

Introduction. At present, the use of strategic tools is no longer just a competitive advantage, but a prerequisite for the viability of any business model of the bank and to some extent may even be perceived as a compliance requirement. Regarding the latter, we mean radical changes in the requirements for the organization of the internal control system in the bank which now require banks to preventively react not only on the most expected threats and risks, but also those that could potentially occur because of the strategic plans of the banking institution.

The aim. The aim of the article is to develop a methodology for forming and implementing the bank's business strategy based on a value-oriented approach.

Results. The transformation of the domestic banking sector through the prism of the determinant 'financial stability' has been stated. It is proved that the priority of ensuring financial stability in terms of forming business strategies of the bank is able to direct the logic of subjective thinking of individual banking institutions to achieve the optimum in relation to the quality of individual economic activity and the interests of society. We consider the transition to 'integrated thinking' in banking to be a fundamental prerequisite for the viability of banks' business strategies in today's conditions of economic transformation. The essence of the economic value of the bank's activity and its interrelation with the market value of its business is structured. The expediency of implementing the ideas of the concept of sustainable development into the methodology of formation and implementation of business strategies of the bank as a worldview of modern banking is substantiated.

Conclusions. Based on a comparative content analysis of value-oriented approaches to the formation of the bank's business strategy and proved that the bank's use of a multidimensional approach to the formation of its economic value in terms of business areas will encourage it to transform the business, and the formalized perimeter of bank responsibility banking, and 'public' license.

Keywords: strategy, business strategy, bank, transformation, economic value, concept of sustainable development, financial stability, public license, integrated thinking.

Постановка проблеми. Тривалий час важливість стратегічного менеджменту в банку обґрунтовувалася, по-перше, непередбачуваністю, нестабільністю та високим рівнем динамічності зовнішнього середовища; по-друге, задля забезпечення належного рівня конкурентоспроможності з метою стійкого утримання конкурентного лідерства не тільки поміж національних, але й міжнародних банків; по-третє, як дієвий механізм попередження внутрішніх криз у банку та ін. Повністю розділяємо вищезазначені позиції науковців, утім, також важливо наголосити, що наразі застосування стратегічних інструментів – це вже не просто конкурентна перевага, а передумова життєздатності будь-якої бізнес-моделі банку, та певною мірою навіть може сприйматися як комплаєнс-вимога. Щодо останнього маємо на увазі кардинальні зміни вимог до організації системи внутрішнього контролю в банку, у тому числі систем управління ризиками, які тепер вимагають від банків превентивно вибудовувати заходи впливу не лише відносно найбільш очікуваних загроз та ризиків, але й тих, що потенційно можуть мати місце з огляду на стратегічні плани банківської установи. Окрім цього, також важливо згадати об'єктивну цивілізаційну трансформацію сучасного суспільства та економічних відносин, зокрема, під впливом цифрової ери. Все це зумовлює необхідність пошуку нових концептуальних засад стратегічного розвитку банків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основоположниками теорії стратегій беззаперечно є І. Ансофф, Г. Мінцберг, М. Портер, Дж. Стрікланд і А. А. Томпсон. Своєю чергою, С. Б. Єгоричева вивчає питання інноваційних стратегій банку [1]; Ю. В. Кудряк досліджує такий різновид функційних стратегій, як фінансові, в умовах конкурентного середовища [2]; О. Д. Вовчак розглядає концептуальні особливості стратегічного управління в банках з іноземним капіталом [3]; трансформацію концепції стратегічного управління підприємствами у контексті розгортання інформаційної цивілізації науково обґрунтовує О. О. Романенко [4]. Високо оцінюючи вклад науковців у розвиток теорії, методології та практики стратегічного управління підприємствами, утім, на нашу думку, наукового поглиблення потребує обґрунтування ціннісно-орієнтованого підходу до формування та реалізації бізнес-стратегій банку в умовах динамічного макроекономічного середовища.

Метою статті є розвиток методології формування та реалізації бізнес-стратегії банку на основі ціннісно-орієнтованого підходу.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що вітчизняний банківський сектор протягом часу свого існування проходив цілу низку трансформацій, у результаті яких він набув нових характеристик та ознак,

які, своєю чергою, обумовлюють його подальший вектор розвитку та потребу в обґрунтуванні методологічних засад формування результативних та ефективних бізнес-стратегій.

Повністю розділяємо позицію С. Б. Єгоричевої, що «банк, який функціонує на ринках, що розвиваються, повинен мати цілісну стратегію ринкового розвитку, яка є достатньо гнучкою, адаптованою до доволі нестабільних умов зовнішнього економічного та правового середовища та такою, що враховує теоретичні та практичні напрацювання, що вже існують у світі» [1, с. 64].

Відмітимо, що у широкому розумінні стратегія – це дорожня карта руху суб'єкта господарювання до сформульованої мети протягом визначеного часового періоду. Поряд з цим науковці наголошують, що, незважаючи на те, що дослідження стратегії та похідних від неї процесів та явищ є відносно молодим науковим напрямом (має свій початок 50-ті рр. ХХ ст.), утім, досить широка наукова громада різнобічно вивчала ці питання. Так, Б. Альстренд, Дж. Лемпел, Г. Мінцберг виділяють наказові, описові та школи трансформації стратегії (Рис. 1) [5]. Загалом, зміст поняття «стратегії» безпосередньо залежить від вибору теоретичного підґрунтя та наукових підходів, що використовуються як методологічний базис обґрунтування економічної природи поняття «стратегія». Узагальнення основних теоретичних течій подано у табл. 1.

Зауважимо, що на мікрорівні, у тому числі на рівні банку, стратегія, як правило, розглядається у розрізі управлінських рівнів, виокремлюючи корпоративну, ділову та функціональну стратегії. Предметом дослідження цієї наукової праці є саме ділова стратегія, щодо якої також використовуються терміни «конкурентна стратегія» або «бізнес-стратегія» (саме останній термін нам видається найбільш вдалим).

Відмітимо, що часом бізнес-стратегія банку ототожнюється зі стратегією розвитку окремих відносно самостійних структурних підрозділів установи, наприклад, філій, представництв та інших відокремлених підрозділів. Не погоджуємося з таким підходом та вважаємо, що у такому випадку підміняються поняття «бізнес-стратегія» та «оперативна стратегія». Саме до останньої відносимо вищезазначене, погоджуючись у цьому з позицією О. В. Дерев'янка [6, с. 135]. Своєю чергою, бізнес-стратегія банку спрямована на забезпечення конкурентних переваг у конкретній сфері діяльності банку, наприклад, корпоративному, інвестиційному, роздрібному бізнесах тощо.

Таблиця 1

**Узагальнення наукових поглядів на тлумачення поняття «стратегія»
та підходи до класифікації поняття**

Науковці, джерело	Теоретичне підґрунтя розгляду поняття «стратегія»; пріоритетний науковий підхід		Ключові слова для тлумачення поняття «стратегія»	Різновиди стратегії
М. Портер [7] Ж. Шандезон [8] О. П. Градов [9]	Теорія конкуренції Ресурсний підхід		конкурентна перевага, конкурентний потенціал, випередження конкурентів, унікальна ринкова позиція	стратегії лідерства за витратами, ринкової ніші, фокусування на нових товарах, диференціації
І. Ансофф [10] О. П. Градов [9]	Теорія менеджменту	Процедурний підхід Сценарний підхід	набір правил та прийомів, відповідність діяльності внутрішнім стандартам, відповідність діяльності запитам зовнішнього середовища,	стратегії посилення позиції на ринку, розвитку ринку, розвитку товару, диверсифікації
І. Ансофф [11]		Поведінковий підхід Ресурсний підхід	поведінка фірми, нові можливості, ефективні алокація та розподіл ресурсів	
З. Шершньова [12] Г. Л. Азоев [13] Г. Мінцберг [14] Х. Віссема [15] Т. А. Примаєв [16] А. А. Томпсон, А. Дж. Стрікланд [17]		Процесний підхід Цільовий підхід Комплексний підхід	комплексний план, програма дій, ціль, завдання та місія установи, координація завдань, адаптація до умов внутрішнього та зовнішнього середовища	стратегії зниження собівартості, сегментування ринку, негайного реагування на потреби ринку, диференціації продукту, впровадження нововведень
Р. Майлс К. Сноу [18]	Теорія трансформації Сценарний підхід Системний підхід		перехід з одного стану в інший	захисна, новаторська, аналітична, реагуюча стратегії
Н. С. Різник [19] К. В. Орехова [20]	Теорія життєвих циклів Теорія менеджменту Процесний підхід Сценарний підхід		план заходів, ціль, координація завдань, адаптація до умов внутрішнього та зовнішнього середовища	стратегії виживання та оновлення, активізованих зусиль, профілактичних заходів, стабілізації та зміцнення досягнутих позицій

Джерело: сформовано авторами.

Поряд з цим, досліджуючи питання формування та реалізації бізнес-стратегій банку, на наше переконання, архіважливо визначитися з концептуальними пріоритетами функціонування банківських установ у сучасних умовах, які б виконували роль світоглядного стрижня, імплементуючись через розвиток відповідних бізнес-напрямів банку.

Саме така постановка наукової проблеми обґрунтовується фактом глибоких трансформаційних змін вітчизняного банківського сектору. При цьому одними з рушійних чинників впливу на трансформаційні процеси у банківському секторі України є детермінанти його функціонування. На нашу думку, починаючи з 2015 р. таким детермінантом стала фінансова стабільність та її забезпечення. Вважаємо, що саме ця детермінанта та пріоритетність її дотримання здатна логіку суб'єктивного мислення індивідів (у тому числі окремих банківських установ) спрямовувати на досягнення оптимуму у співвідношенні якості індивідуальної господарської діяльності та інтересів суспільства. На основі здійснення етапізації трансформації вітчизняного банківського сектору через призму детермінанти «фінансова стабільність» (табл. 2), з'ясовано, що, починаючи з 2009 р. (V-а стадія трансформації), це відбувається, у тому числі під впливом ціннісного її різновиду. Під останнім, насамперед, маємо на увазі зміну пріоритетів функціонування банків.

Таблиця 2

Характеристика трансформацій банківського сектору України з позиції його фінансової стабільності

Стадія трансформації БС	Тип трансформації	Характер впливу трансформації БС* на його внутрішній потенціал до фінансової стабільності
I. Початкове структурування БС, пов'язане з заміною непрацюючих механізмів його функціонування (1991–1996 рр.)	Інституційна Револьюційна Та, що спрямована на форсований кількісний розвиток БС	Негативний вплив. Активний етап заснування/перереєстрації/ реструктуризації комерційних банків за рахунок різних бюджетних та позабюджетних фондів, диверсифікації пасивів у діючих банках та внесків підприємств (шляхом прихованих кредитів). Масове утворення дрібних малопотужних «кишенькових» банків із мізерним обсягом капіталу. Основна бізнес-стратегія банків – це отримання надприбутків, використовуючи умови гіперінфляції; критично низький рівень ефективності розміщення залучених коштів
II. Структурування БС, пов'язане із підвищенням результативності нових механізмів його функціонування (1997–2001 рр.)	Інституційна Реформаційна Структурна Адміністративна Та, що спрямована на підвищення стандартизованості функціонування БС	Позитивний вплив. Створено основи дворівневої банківської системи (унормовано діяльність Національного банку); розпочато реформування бухгалтерського обліку та звітності у банках; напрацьовано нормативну базу банківського нагляду; вдосконалено інструменти регулювання діяльності банків, зокрема, запровадження обов'язковості резервування під кредитні ризики. Початок інституціональної диверсифікації структури БС за критерієм власності капіталу
III. Підтримання відносної рівноваги функціонування БС (2002–2005 рр.)	Еволюційна Інституціональна Структурна	Позитивний вплив. Посилення конкуренції на ринку банківських послуг, підвищення стандартів ведення банківського бізнесу, зокрема, удосконалення управлінського, технологічного та кадрового аспектів, у тому числі під впливом посилення ролі банків з іноземним капіталом. Стабільне, збалансоване зростання фінансових показників БС
IV. Вичерпання внутрішнього потенціалу до рівноважного функціонування БС (2006–2008 рр.)	Ресурсна Самоініційована Регресивна	Негативний вплив. БС накопичив критичну масу внутрішніх фінансових дисбалансів. Низька ефективність системи банківського нагляду
V. Порушення рівноваги функціонування БС; заміна непрацюючих механізмів його функціонування (2009–2013 рр.)	Інституційна Ціннісна Адміністративна	Нейтральний вплив. Поверхневі, точкові, а не глибинні та системні заходи впливу на БС забезпечили відновлення відносної рівноваги його функціонування. Втім, не вирішеними залишилися глибинні проблеми вітчизняного банківництва, які формувалися та накопичувалися з початку заснування БС України
VI. Порушення рівноваги функціонування БС; формування та впровадження нових механізмів його функціонування (2014–2017 рр.)	Інституційна Первинна Структурна Адміністративна Ціннісна Та, результати якої проявляються з певним часовим лагом	Суперечливий вплив (позитивний ефект здатний проявитися лише у певній перспективі). Безпрецедентні заходи впливу на БС України за всі роки його існування, переслідуючи пріоритет змісту над формою. Першочерговий вплив на глибинні проблеми банківництва (операції з пов'язаними особами, низька якість систем ризик-менеджменту, непрозора структура власності, умисне порушення законодавства у сфері фінансового моніторингу й ін.)
VII. Досягнення якісно нового стану БС (2018–поточний час)	Інституційна Ціннісна Похідна	Позитивний вплив. Планомірна реалізація затверджених концептуальних засад реформування вітчизняного банківництва. Вперше впровадження системного підходу до вирішення проблемних аспектів функціонування БС України, формування методології превентивного регулювання діяльності банків

* – банківський сектор.

Джерело: розробка авторів.

У цьому контексті погоджуємося з висновками консалтингової компанії Deloitte [21] щодо безперспективності організацій зі складними організаційними структурами, сформованими на основі функціонального підходу та які орієнтовані на отримання максимальної ефективності за рахунок економії на витратах. Вважаємо, що бізнес-стратегії банку, які виключно спрямовані на максимізацію фінансового результату, є такими, що засновані на передбачуваних комерційних патернах та не відповідають епосі постіндустріальної економіки. Замість простої економічної ефективності успішні організації повинні бути розраховані на швидкість, гнучкість і адаптивність, щоб вони могли конкурувати і перемагати в сьогодиншньому глобальному бізнес-середовищі. При цьому, на наше глибоке переконання, об'єктом сучасної конкуренції є не ціна, а цінність. Зауважимо, що у вищезгаданому звіті Deloitte 2017 р. відзначається факт зростання кількості організацій, які приділяють свою увагу саме стійкому формуванню цінності бізнесу в довгостроковій перспективі, орієнтуючись при цьому на широке коло зацікавлених сторін, включаючи працівників, клієнтів, суспільство, регуляторні органи, інвесторів та навколишнє середовище, а не обмежуючись виключно інтересами власників. У цьому контексті нам імпонує термін «інтегроване мислення», який введено у рамках Міжнародної інтегрованої системи звітності (*International Integrated Reporting Framework*), що, у тому числі, передбачає формування бізнес-стратегії установи через призму комерційного, соціального та екологічного контекстів.

Зазначимо, що економічну цінність банку тлумачимо не як адитивну функцію від результатів його діяльності кредитних установ, а як наслідок складних, нелінійних, синергетичних взаємозв'язків між її компонентами (Рис. 1). Переконані, що орієнтація на соціально-економічні цінності – це спосіб світоглядної зміни ведення бізнесу грошово-кредитними посередниками, центральне місце серед яких належить банкам.

* Соціальні наслідки діяльності банку безпосередньо залежать від глибини імплементації принципів соціалізації у їх бізнес-напрями та їх сприйняття суспільством загалом

Рис. 1. Сутність економічної цінності діяльності банку, її взаємопов'язаність з ринковою вартістю його бізнесу

Джерело: розроблено авторами.

Саме у межах ціннісної парадигми ведення бізнесу повинні формуватися та реалізовуватися бізнес-стратегії банку. Більше того, за умови незмінності цільового орієнтування діяльності кредитних установ та збереження традиційної, орієнтованої на максимізацію ефективності використання капіталу бізнес-моделі, в нових умовах функціонування (посилення регуляторних вимог, нова парадигма регулювання, несприятливі економічні умови з точки зору забезпечення високої рентабельності бізнесу) банки попадуть у стратегічну «пастку». Вона, насамперед, полягає у неможливості, орієнтуючись виключно на показник ROE, забезпечити зростання вартості бізнесу у довгостроковій перспективі. Вважаємо, що виходом із зазначеної «пастки» є зміна, а точніше розширення цільових орієнтирів діяльності кредитних установ, досягнення яких дозволить їм забезпечити довгострокове зростання вартості бізнесу.

З огляду на вищезазначене, видається доцільним говорити про імплементацію ідей концепції сталого розвитку у методологію формування та реалізації бізнес-стратегій банку. Варто відмітити, що рівень її імплементації у діяльність економічних агентів, особливо стосовно фінансових посередників, невпинно змінюється. Так, у звіті Європейської комісії 1997 р. про роль фінансових установ у забезпеченні сталого розвитку увага акцентується на тому, що фінансові посередники, незважаючи на те, що не відносяться до «брудних» виробництв, не повинні стояти осторонь процесу забезпечення екостабільності людства [22].

У звіті визначено завдання, які можуть бути реалізовані кредитними установами як інвесторами, новаторами, експертами в оцінюванні ефективності та комерційної доцільності вкладення коштів, впливовими стейкхолдерами з метою забезпечення позитивного впливу на екосистему через відповідні фінансові продукти та механізми їх надання. Однак, при цьому, індустрія бізнесу банків та ідей сталого розвитку визначалися як несумісні та неможливі до імплементації в їх діяльність (табл. 3).

Таблиця 3

Невідповідність між превалюючою філософією бізнесу банків та ідеями концепції сталого розвитку

Критерій	Концепція сталого розвитку	Бізнес-орієнтири банків
Мета	Системний погляд на мету сталого розвитку (багатовимірність): збереження довкілля, соціальна справедливість, економічний розвиток	Одновимірність цільових орієнтирів: максимізація прибутку
Час	Довгостроковий часовий інтервал; основний критерій для прийняття рішень – забезпечення позитивного ефекту у майбутньому (коротко-строковий ефект не визначається як достатня умова прийнятності певних заходів)	Короткострокова перспектива; забезпечення достатньої економічної віддачі від реалізації певних заходів кредитними установами у поточних періодах сприймається як достатня умова для їх прийнятності
Екологічний ефект	Поточне та перспективне збереження довкілля	Незначна увага до екологічних ефектів від діяльності
Соціальний ефект	Пріоритет забезпечення рівних можливостей для всіх індивідумів, доступність та рівність між поколіннями	Незначна увага до соціальних ефектів для економічних агентів від діяльності кредитних установ
Відкритість	Широке залучення громадськості заохочується	Обмежена прозорість та підзвітність (виключно у рамках законодавчих вимог); відкритість для громадськості розглядається як загроза внутрішній безпеці

Джерело: розроблено авторами з урахуванням [23].

Стосовно ідей сталого розвитку відмітимо, що найбільш суперечливим питанням в аспекті доцільності їх імплементації у діяльність кредитних установ на рівні світоглядної основи є те, що наріжним каменем цієї концепції є забезпечення екологічної стабільності суспільства. У свою чергу, сучасна логіка фінансового посередництва відокремлює індивідуальні дії та відповідальність за можливі шкідливі результати в економічному, соціальному та екологічному контексті. Здавалося б, що спроби створити стимули для відповідальної та довгостроково орієнтованої поведінки стосовно сталого розвитку суперечать реальним ринковим стимулам, спрямованим на отримання короткострокових, індивідуальних та максимальних вигод. Однак, у посткризовий період мова йде не лише про можливість, але й про доцільність суміщення принципів функціонування фінансових посередників та ідей концепції сталого розвитку.

На перший погляд, питання збереження екосистеми виходить за межі проблематики фінансової стабільності, втім, у цьому контексті влучним є вислів голови правління банку Англії М. Карні (*Mark Carney*), що, «коли зміна клімату стане визначальною проблемою для фінансової стабільності, вже може бути занадто пізно» [24]. На його думку, каналами впливу кліматичних змін на фінансову стабільність є фізичні ризики, які пов'язані з фізичними руйнуваннями активів підприємств, що зумовлює коливання вартості фінансових активів; ризики зобов'язань, які, насамперед, стосуються страхових компаній та їх зобов'язань щодо виплати грошових компенсацій у випадку настання страхового випадку, який може

бути спричинений також кліматичними змінами. Останнім каналом є фінансові ризики, які виникають у результаті переоцінки вартості великого спектру активів внаслідок процесу адаптації до економіки з низьким вмістом вуглецю. Також бізнес-викликам, які диктуються сучасними екологічними трендами, активна увага присвячувалася на Київському міжнародному економічному форумі – 2019, що свідчить про трансформацію бізнес-мислення вітчизняних підприємців.

Висновки. З огляду на все вищезазначене вважаємо, що світоглядним стрижнем методології формування та реалізації бізнес-стратегій банку мають бути ідеї концепції сталого розвитку, відображаючись як мультимірний підхід до формування цінності банку (Рис. 2).

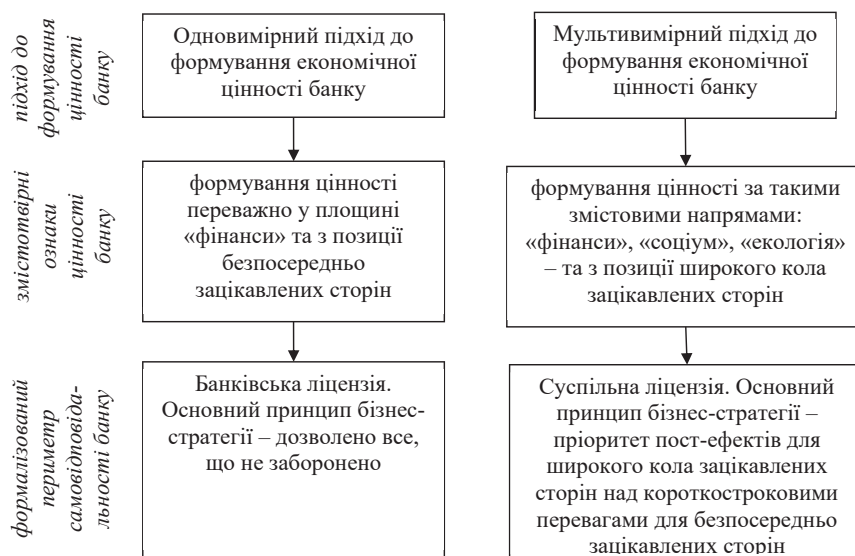

Рис. 2. Компаративний контент-аналіз ціннісно-орієнтованих підходів до формування бізнес-стратегії банку

Джерело: розроблено авторами.

У прикладному аспекті це повинно відображатися у такому:

1) використання системного підходу до визначення цільових орієнтирів діяльності банку, досягнення яких сприяло б як підвищенню вартості їх напрямів бізнесу, так і рівню їх фінансової стабільності як архіважливої детермінанти. Такі цільові орієнтири не повинні обмежуватися виключно фінансовим виміром діяльності установи, але також відображати економічні, соціальні та екологічні ефекти їх функціонування;

2) доповнення критеріїв, що беруться до уваги при прийнятті рішень про перерозподіл фінансових ресурсів, індикаторами сталого розвитку, які відображатимуть якість впливу діяльності банку на економічну, соціальну та екологічну сфери. На нашу думку, це дозволить: а) мінімізувати ті види діяльності банку, що негативно впливають на зовнішнє середовище, а отже, опосередковано посилить рівень його фінансової стабільності, оскільки послабить канал негативних зворотних зв'язків; б) розширити участь банку у реалізації інвестиційних програм, що мають довгостроковий ефект, а отже, подовжить часовий горизонт його вкладень; в) зблизити індивідуальні інтереси акціонерів банку та широкого кола стейкхолдерів.

Згідно з щорічними звітами, що оприлюднюються на міжнародних майданчиках (ООН, WEF та інші), кліматичні зміни посідають ключове місце у економічній парадигмі. Економіка XXI ст. не обмежується якісним та кількісним зростанням. Вона передбачає розширення спектру факторів, які моделюють фінансову систему. Окрім демографічних коливань та впровадження високотехнологічних рішень, на перший план також виходять кліматичні зміни. Зауважимо, що у цій роботі говоримо не про кардинальну зміну методології формування бізнес-стратегії банку, а про необхідність корегування цільової функції його діяльності з урахуванням ідей концепції сталого розвитку та загалом ціннісно-орієнтованого підходу. Їх імплементація у стратегію діяльності установи знайде своє втілення на рівні тактичних завдань, а також вплине на методологію внутрішнього менеджменту. Корпоративне сприйняття соціальної та економічної цінності як головного пріоритету діяльності банку на рівні стереотипів та переконань стане тією платформою, яка, з одного боку, зблизить інтереси банку та суспільства, які лежать в основі вибору методів, засобів, інструментів та способів досягнення цілей економічних агентів. А з іншого – дозволить гармонізувати взаємодію банку та інститутів регулювання та нагляду для забезпечення власної фінансової стабільності. Останнє у такому випадку буде не лише наслідком дієвості примусових норм та правил, а також нагляду

за якістю їх дотримання, але й результатом усвідомленої соціально-економічної відповідальності банку з метою отримання «супільної ліцензії».

Література

1. Єгоричева С. Б. Інноваційні стратегії банків: сутність та класифікація. *Банківська справа*. 2009. № 6. С. 63–72.
2. Yehorycheva, S. B. (2009). Innovatsiyni stratehiyi bankiv: sutnist' ta klasyfikatsiya [Innovative strategies of banks: essence and classification]. *Bankivs'ka sprava* [Banking], 6, 63-72. [in Ukrainian].
3. Кудляк Ю. В. Фінансові стратегії банків України в умовах конкурентного середовища : дис. ... к.е.н. 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 205 с.
4. Kudlyak, YU. V. (2015). *Finansovi stratehiyi bankiv Ukrayiny v umovakh konkurentnoho seredovyshcha* [Financial strategies of banks of Ukraine in the conditions of the competitive environment]. PhD's thesis. L'viv: L'vivs'kyu natsional'nyu universytet imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
5. Вовчак О. Д. Розвиток стратегічного управління та його особливості в банках з іноземним капіталом. *Технологический аудит и резервы производства*. 2016. № 4/5 (30). С. 36–41.
6. Vovchak, O. D. (2016). Rozvytok stratehichnoho upravlinnya ta yoho osoblyvosti v bankakh z inozemnym kapitalom [Development of strategic management and its features in banks with foreign capital]. *Tekhnolohycheskyu audit y rezervy proyzvodstva* [Technological audit and production reserves], 4/5(30), 36-41. [in Ukrainian].
7. Романенко О. О. Еволюція підходів до стратегічного управління розвитком підприємства. *Управління розвитком*. 2016. № 4 (186). С. 117–123.
8. Romanenko, O. O. (2016). Evolyutsiya pidkhodiv do stratehichnoho upravlinnya rozvytkom pidpryyemstva [Evolution of approaches to strategic management of enterprise development]. *Upravlinnya rozvytkom* [Development management], № 4(186), 117-123. [in Ukrainian].
9. Минцберг Г., Альстрэнд Б., Лэмпел Дж. Школы стратегий. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 330 с.
10. Mintzberg, G., Alstrand, B., Lampel, J. (2001). *Shkoly strategiy* [Schools of strategies]. St. Petersburg: Peter. [in Russian].
11. Дерев'янюк О. В. Особливості конкурентної стратегії комерційного банку в сучасних умовах. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2014. № 8. Ч. 3. С. 135–137.
12. Derev'yanko, O. V. (2014). Osoblyvosti konkurentnoyi stratehiyi komertsyynoho banku v suchasnykh umovakh [Features of the competitive strategy of a commercial bank in modern conditions]. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriya «Ekonomiczni nauky»* [Scientific Bulletin of Kherson State University. Economic Sciences Series], 8, Part 3, 135-137. [in Ukrainian].
13. Портер М. Стратегія конкуренції. Методика аналізу галузей і діяльності конкурентів. Київ : Основи, 1998. 390 с.
14. Porter, M. (1998). *Stratehiya konkurentsyyi. Metodyka analizu haluzey i diyal'nosti konkurentiv* [Competition strategy. Methods of analysis of industries and activities of competitors]. Kyjv: Osnovy. [in Ukrainian].
15. Шандезон Ж., Лансестр А. Методы продажи. Москва : Прогресс-Универс, 1993. 160 с.
16. Shandezon, Zh., Lansestr, A. (1993). *Metody prodazhi* [Methods of sale]. Moskva: Progress-Univers. [in Russian].
17. Градов О. П. Стратегия и тактика выявления и разрешения системных проблемных ситуаций в экономике. Научно-технические ведомости СПбГПУ. *Экономические науки*. 2014. № 3 (197). С. 17–27.
18. Gradov, O. P. (2014). Strategiya i taktika vyyavleniya i razresheniya sistemnykh problemnykh situatsiy v ekonomike [Strategy and tactics of exposure and permission of system problem situations are in an economy]. *Nauchno-tekhnicheskie vedomosti SPbGPU. Ekonomicheskie nauki* [Scientific and technical lists of SPbGPU. Economic sciences], 3(197), 17-27. [in Russian].
19. Ансофф И. Стратегическое управление. Москва : Экономика, 1989. 519 с.
20. Ansoff, I. (1989). *Strategicheskoe upravlenie* [Strategic management]. Moskva: Ekonomika. [in Russian].
21. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. Санкт-Петербург : Питер Ком, 1999. 416 с.
22. Ansoff, I. (1999). *Novaia korporativnaia strategiia* [New corporate strategy]. Sankt-Peterburg: Piter Kom. [in Russian].
23. Шершньова З. Є., Оборська С. В. Стратегічне управління : навч. посібник. Київ : КНЕУ, 1999. 699 с.
24. Shershnjova, Z. Ye., Oborsjka, S. V. (1999). *Strategichne upravlinnja: navch. posibnyk* [Strategic management: manual]. Kyjv: KNEU. [in Ukrainian].
25. Азоев Г. Л. Конкуренция: анализ, стратегия и практика : монография. Москва : Центр экономики и маркетинга, 1996. 208 с.
26. Azoyev, G. L. (1996). *Konkurentsya: analiz, strategiya i praktika*: monografiya [Competition: analysis, strategy and practice: monograph]. Moskva: Tsentr ekonomiki i marketinga. [in Russian].
27. Минцберг Г. Стратегический процесс. Концепции, проблемы решения. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 567 с.
28. Mintsberg, G. (2001). *Strategicheskiy protsess. Kontseptsii, problemy resheniya* [Strategic process. Conceptions, problems of decision]. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].
29. Виссема Х. Стратегический менеджмент. Москва : Финпресс, 2000. 576 с.
30. Vissema, Kh. (2000). *Strategicheskiy menedzhment* [Strategic management]. Moskva: Finpress. [in Russian].

16. Примак Т. О. Стратегії позиціонування у теорії маркетингу. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2012. № 1. С. 13–20.
- Примак, Т. О. (2012). Strateghiji pozycionuvannja u teoriij marketynghu [Strategies of positioning are in the theory of marketing]. *Marketyngh i menedzhment innovacij* [Marketing and management of innovations], 1, 13–20. [in Ukrainian].
17. Томпсон А. А., Стрикленд А. Дж. Стратегический менеджмент. История разработки и реализации стратегии. Москва : Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. 576 с.
- Tompson, A. A., Striklend, A. Dzh. (1998). *Strategicheskij menedzhment. Istoriia razrabotki i realizatsii strategii* [Strategic management. History of strategy development and implementation]. Moskva: Banki i birzhi, YuNITI. [in Russian].
18. Miles R.E., Snow C.C. Organizational Strategy, Structure and Process. McGraw-Hill: N.Y, 1978.
- Miles, R. E., Snow, C. C. (1978). *Organizational Strategy, Structure and Process*. McGraw-Hill: N.Y. [in English].
19. Різник Н. С. Стратегія забезпечення безпеки банку. *Економічні науки. Серія «Облік і фінанси»*. 2010. Вип. 7(25). Ч. 5. С. 1–13.
- Riznyk, N. S. (2010). Stratehiia zabezpechennia bezpeky banku [Bank security strategy]. *Ekonomichni nauky. Oblik i finansy* [Economic sciences. Accounting and Finance Series], 7 (25), Part 5, 1-13. [in Ukrainian].
20. Orekhova K. V. The process for forming a financial security strategy of an enterprise. *Financial and credit activities: problems of theory and practice*. 2014. Vol. 2. No 17. P. 158-172.
- Orekhova, K. V. (2014). The process for forming a financial security strategy of an enterprise. *Financial and credit activities: problems of theory and practice*, Vol. 2, No 17, 158-172. [in English].
21. Annual reports insights 2017. Surveying FTSE reporting. Deloitte. URL: <https://www2.deloitte.com/ie/en/pages/risk/articles/annual-report-insights.html>.
- Annual reports insights 2017. Surveying FTSE reporting. (2017). Deloitte. <<https://www2.deloitte.com/ie/en/pages/risk/articles/annual-report-insights.html>> [in English] (23 September 2020).
22. The Role of Financial Institutions in Achieving Sustainable Development. Report to the European Commission. Delphi International LTD in Association with Ecologic GMBH, 1997. URL: <http://ec.europa.eu/environment/archives/finserv/fisum.pdf>.
- The Role of Financial Institutions in Achieving Sustainable Development. (1997). Report to the European Commission. Delphi International LTD in Association with Ecologic GMBH. <<http://ec.europa.eu/environment/archives/finserv/fisum.pdf>> [in English] (23 September 2020).
23. Pisano U., Martinuzzi A., Bruckner B. The Financial Sector and Sustainable Development: Logics, Principles and Actors. ESDN Quarterly Report (December 2012). European Sustainable Development Network, No 27. 2012. 58 p.
- Pisano, U., Martinuzzi, A., Bruckner, B. (2012). The Financial Sector and Sustainable Development: Logics, Principles and Actors. ESDN Quarterly Report. European Sustainable Development Network, No 27. [in English].
24. Carney M. Breaking the Tragedy of the Horizon – Climate Change and Financial Stability. Speech at Lloyd's of London. 2015. URL: <http://www.bankofengland.co.uk/publications/Pages/speeches/2015/844.aspx>.
- Carney, M. (2015). Breaking the Tragedy of the Horizon – Climate Change and Financial Stability. Speech at Lloyd's of London. <<http://www.bankofengland.co.uk/publications/Pages/speeches/2015/844.aspx>> [in English] (23 September 2020).6

ОБЛІК, АНАЛІЗ ТА АУДИТ

Отримано: 01 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 16 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 20 вересня 2020 р.

e-mail: nataliya.mamontova@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-100-106

Антонюк О. Р., Мамонтова Н. А. Організаційні етапи та методичні особливості надання аудиторських послуг. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 100–106.

УДК: 657.6

JEL-класифікація: M

ORCID-ідентифікатор: 0000-0001-5703-9115

ORCID-ідентифікатор: 0000-0002-2477-6335

Антонюк Олена Ростиславівна,доктор економічних наук, доцент, професор кафедри обліку і аудиту
Національного університету водного господарства та природокористування**Мамонтова Наталія Анатоліївна,**доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів, обліку і аудиту
Національного університету «Острозька академія»

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЕТАПИ ТА МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ АУДИТОРСЬКИХ ПОСЛУГ

У статті розглянуто теоретичні та практичні аспекти надання аудиторських та неаудиторських послуг. Визначено коло проблемних питань в методиці виконання аудиторських послуг та шляхи їх реалізації на практиці в діяльності аудиторських фірм (аудиторів) України. Запропоновано етапи виконання аудиторських послуг, відмінних від аудиту фінансової звітності, вказано на особливості реалізації методики виконання окремих видів послуг та проблемні питання, що виникають в процесі взаємодії аудитора та клієнта.

Ключові слова: аудиторські послуги, неаудиторські послуги, аудит, аудиторська діяльність.

Антонюк Елена Ростиславовна,доктор экономических наук, доцент, професор кафедры учёта и аудита
Национального университета водного хозяйства и природопользования**Мамонтова Наталья Анатольевна,**доктор экономических наук, професор, професор кафедры финансов, учёта и аудита
Национального университета «Острозская академия»

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ЭТАПЫ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОКАЗАНИЯ АУДИТОРСКИХ УСЛУГ

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты предоставления аудиторских и неаудиторских услуг. Определен круг проблемных вопросов в методике выполнения аудиторских услуг и пути их реализации на практике в деятельности аудиторских фирм (аудиторов) Украины. Предложено этапы выполнения аудиторских услуг, отличных от аудита финансовой отчетности, указано на особенности реализации методики выполнения отдельных видов услуг и проблемные вопросы, возникающие в процессе взаимодействия аудитора и клиента.

Ключевые слова: аудиторские услуги, неаудиторские услуги, аудит, аудиторская деятельность.

Olena Antoniuk,Professor in economics, Department of Accounting and Auditing
National University of Water and Environmental Engineering**Nataliya Mamontova,**Professor in economics, Professor
Department of Finance, Accounting and Audit National University of Ostroh Academy

ORGANIZATIONAL STAGES AND METHODOLOGICAL FEATURES OF THE AUDIT SERVICES PROVISION

The article considers theoretical and practical aspects of providing audit and non-audit services. The range of problematic issues in the methodology of audit services and ways of their implementation in the activities of audit firms (auditors) of Ukraine are identified. The unified stages of outer audit services performance are as follows: the formation of the terms of the audit service's task, the submission by the auditor of a letter-agreement on the performance of the audit service and the negotiation of the contract, the collection of general information on the subject of audit services, the development of the

audit service program, assessment of risk factors for the provision of audit services, performance of the audit service and obtaining evidence regarding the tasks of the service and the criteria for its implementation (assessments, etc.), documenting issues that are important in the context of services for the substantiation of the final document, preparation of the report on implementation of services or other final document.

Keywords: *auditing services, non-audit services, audit, auditing activity.*

Постановка проблеми. Традиційні ресурси (земля, капітал, праця) в умовах постіндустріальної економіки не можуть бути провідними чинниками формування конкурентоспроможності, а тому нині запорукою комерційного успіху стали ефективні інвестиції у розвиток людського капіталу, продукування нових знань, виробництво і впровадження ресурсо-заощадливих технологій тощо. Важливу роль відіграють послуги аудиторів. Забезпечення якості аудиторських послуг значною мірою залежить від організації процесу виконання послуги. Виконання неаудиторських послуг вимагає глибоких і системних знань про предметно-змістові особливості кожного виду аудиторських послуг. Зважаючи, що на сьогодні відсутні стандарти міжнародного та національного рівнів, інші документи, які визначають організаційні етапи виконання різних видів неаудиторських послуг, на відміну від аудиту фінансової звітності та завдань з надання впевненості, ми вважаємо актуальним окреслити та уніфікувати певні етапи їх виконання. Важливою умовою при виконанні неаудиторських послуг за організаційними етапами є наявність відповідних знань з предмета виконання послуги та обґрунтованих критеріїв, на основі яких формуватимуться процес та результати виконання послуги.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз тенденцій і особливостей розвитку економічних систем провідних держав світу показує, що важливою складовою успішної державної політики має стати орієнтація на досягнення параметрів сталого розвитку. Для економік, що розвиваються, вказане передбачає націленість на реалізацію позитивних технологічних трансформацій національного господарства. З початку формування ринок аудиторських послуг в Україні зазнав суттєвих змін, у тому числі в частині зміщення акценту на аудиторські послуги, частка інших аудиторських послуг за період з 2011 р. до 2018 р. перебувала у межах від 37,3 % до 50,6 % зі сталою тенденцією до збільшення. Якщо у 2006 р. консультативні послуги становили 27,42 % у загальній структурі аудиторських послуг, то у 2018 р. – 47,2 %, бухгалтерські послуги у 2006 р. становили 6,93 %, а у 2018 р. їх частка була 31,8 %¹. Ця тенденція вказує на проблематику у методичному забезпеченні провадження аудиторської діяльності аудиторськими фірмами малих та середніх практик. Незважаючи на розробку низки теоретичних і практичних положень щодо організації і методики здійснення аудиту, недостатньо уваги приділяється аудиторським послугам. Теоретичні, методологічні та організаційні засади аудиту, формування системи знань про аудит розкрито в дослідженнях вітчизняних вчених В. П. Бондаря, Г. І. Давидова, Н. І. Дорош, С. Я. Зубілевич, М. Д. Корінька, Є. В. Мниха, О. А. Петрик, Н. М. Проскуріної, О. Ю. Редька, К. І. Редченка, В. І. Рудницького, В. В. Рядської, Б. Ф. Усача, Н. С. Шалімової, О. Л. Шерстюка. Дослідженню окремих аспектів теорії та практики аудиторських послуг присвячено праці науковців І. І. Андрощук, Ю. Г. Гарголи, І. О. Макаренко, Л. В. Чижевської. Серед закордонних науковців можна відмітити напрацювання з питань виконання аудиторських послуг. Слід вказати, що на сьогодні результати системного дослідження, орієнтованого на вирішення проблеми належного теоретичного забезпечення виконання неаудиторських послуг, практично відсутні. Немає однозначної відповіді на ряд питань з методики та організації виконання таких послуг, а також забезпечення контролю їх якості. Ці обставини визначають актуальність теми, формують мету, основні напрямки і завдання дослідження.

Мета та завдання дослідження. Мета статті полягає у виявленні організаційних етапів надання неаудиторських послуг та методики їх реалізації для забезпечення якості надання таких послуг.

Виклад основного матеріалу. Здійсненню послуги передуює процедура вибору замовника та укладання договору з ним. Згідно із Законом України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» аудит може проводитись лише на підставі договору між аудитором (аудиторською фірмою) та замовником, а для виконання інших послуг, наприклад, консультацій, укладання договору не є обов'язковим.

В інтересах і замовника, і аудитора доцільно, щоб аудитор надіслав замовникові лист-угоду або інший документ, що допоможе уникнути непорозумінь щодо завдання послуги. Лист-угода документує і підтверджує прийняття призначення аудитором, мету та обсяг аудиторської послуги, ступінь відповідальності аудитора перед клієнтом і форму будь-яких звітів та інших підсумкових документів.

З врахуванням наявної методично-організаційної бази виконання аудиту можна визначити наступні етапи з виконання інших аудиторських послуг (Рис. 1).

¹ Дані Аудиторської палати України. URL: <http://www.apu.com.ua>

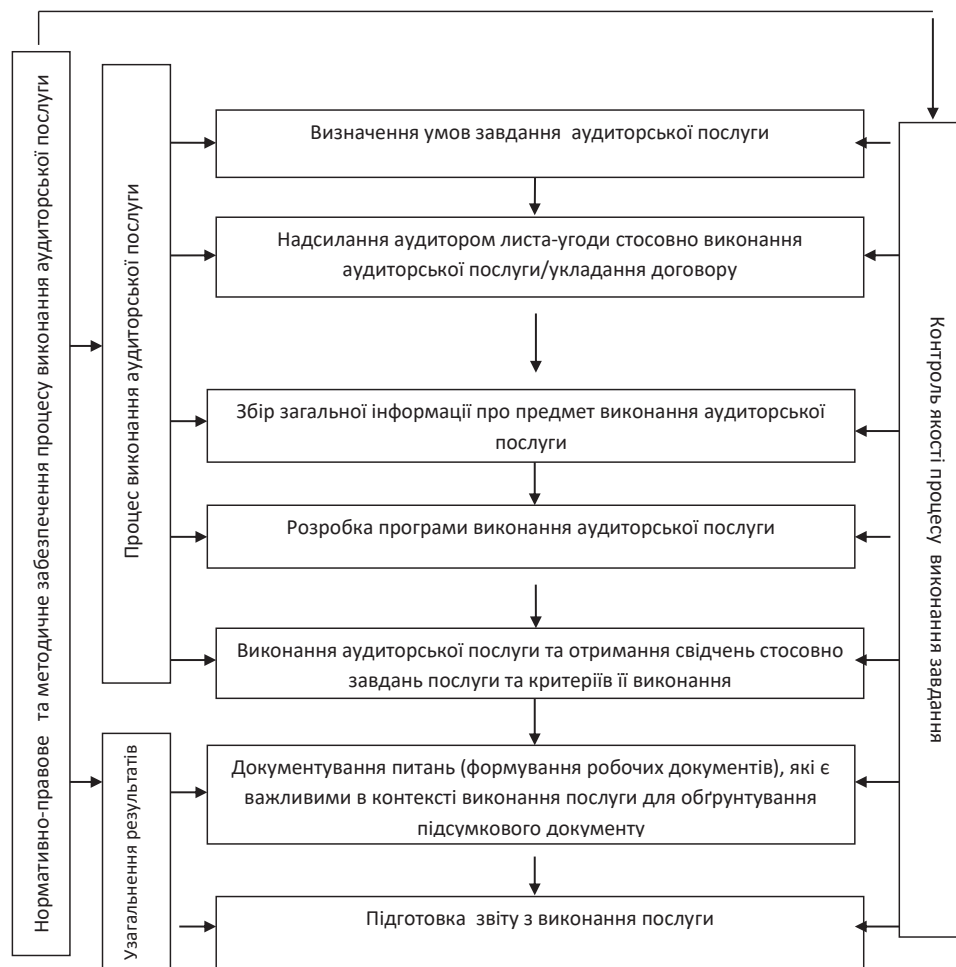

Рис. 1. Уніфіковані етапи процесу виконання аудиторських послуг

Аудитори повинні планувати свою роботу таким чином, щоб мати можливість своєчасно і ефективно виконати замовлення. Характер планування залежить від виду послуги (консультування на довгостроковій основі, відновлення обліку, розробка документів тощо). У процесі планування аудиту традиційно розробляють два основні види документів – план і програму аудиту. Такий підхід доречно застосувати і щодо аудиторських послуг, віддаючи перевагу програмі виконання аудиторської послуги як більш детальному документу.

Мета та можливі предмети виконання аудиторської послуги залежать від конкретного замовлення, вони можуть бути різними та стосуються переважно фінансової інформації.

Вкрай важливо чітко ідентифікувати характер завдання, його мету та ідентифікацію фінансової (нефінансової) інформації, яка потрібна для виконання аудиторської послуги. Аудитор має впевнитися в тому, що представники суб'єкта господарювання або інші визначені сторони, яким буде надано примірники підсумкових документів, чітко розуміють завдання (послуги) та його умови. Так, наприклад, надаючи послуги з оцінки інтелектуального капіталу, аудитору слід брати до уваги, що інтелектуальний капітал є основним чинником максимізації вартості компанії. Нематеріальні активи можуть бути представлені як один з трьох об'єктів:

- нематеріальні активи, що не можуть бути відділені від компанії: наявність усталеної клієнтури, наявність системи управління якістю, досягнення в сфері громадської чи соціальної діяльності, загальна репутація компанії;
- нематеріальні активи, що не можуть бути відділені від індивіда (знаннявий ресурс): особиста репутація менеджменту або власників компанії, їх професійні навички тощо;
- нематеріальні активи, що можуть бути відділені як від компанії, так і від індивіда: товарні знаки, патенти, ліцензії, архіви, особливості технології тощо.

Загальна вартість нематеріальних активів може бути визначена як сума окремих об'єктів нематеріальних активів, при цьому певна група таких об'єктів може бути оцінена за одним методом, а інша група – за іншими методами (в залежності від їх призначення та особливостей використання в конкретний проміжок часу).

Алгоритм справедливої (ринкової) оцінки нематеріальних активів передбачає виконання таких робіт:

- ідентифікація нематеріального активу (управлінська і правова);
- визначення справедливої вартості нематеріального активу з використанням різних підходів;
- визначення ролі і значення нематеріального активу у формуванні результатних показників (загальна вартість компанії, рентабельність, дохідність тощо);
- формування пропозицій (з використанням інструментарію факторного аналізу з урахуванням даних маркетингових досліджень) щодо підвищення ефективності використання нематеріального активу;
- побудова прогнозу (передбачення) життєвого циклу нематеріального активу та визначення перспектив його модифікації (удосконалення).

Для визначення сумарної вартості нематеріальних активів можливе застосування одного з трьох підходів:

- вартість визначається на основі витратного методу як сума складових елементів витрат (витрати на оплату праці, податки, загальноуправлінські витрати, витрати на придбання патенту тощо);
- вартість визначається як різниця ринкової вартості компанії та вартості матеріальних активів;
- вартість визначається по кожному нематеріальному активу окремо (зокрема можливе одночасне використання різних методів – дохідного, витратного, порівняльного) з наступним поєднанням отриманих результатів з урахуванням «синергетичного ефекту» (вважається, що згідно з цим ефектом вартість складових нематеріальних активів може зростати не лінійно, а за законами прогресії). Аудитору слід враховувати і галузеві особливості діяльності в контексті виконання послуги. У нових умовах жодна стандартна структура управління не може бути придатною не лише для окремих галузей, а й навіть у рамках однієї компанії. У той же час слід враховувати галузеві особливості, наприклад, при наданні послуг клієнту з оцінки інтелектуального капіталу. Можна виділити кілька груп галузей в залежності від особливостей формування (аккумуляції) та комерціалізації (використання) інтелектуального капіталу: галузі з домінуванням постачальника; спеціальні постачальники; конкурентні галузі; інформаційні галузі – основним чинником виробництва є інформація, а формування інтелектуального капіталу відбувається на основі технологій збору, обробки, зберігання та передачі інформації (банкінг, консалтинг, проєктні роботи); наукоємні галузі – в результаті діяльності створюється науковий результат, який можна використати в процесі проєктування нових продуктів (авіабудування, космічна галузь, фармація, нанотехнології). Методологія оцінки й управління вартістю нематеріальних активів в значній мірі залежить від методології бухгалтерського обліку і управлінського аналізу. В Україні методологія бухгалтерського обліку нематеріальних активів базується на Положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи», затверджену Наказом Міністерства фінансів України № 242 від 18 жовтня 1999 р.

Питання, які слід узгодити з клієнтом, охоплюють таке:

- характер послуги, включаючи той факт, що виконані дії не є аудитом або оглядом, іншим завданням з надання впевненості, супутньою послугою або узгодженою процедурою. Це означає, що відповідно не буде висловлено впевненості;
- висловлення мети аудиторської послуги;
- характер, строки та обсяг конкретних процедур, які слід застосувати для виконання завдання;
- передбачувану форму підсумкових документів.

Завершальним етапом виконання послуги є складання звіту або іншого підсумкового документу.

В умовах ринкової економіки одним із найважливіших засобів організації відносин між суб'єктами господарювання виступає договір. Договір дає можливість сторонам зафіксувати документально всю специфіку їх відносин, виступаючи безпосереднім регулятором цих відносин, він визначає права, обов'язки, відповідальність сторін. Склад послуг, які надають аудитори клієнтам, впливають на структуру та зміст договору, особливо в ситуації одночасного надання різних аудиторських послуг за одним договором.

Дослідженню питань аудиторських послуг і договірних відносин при їх наданні присвячено праці багатьох вітчизняних вчених. Проте, автори монографій та навчальних посібників переважно акцентують увагу на розкритті питань договірних відносин при наданні аудиту, залишаючи поза увагою інші аудиторські послуги.

Оформлення договірних відносин клієнтів з аудиторами вимагає глибоких і системних знань про кожен вид аудиторських послуг. Це зумовлено специфікою «аудиторської послуги», яка є предметом підприємницької діяльності, а тому розуміння, фаховість (компетентність) у виконанні аудиторських по-

слуг стимулює ділову активність аудиторів. Згідно з Законом України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» аудит проводиться на підставі договору між аудитором (аудиторською фірмою) та замовником. Інші аудиторські послуги можуть надаватися на підставі договору, письмового або усного звернення замовника до аудитора (аудиторської фірми). Аудиторські послуги у вигляді консультацій можуть надаватися усно або письмово з оформленням довідки та інших офіційних документів. Проте, оформлення договірних відносин при наданні аудиторських послуг потребує додаткового регулювання. Згідно з Законом Азербайджанської республіки від 16.09.1994 р. (за станом на 30.09.2010 р.) [1] аудиторські послуги надаються на основі договору між незалежним аудитором або аудиторською організацією, з однієї сторони, і замовником, з іншої сторони, що передбачає предмет і строки перевірки, обсяг консультаційних послуг, розмір та порядок оплати, а також відповідальність сторін. Тобто акцентується увага на необхідності договірного оформлення процесу надання консультаційних послуг. У законодавстві з питань аудиторської діяльності Грузії [2] стосовно інших аудиторських послуг вказано, що розбіжності у питаннях бухгалтерського обліку не можуть слугувати основою для припинення суб'єктом договірних відносин з аудитором/аудиторською фірмою. Причини і підстави припинення договірних відносин між аудитором/аудиторською фірмою і суб'єктом мають бути обґрунтовані письмово. За законодавством, що регламентує аудиторську діяльність в Грузії [2], аудитор/аудиторська фірма зобов'язані до початку або продовження здійснення аудиторських послуг перевіряти та відображати у письмовій чи електронній формі інформацію про:

- виконання вимог незалежності;
- ризики, які становлять загрозу незалежності та заходах, що прийняті для їх скорочення;
- наявність кваліфікаційних осіб, часу та ресурсів, необхідних для здійснення аудиторських послуг відповідної якості.

З метою систематизації уявлень щодо сутності договірних відносин в практиці надання різних аудиторських послуг у ході дослідження, крім поглядів науковців, проаналізовано нормативно-правове забезпечення аудиторської діяльності за час становлення аудиторської діяльності в Україні. Було встановлено, що нормативна база не дає відповіді на питання, що має вміщувати лист-зобов'язання щодо інших послуг, жоден з цих документів не містить рекомендацій щодо доцільності його застосування для інших аудиторських послуг.

Послуги як предмет договірних зобов'язань мають цілу низку ознак:

- послуга – це є діяльність юридичних та фізичних осіб;
- надання послуги не завжди створює речовий результат;
- корисний ефект послуги (діяльність) споживається в процесі послуги, а споживча вартість зникає.

Виділяють предмет договору як діяльність тієї чи іншої організації чи особи, яка займається індивідуальною трудовою діяльністю, корисний ефект якої не має зматеріалізованого результату. Об'єктом зобов'язання вважається благо, з яким пов'язані дії зобов'язань.

У теоретичному плані спірним залишається питання про співвідношення понять «предмет договору» та «об'єкт договору». Розмежування понять «об'єкт» і «предмет договору» відносно до зобов'язань з надання послуг не є обґрунтованим. Поняттям «дія у вигляді послуги» охоплюється послуга і як процес, і як продукт праці, тобто використовується саме економічне поняття послуги. Аналіз правової природи послуги дозволяє визначити, що послуга є видом блага, яка слугує засобом задоволення потреб клієнта шляхом здійснення дій, не пов'язаних зі створенням (переробкою) речі одним суб'єктом, корисні якості якого (блага) і досягаються у результаті законної діяльності на комерційній основі. Можна також виділити ознаки послуги:

- послуга – не лише дія, а явище, яке має мету та певний ефект;
- за загальним правилом вона не має речового результату, але при цьому як операція володіє ознаками, що відрізняє її від інших об'єктів громадянських прав-речей;
- проявляється послуга у ефекті, який сприймається часто на рівні почуттів, що свідчить про таку її властивість, як важкість уособлення;
- має місце синхронність надання і отримання послуги.

З точки зору Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» в контексті аудиту після проведення перевірки передбачено видачу аудиторського звіту, що тим самим передбачає матеріалізований результат послуги. Відносини тут виникають не з приводу створення речі, а з приводу здійснення певного виду діяльності шляхом створення речі, яка належить до оплати. Це також підтверджується зобов'язанням клієнта виплатити грошову винагороду виконавцю за проведення аудиту та надання інших послуг незалежно від результатів аудиту. Що стосується аудиторських послуг, то недосягнення передбаченого у договорі результату послуги (наприклад, відновлення бухгалтерського обліку)

буде оплачуватись у розмірі винагороди, яка передбачена угодою сторін. У зобов'язаннях підрядного типу сплачується досягнутий позитивний результат. Також щодо аудиторських послуг, то існує ймовірність неможливості гарантування досягнення корисного ефекту діяльності аудитора, такий результат лежить поза межами угоди.

До початку аудиту або надання аудиторських послуг аудитор і замовник повинні погодити умови їх здійснення. Умови проведення аудиторської перевірки мають бути зафіксовані в попередній документації. Метою МСА 210 «Узгодження умов завдань з аудиту» є встановлення положень та надання рекомендацій щодо:

- погодження умов завдання із замовником;
- складання відповіді аудитора на прохання замовника змінити умови завдання на такі, що забезпечать нижчий рівень упевненості [3].

МСА 210 рекомендує погоджені умови задокументувати в листі-угоді або в будь-якій іншій договірній формі. Договірні відносини процесу аудиту регламентуються МСА 210 [3], а вимоги до попереднього оформлення листів-угод при виконанні оглядової перевірки та погоджених процедур містяться у відповідних стандартах з їх регламентації. Ми ставимо за мету розглянути можливість та доцільність використання листів-угод при виконанні інших аудиторських послуг.

Лист- угода досить поширений в західній аудиторській практиці і являє собою форму контракту між аудитором та клієнтом, головним призначенням якого є попередження непорозумінь між сторонами в тому, що стосується суті поставленого завдання та відповідальності, яку бере на себе аудитор. Лист-зобов'язання, надісланий аудиторською фірмою своєму клієнтові до початку перевірки, допомагає уникнути різних конфліктів в процесі аудиту та на завершальній його стадії під час формування думки аудитора про достовірність звітності і складання аудиторського висновку. Також вказаний МСА 210 покликаний допомогти аудитору в підготовці листів-угод, які стосуються не тільки аудиторських перевірок фінансових звітів.

У листі, призначеному для врегулювання переддоговірних питань з інших послуг, має бути визначено обсяг і сутність послуги, включаючи джерела інформації з чинних законодавчих і нормативних документів, перелік видів підсумкової документації, оцінка і визначення ризику невиявлення помилок, зобов'язання аудитора про дотримання комерційної таємниці тощо. У лист можна включити короткий план надання послуги, прохання про надання матеріалів перевірки, які раніше проводились та ін.

Після обміну листами та на їх основі складається договір на проведення аудиту або виконання інших послуг. Листи можуть бути додатками до договору, якщо це буде обумовлено умовами договору. Якщо договір не супроводжується листом-угодою, тоді текст договору має містити детальний опис умов майбутньої співпраці, права та обов'язки сторін.

Вказані рекомендації можна також застосовувати до аудиторських послуг. У разі надання аудиторських послуг, наприклад, консультацій з питань оподаткування, бухгалтерського обліку або управління, може виявитися доречним складання окремих листів-угод. У цьому контексті слід зазначити, що більш доцільним є складання і листа-угоди, і договору надання інших аудиторських послуг. Це дозволить у листі-угоді відобразити специфічні для конкретної послуги погоджені умови, а в договорі визначити найбільш суттєві питання: предмет договору, термін перевірки, її вартість, права та зобов'язання реквізити сторін та ін.

Структура договору на проведення аудиту та договору надання інших аудиторських послуг є подібною. Відмінностями таких договорів, перш за все, є зміст основних положень розділів: буде різниця у предметі договору, відповідальності сторін, порядку розрахунків за виконання аудиторських послуг, порядку виконання робіт.

Для того, щоб уникнути неправильного розуміння сторонами взятих на себе зобов'язань, умов їх виконання та прийнятого ступеня відповідальності, необхідно максимально чітко обумовити в договорі всі ключові аспекти взаємодії, які виникають у зв'язку з його укладанням, включаючи предмет договору.

Стосовно консультацій, які можуть бути разовими та постійними, укладаються окремі договори, оплата здійснюється згідно з обсягом, змістом і складністю виконаної роботи. Постійне консультативне обслуговування відбувається на основі довгострокових, зазвичай річних договорів і практично становить найефективнішу форму консультативної діяльності.

Окремі положення договору можуть пояснюватися додатковими документами (додатками до договору). Наприклад, термін виконання робіт може регламентуватися календарним планом робіт, розмір і порядок виплати винагороди за роботу – протоколом узгодження договірної ціни та ін., умови проведення аудиту – листом-угодою. У цьому разі в тексті договору робиться посилання на ці документи і на те, що

вони є невід'ємною частиною договору. Склад і зміст додатків можуть бути різними і залежати від конкретних обставин.

Висновки. Корисність аудиторської послуги забезпечує конкуренто-спроможність фірми (аудитора), стимулює звернення клієнтів до подальших замовлень. Зростання довіри можливе при роботі аудиторів відповідно до професійних правил (стандартів, правил, методик) та підвищенні якості аудиторських послуг, у тому числі через належне забезпечення організаційних та методичних етапів виконання. Для якісного виконання аудиторських послуг на практиці важливим є належне обґрунтування теоретичних передумов, що в подальшому сприятиме реалізації саме якісного надання аудиторських послуг. Однією із умов забезпечення якісного виконання аудиторських послуг є дотримання послідовних етапів процесу виконання послуги та їх процедурного забезпечення. Визначено такі етапи процесу виконання аудиторських послуг: визначення умов завдання, надсилання аудитором листа-угоди/укладання договору, збір загальної інформації про предмет аудиторської послуги, розробка програми виконання аудиторської послуги, виконання аудиторської послуги та отримання свідчень стосовно завдань послуги та критеріїв оцінювання предмету виконання аудиторської послуги, документування ключових питань, підготовка звіту з виконання послуги.

Література

1. Закон Азербайджанської республіки «Про аудиторську службу». 1994. URL: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=2874 (дата звернення: 16.09.2020).

Zakon Azerbajdzhans'koyi respubliky` «Pro audy`tors`ku sluzhbu». 1994. [Law of the Republic of Azerbaijan «On the Audit Service». 1994] <http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=2874> [in Russia] (16 September 2020)

2. Закон Грузії «Про бухгалтерський облік, звітність та аудит». Президент Грузії. 2016. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/1698895/4/ru/pdf> (дата звернення: 16.09.2020).

Zakon Gruziyi` «Pro buxgalters`ky`j oblik, zvitnist` ta audy`t». Prezy`dent Gruzy`y`. 2016. [Law of Georgia «On Accounting, Reporting and Auditing». President of Georgia. 2016] <<https://matsne.gov.ge/ru/document/download/1698895/4/ru/pdf>> [in Russia] (16 September 2020)

3. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг. Видання 2016–2017 рр. Київ : Міжнародна федерація бухгалтерів. Офіційний сайт Аудиторської палати України. 2017. URL: <http://www.apu.com.ua> (дата звернення: 16.09.2020).

Mizhnarodni standarty` kontrolyu yakosti, audy`tu, oglyadu, inshogo nadannya vpevnenosti ta suputnix poslug. Vy`dannya 2016-2017 rr. Ky`yiv: Mizhnarodna federaciya buxgalteriv. Oficijny`j sayt Audy`tors`koyi palaty` Ukrayiny`. 2017 [International standards of quality control, audit, review, other assurance and related services. Edition 2016-2017. Kyiv: International Federation of Accountants. Official site of the Audit Chamber of Ukraine. 2017] <<http://www.apu.com.ua>> [in Ukrainian] (16 September 2020)

Отримано: 06 вересня 2020 р.

Прорецензовано: 17 вересня 2020 р.

Прийнято до друку: 20 вересня 2020 р.

e-mail: viktorifab@ukr.net

DOI: 10.25264/2311-5149-2020-18(46)-107-117

Фабіянська В. Ю. Теоретичні аспекти розвитку аудиту на основі якісного підходу. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка» : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). С. 107–117.

УДК: 657.631

JEL-класифікація: M42, M49

ORCID-ідентифікатор: 0000-0002-2753-1894

Фабіянська Вікторія Юхимівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри аудиту та державного контролю
Вінницького національного аграрного університету

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ АУДИТУ НА ОСНОВІ ЯКІСНОГО ПІДХОДУ

У статті досліджено поняття якості аудиторських послуг та сформовано власне визначення якісного підходу в аудиті. Вважаємо, що якісний підхід в аудиті доцільно використовувати з трьох позицій, що взаємопов'язані між собою: 1) при дослідженнях в аудиті – це сукупність прийомів вивчення об'єктів аудиту, що базуються на теорії якості як історично сформованій філософській концепції; 2) при проведенні аудиту та наданні аудиторських послуг – це необхідний набір засобів для забезпечення підвищення рівня їх якості, що формується на міжнародному, національному та внутрішньофірмовому рівнях; 3) при оцінці інформації, наданої аудитором (аудиторської думки) – встановлення критеріїв її корисності на підставі застосування якісного підходу, що дозволяє встановити рівень придатності інформації для користувачів.

Ключові слова: якість аудиторських послуг, якісний підхід, критерії якості, концепція контролю якості, управління якістю.

Фабиянская Виктория Ефимовна,

кандидат экономических наук, доцент кафедры аудита и государственного контроля
Винницкого национального аграрного университета

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ АУДИТА НА ОСНОВЕ КАЧЕСТВЕННОГО ПОХОДА

В статье исследовано понятие качества аудиторских услуг, представлено собственное определение качественного подхода в аудите. Считаем, что качественный подход в аудите целесообразно использовать с трех позиций, взаимосвязанных между собой: 1) при исследованиях в аудите – это совокупность приемов изучения объектов аудита, основанных на теории качества как исторически сложившейся философской концепции; 2) при проведении аудита и оказании аудиторских услуг – это необходимый набор средств для обеспечения повышения уровня их качества, что формируется на международном, национальном и внутрифирменном уровнях; 3) при оценке информации, предоставленной аудитором (аудиторской мысли) – установление критериев ее полезности на основании применения качественного подхода, позволяющего установить уровень пригодности информации для пользователей.

Ключевые слова: качество аудиторских услуг, качественный подход, критерии качества, концепция контроля качества, управление качеством.

Viktoria Fabiianska,

PhD in Economics, Associate Professor of the Chair of Audit and State Control, Vinnytsia National Agrarian University

THEORETICAL ASPECTS OF AUDIT DEVELOPMENT BASED ON QUALITATIVE APPROACH

The aim of the article is to study the essence of a qualitative approach in auditing and the development of domestic audit based on it in the context of forming a new concept of quality control of audit services in Ukraine. The research methodology is based on theoretical generalizations and the use of scientific tools, including comparative analysis, analysis of the provisions of current legislation of Ukraine and international legislation in the field of audit quality regulation.

The research substantiates the assertion that the reform and development of independent audit in Ukraine is based on a qualitative approach as the main direction of improving national legislation in the field of audit and bringing it closer to EU requirements is to improve the quality of audit services and increase confidence in domestic auditors.

It is studied that quality management of audit and audit services is to create and operate a quality management system, which aims to create an information product that meets the requirements of standards and can meet the needs of users and ensure their confidence in the reliability of audited financial statements.

The analysis of domestic legal requirements for the quality of audit services allows us to state that the main emphasis is placed on ensuring the quality of mandatory audit of financial statements and mandatory audit of financial statements of entities of public interest.

As a result of the research, it is proposed to use a qualitative approach in auditing from three interrelated positions: 1) in auditing research – a set of techniques for studying audit objects based on the theory of quality as a historically formed philosophical concept; 2) when conducting an audit and providing audit services – this is a necessary set of tools to ensure the improvement of their quality, which is formed at the international, national and internal levels; 3) in assessing the information provided by the auditor (audit opinion) – the establishment of criteria for its usefulness on the basis of a qualitative approach that allows to establish the level of suitability of information for users.

Keywords: *quality of audit services, qualitative approach, quality criteria, quality control concept, quality management.*

Постановка проблеми. Проблема якості аудиторських послуг існувала завжди і той шлях розвитку аудиту, який можна спостерігати в Україні, починаючи із виникнення об'єктивної потреби в аудиті та створення професійної організації Спілки аудиторів України у 1992 р. і його законодавчого оформлення у 1993 р. із прийняттям Закону України «Про аудиторську діяльність», до сьогодні, на нашу думку, спрямований на удосконалення теоретичних та методологічних засад його здійснення, що, своєю чергою, має на меті збільшити довіру до результатів аудиту та аудиторської професії загалом як на вітчизняному, так і міжнародному рівні.

Ефективна діяльність аудиторської фірми залежить від якості наданих нею аудиторських послуг, оскільки лише завдяки досягненню і підтриманню високого рівня якості аудиту формується добра репутація суб'єкта аудиторської діяльності, довіра до результатів його роботи, клієнтська база, а відтак і позитивні фінансові результати його діяльності. Якість аудиторських послуг – це створення аудиторською фірмою (аудитором) такого інформаційного продукту (аудиторського звіту), який відповідає вимогам професійних стандартів, законодавчих та нормативних вимог, що регулюють аудиторську діяльність, та здатний задовольняти потреби користувачів [1].

Досягнення високої якості аудиту є особливо актуальною проблемою у зв'язку із конкуренцією на ринку аудиторських послуг та реформаційними змінами, пов'язаними із прийняттям Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» від 21.12.2017 р. [2] (далі – Закон), відповідно до якого сформована принципово нова концепція контролю якості аудиторських послуг та підвищені вимоги до функціонування аудиторських форм, які мають право надавати послуги із обов'язкового аудиту підприємств, що становлять суспільний інтерес.

Як зазначив В. П. Бондар, підтримувати довіру суспільства до аудиту можна тільки за умови високої якості аудиторських послуг [3].

Тому вважаємо, що наукові дослідження з аудиту необхідно проводити з позиції якісного підходу, що ґрунтується на теорії системного підходу до управління якістю. Обґрунтовуємо таку позицію тим, що саме якість є основоположною ціллю, до якої повинні прагнути аудитори в ім'я забезпечення високого рівня довіри до результатів аудиту з боку користувачів фінансової звітності, збереження та зростання престижу аудиторської професії і задоволення потреб споживачів послуг у релевантній інформації, що має на меті мінімізувати ризики при прийнятті рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій підтверджує, що розвиток досліджень в аудиті пов'язаний із науковим підходом, що базується на якості аудиту та аудиторських послуг. Так, теоретичним та практичним аспектам формування якості аудиторських послуг присвятили свої праці такі науковці: О. Р. Антонюк [4], В. П. Бондар [3; 5], Ю. В. Бондар [5], М. М. Василюк [6], Г. М. Давидов [7], Т. Ф. Плахтій [8; 9], Н. М. Проскуріна, В. П. Гринь [10], М. С. Пушкар [11], О. Ю. Редько [12] та багато інших.

О. Ю. Редько зазначив, що «якість аудиторських послуг є системним дотриманням реальної професійної незалежності, вимог чинного законодавства та вимог стандартів аудиту, дотримання кодексу професійної етики» [12, с. 182].

В. П. Бондар, Ю. В. Бондар наголошують, що «основою підтримання якості процесу аудиту є документування всіх стадій його проведення. Документування процесу створює умови для контролю своєчасності і повноти виконання аудиторських процедур, дозволяє своєчасно виявляти недоліки в контрольних діях аудитора» [5, с. 46].

Справді, належне документування аудиторського процесу є основою для підтвердження дотримання стандартів аудиту та високої якості його результатів.

О. Р. Антонюк зазначила, що «контроль якості безпосередньо пов'язаний з функцією контролю, як складової управління, яка дає змогу виявити проблеми й відповідно скоригувати діяльність аудиторської фірми ще до того, як негативні тенденції набудуть загрозливих ознак та тенденцій для ділової репутації фірми та фінансового стану» [4, с. 292].

М. М. Василюк розглядає «ефективність системи управління якістю аудиторських послуг як специфічне відношення її суб'єкта до реальної ефективності управління якістю, в результаті якого відбувається порівняння ефективності контролю якості із еквівалентом на основі його вибору у якості критерію задоволення потреби у високих результатах виробництва при оптимальній організації процесу управління» [6, с. 26].

Н. М. Проскуріна, В. П. Гринь розробили «схему формування системи управління якістю аудиторських послуг, що відтворює низку процедур, репродукованих за трьома стадіями (попередня, проектна, стадія реалізації та вдосконалення), з перманентно зростаючими вимогами до ефективності її функціонування» [10, с. 368].

Кожна стадія включає визначені науковцями етапи та процеси, що залежать від умов, у яких формується система управління якістю аудиту та аудиторських послуг конкретної аудиторської фірми.

Т. Ф. Плахтій вважає, що одним із найбільш дієвих засобів обґрунтування і вирішення проблеми корисності облікової інформації та облікової системи в цілому є застосування якісного підходу або теорії системного підходу до управління якістю, що дозволяє встановити рівень придатності облікової інформації для користувачів та має в своєму арсеналі необхідний набір засобів для забезпечення підвищення її рівня, що в кінцевому випадку сприятиме вирішенню задач споживачів облікового інформаційного продукту [9, с. 9].

У підтвердження необхідності проведення нових досліджень з аудиту хочеться зазначити позицію Г. М. Давидова, який висловив свою думку, що отримання нового знання про аудит є безперервним, а стадія наукового мислення в аудиті виникла не автономно, а через дію певних причин, які походять із самого процесу пізнання у зв'язку із потребами дійсності [7].

Колектив науковців під керівництвом М. С. Пушкаря вважають, що аудит як науку належить творити не саму по собі, а враховуючи потенціал її розвитку – науково-технічний, промислово-технологічний, культурний, безпековий. І особливу роль у такому випадку відіграє освіта, яка формує знання, інформацію, інтелект людини, що випереджає існуючу практику [11, с. 9].

Незважаючи на вагомі дослідження, проведені науковцями щодо теоретичних аспектів якості, управління системою якості аудиторських послуг, актуальними залишаються питання сутності якісного підходу в аудиті та розвитку вітчизняного аудиту на його основі в контексті формування нової концепції контролю якості аудиторських послуг в Україні.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є дослідження сутності якісного підходу в аудиті та розвитку вітчизняного аудиту на його основі в контексті формування нової концепції контролю якості аудиторських послуг в Україні, що передбачає вирішення таких завдань: визначення теоретичної сутності якісного підходу в аудиті; дослідження рівнів регулювання якості аудиту та аудиторських послуг; дослідження структури системи забезпечення якості аудиту та аудиторських послуг в Україні; дослідження вітчизняної системи зовнішнього контролю якості аудиторських послуг та її елементів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Використання економічної категорії «якість» в бухгалтерському обліку на офіційному рівні розпочалось лише у кінці 60-х рр. XX ст. в США [8, с. 61].

До того часу науковці використовували як синонім якості поняття «об'єктивність облікової інформації» при розробці теорій та концепцій, що було пов'язано із тим, що лише у 1950-х рр. у зв'язку із бурхливим розвитком виробництва товарів почали проводитися поглиблені наукові дослідження поняття «якість» та, як наслідок, сформувалися теоретичні основи якісного підходу.

Взагалі, якість – це внутрішня визначеність предмета, яка становить специфіку, що відрізняє його від усіх інших; ступінь вартості, цінності, придатності чого-небудь для його використання за призначенням; та чи інша характерна ознака, властивість, риса кого-, чого-небудь [13].

Підхід – сукупність способів, прийомів розгляду чого-небудь, впливу на кого-, що-небудь, ставлення до кого-, чого-небудь [13].

Якісний підхід – це сукупність прийомів пізнання дійсності, що базуються на теорії якості як історично сформованої філософської концепції.

Т. Ф. Плахтій вважає, що «застосування якісного підходу в бухгалтерському обліку є прикладом міждисциплінарної взаємодії, коли використання філософської категорії «якість» та передових розробок в сфері менеджменту якості взаємодоповнює розуміння особливостей функціонування облікової системи, розширюючи її традиційне бачення, формуючи цілісну картину наукової реальності і виступаючи методологічною базою для міждисциплінарного дослідження» [9, с. 13].

Застосування якісного підходу в бухгалтерських наукових дослідженнях передбачає використання якості як історично сформованої категорії, яка наповнилась змістом в результаті еволюції суспільно-економічних відносин та паралельного розвитку обліку як окремої функціональної науки [9, с. 13].

При застосуванні якісного підходу в аудиті будемо дотримуватися твердження, що суб'єкт аудиторської діяльності як окрема система виробляє інформаційний продукт (аудиторську думку, оформлену у вигляді аудиторського звіту). Відповідно, наданій аудиторській послугі, як і будь-якому виду готової продукції, притаманний певний рівень якості, який визначає його придатність та корисність для використання користувачами інформації, наданої аудитором.

Вважаємо, що якісний підхід в аудиті доцільно розглядати з декількох позицій, що взаємопов'язані між собою:

1) при дослідженнях в аудиті – це сукупність прийомів вивчення об'єктів аудиту, що базуються на теорії якості як історично сформованій філософській концепції;

2) при проведенні аудиту та наданні аудиторських послуг – це необхідний набір засобів для забезпечення підвищення рівня їх якості, що формується на міжнародному, національному та внутрішньофірмовому рівнях і передбачає сукупність заходів різноманітного характеру (нормативно-правових, організаційно-методологічних), спрямованих на збільшення довіри до результатів роботи аудитора та зростання престижу аудиторської професії;

3) при оцінці інформації, наданої аудитором (аудиторської думки) – встановлення критеріїв її корисності на підставі застосування якісного підходу (або теорії системного підходу до управління якістю), що дозволяє встановити рівень придатності інформації для користувачів.

Управління якістю аудиту та аудиторських послуг полягає у створенні та функціонуванні системи управління якістю, яка спрямована на створення інформаційного продукту, який відповідає вимогам стандартів, та здатного задовольнити потреби користувачів і забезпечити їх впевненість у достовірності фінансової звітності, перевіреної аудитором.

Управління полягає у цілеспрямованому впливі суб'єкта на об'єкт з метою досягнення ним бажаного стану. Управлінській діяльності притаманні функції, які полягають у поєднанні різних видів діяльності, що у сукупності забезпечують синергетичний ефект управління. До функцій управління відносять планування, організацію, мотивацію, контроль, координацію та регулювання.

Проведені М. М. Василюк дослідження доводять, що «ефективність управління якістю складається з різних за характером економічних, соціальних, психологічних, організаційних, науково-технічних, інформаційних, екологічних та інших елементів, більшість із яких не підлягають безпосередньо кількісній оцінці. Втім, ефективність системи управління якістю аудиторських послуг виступає складною соціально-економічною категорією, яка відображає рівень реалізації поставлених цілей за умов оптимального використання наявних можливостей і засобів у найкоротший термін» [6, с. 26].

Н. М. Проскуріна, В. П. Гринь доводять, що «формування системи управління якістю аудиторських послуг має подвійний сенс: по-перше, це підтримка вже існуючої якості (закріпленого в стандартах) і, по-друге, забезпечення більш високого рівня якості аудиторських послуг (підвищення корисності для споживача, створення нових додаткових властивостей, послуг)» [10, с. 364].

Підтримка вже існуючого рівня якості відбувається шляхом дотримання вимог Міжнародних стандартів аудиту, Кодексу етики професійних бухгалтерів, тобто завдяки стандартизації аудиторської діяльності. Забезпечення більш високого рівня якості аудиторських послуг відбувається завдяки введенню нових технологій в аудиторський процес, підвищенню кваліфікації аудиторів, наданню аудиторських послуг, які мають нові, покращені характеристики.

Регулювання як одна із функцій управління якістю аудиторських послуг здійснюється на декількох рівнях: міжнародному, національному, рівні професійних громадських об'єднань аудиторів, внутрішньофірмовому рівні. Представимо у табл. 1 рівні регулювання якості аудиту та аудиторських послуг, їх представників та документи, на підставі яких формується відповідна система управління якістю.

Якість аудиту та аудиторських послуг можна розглядати з двох сторін:

1) по-перше, це відповідність інформаційного продукту, підготовленого аудитором, вимогам законодавства, нормативних документів (стандартів), якими стандартизований порядок проведення аудиту та надання аудиторських послуг;

2) по-друге, це здатність задовольняти потреби користувачів інформації, наданої аудитором.

Проте, не завжди ці дві характеристики якості співпадають між собою, незважаючи на їх необхідність та взаємодоповнюваність. Більше того, дуже часто бувають випадки, коли вони є навіть протилежними, наприклад, вид аудиторської думки, висловленої у звіті аудитора може не відповідати очікуванням користувачів (управлінського персоналу та власника підприємства) у разі, якщо вона модифікована, хоча аудитор дотримувався норм стандартів під час аудиту.

Таблиця 1

Рівні регулювання якості аудиту та аудиторських послуг

Рівні регулювання	Представники	Документи
Міжнародний рівень	Рада з Міжнародних стандартів аудиту та надання впевненості (IAASB), Рада з міжнародних стандартів етики для бухгалтерів (IESBA), Міжнародний форум незалежних регуляторів аудиту (IFIAR)	Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг, Кодекс етики професійних бухгалтерів
Національний рівень	Міністерство фінансів України, Орган суспільного нагляду за аудиторською діяльністю, Аудиторська палата України	Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», інші нормативні документи, розроблені ОСНАД та АПУ щодо регулювання аудиторської діяльності, атестації аудиторів та організації їх безперервного навчання, організаційно-методичного забезпечення контролю якості аудиту та аудиторських послуг
Рівень професійних громадських об'єднань аудиторів	ВПО «Спілка аудиторів України», ГО «Федерація професійних бухгалтерів і аудиторів України», ВГО «Спілка податкових консультантів України», ГС «Палата аудиторів і бухгалтерів України», ГО «Всеукраїнський бухгалтерський клуб», ГС «Інститут сертифікованих професіоналів обліку й аудиту», ВГО «Спілка екологічних аудиторів України», ГС «Федерація аудиторів України», МГО «Рада незалежних бухгалтерів та аудиторів», Федерація аудиторів, бухгалтерів і фінансистів АПК України	Документи щодо незалежного оцінювання внутрішньої системи контролю якості суб'єктів аудиторської діяльності; документи щодо регламентації діяльності професійних громадських об'єднань аудиторів, в яких визначаються їх функції, забезпечення членства, основні напрямки діяльності, направлені на розвиток організаційно-методичних аспектів аудиту, підвищення якості аудиту та аудиторських послуг, зростання престижу та довіри до аудиторської професії та захист членів аудиторської спільноти
Рівень аудиторської фірми	Аудитори, суб'єкти аудиторської діяльності	Внутрішньофірмові стандарти аудиту

Джерело: сформовано автором.

Формуючи аудиторський звіт за результатами перевірки, у якому узагальнюватиметься незалежна думка аудитора щодо достовірності фінансової звітності, аудитор повинен дотримуватися вимог законодавства, Міжнародних стандартів аудиту, принципів професійної етики, а також враховувати інтереси різноманітних користувачів інформації. Потреби користувачів фінансової звітності відображені у табл. 2.

Таблиця 2

Потреби користувачів фінансової звітності

№ з/п	Користувачі	Потреба в інформації
1	Менеджери	– фінансовий результат діяльності; – аналіз діяльності; планування діяльності; – контроль і оцінка діяльності
2	Власники, акціонери	– прибуток підприємства і його використання; – дивіденди
3	Інвестори	– економічна стабільність; – довгострокова перспектива
4	Кредитори	– повернення засобів; – ризик і наслідки несплати заборгованості
5	Постачальники	– фінансовий стан; – платоспроможність
6	Покупці	– фінансова стабільність; – обсяг реалізації
7	Працівники	– надійність робочого місця; – заробітна плата та умови праці
8	Податкові органи	– сплата податків відповідно до законодавства
9	Фінансові установи	– своєчасність повернення кредитів та отримання відсотків; – розвиток бізнесу
10	Біржі	– розмір статутного капіталу; – емісія акцій
11	Міжнародні організації	– відповідність якості робіт (послуг, товарів) вітчизняних підприємств, які споживають міжнародні співтовариства, стандартизованим вимогам
12	Держава	– економічні дані (статистика); – платіжний баланс; – оподаткування, дотримання законів
13	Суспільство	– збільшення зайнятості; – вплив на навколишнє середовище; – користування ресурсами і фондами

Джерело: [5, с. 40].

Аналіз табл. 2 дає змогу стверджувати, що інтереси користувачів фінансової звітності дуже часто не співпадають, а також можуть бути зовсім суперечливими. Так, наприклад, власники підприємства зацікавлені у збільшенні прибутку, однак, чим більший прибуток компанії, тим, відповідно, більші податкові платежі, своєчасність та повнота сплати яких контролюються державними податковими органами.

Проте, як зазначають В. П. Бондар, Ю. В. Бондар, «між аудитором та замовником існує зв'язок, що зумовлюється фінансовим інтересом аудитора та зацікавленістю замовника у позитивному висновку» [5, с. 39].

Враховуючи те, що головним призначенням аудитора у суспільстві є забезпечення довіри з боку державних органів та громадськості до фінансової звітності суб'єктів господарювання, відтак між аудитором і третіми особами також існує зв'язок, який полягає у його відповідальності перед суспільством за надання необ'єктивної інформації, наслідком чого можуть бути фінансові втрати користувачів.

Отже, довіра до роботи аудитора є найголовнішим стимулом надання ним якісних аудиторських послуг. І навпаки, надання якісних аудиторських послуг формує довіру до аудитора як представника аудиторської професії.

У Міжнародних стандартах аудиту (далі – МСА) вимоги до якості аудиту представлені у таких документах:

- Міжнародний стандарт контролю якості (МСКЯ) 1 «Контроль якості для фірм, що виконують аудити та огляди фінансової звітності, а також інші завдання з надання впевненості і супутні послуги» [14];
- МСА 220 «Контроль якості аудиту фінансової звітності» [14];
- Концептуальна основа якості аудиту: ключові елементи, що створюють середовище для якості аудиту [15].

У МСА вказано, що термін «якість аудиту» охоплює ключові елементи, які створюють середовище, яке максимально підвищує ймовірність того, що якісні аудити виконуються на постійній основі [15, с. 14].

У Концептуальній основі якості аудиту зазначено, що якісного аудиту може досягти команда із завдання, яка демонструє наявність відповідних цінностей, етики та ставлення; має достатні знання, навички та досвід, а також має достатньо часу для виконання роботи з аудиту; застосовує ретельний процес аудиту та процедури контролю якості, що відповідають вимогам законів, нормативних актів та застосовних стандартів; надає корисні та своєчасні звіти; правильно взаємодіє з відповідними зацікавленими сторонами [15, с. 14].

Відповідно до МСА, аудиторська фірма повинна створити та підтримувати таку систему контролю якості, яка надала б їй достатню впевненість у тому, що сама фірма та її персонал діють відповідно до професійних стандартів, законодавчих і регуляторних вимог; звіти, які надаються фірмою або партнерами із завдання, відповідають обставинам [14, с. 63].

У МСА 220 «Контроль якості аудиту фінансової звітності» вказується, що система контролю якості включає політики та процедури, які розглядають кожен із таких елементів: відповідальність керівництва за якість у межах фірми; відповідні етичні вимоги; прийняття й подовження стосунків з клієнтами і завдань з аудиту; людські ресурси; виконання завдання; моніторинг [14, с. 159].

Отже, внутрішня система контролю якості аудиторських послуг складається з політики та процедур, розроблених та впроваджених суб'єктами аудиторської діяльності відповідно до Міжнародних стандартів аудиту.

О. Р. Антонюк зазначила, що «контроль якості сприяє виконанню головної мети аудиторської фірми – зменшення підприємницького ризику та ризику ділової репутації, а отже, забезпечення та стимулювання успішної діяльності. Характеристиками контролю якості є своєчасність та цілеспрямованість, тому забезпечення такого контролю якості неможливо без встановлення внутрішніх стандартів, оцінки фактично досягнутих результатів і проведення коригувань у тому випадку, якщо досягнуті результати істотно відрізняються від встановлених стандартів» [4, с. 291].

В. П. Бондар виділив такі складові контролю якості аудиторських послуг: етичний; організаційний; методичний, в межах кожного з яких виокремлено фактори якості, серед яких такі:

- 1) етичні фактори: незалежність аудитора, чесність перед суспільством, об'єктивність судження, компетентність дій, професіоналізм аудитора, конфіденційність інформації;
- 2) організаційні фактори: політика призначення виконавців, політика прийняття на роботу, політика делегування повноважень, організація службового росту аудиторів, політика внутрішнього контролю якості;
- 3) методичні фактори: політика вибору та утримання клієнта, політика консультування співробітника, підвищення кваліфікації співробітників, планування роботи, ведення робочих документів, дотримання стандартів аудиту та кодексу професійної етики [3, с. 26].

Із прийняттям нового Закону в Україні суттєво змінилася концепція контролю якості аудиторських послуг, яка включає тепер суспільний нагляд за аудиторською діяльністю, завдяки чому ставиться мета досягти більшої прозорості та незалежності вітчизняного аудиту. Зовнішній контроль якості аудиторських послуг здійснюють Інспекція із забезпечення якості Органу суспільного нагляду за аудиторською діяльністю та Комітет з контролю якості аудиторських послуг Аудиторської палати України. Внутрішній контроль якості аудиторських послуг забезпечується суб'єктами аудиторської діяльності. На рис. 1 представимо систему забезпечення якості аудиту та аудиторських послуг в Україні, яка включає зовнішній і внутрішній рівні.

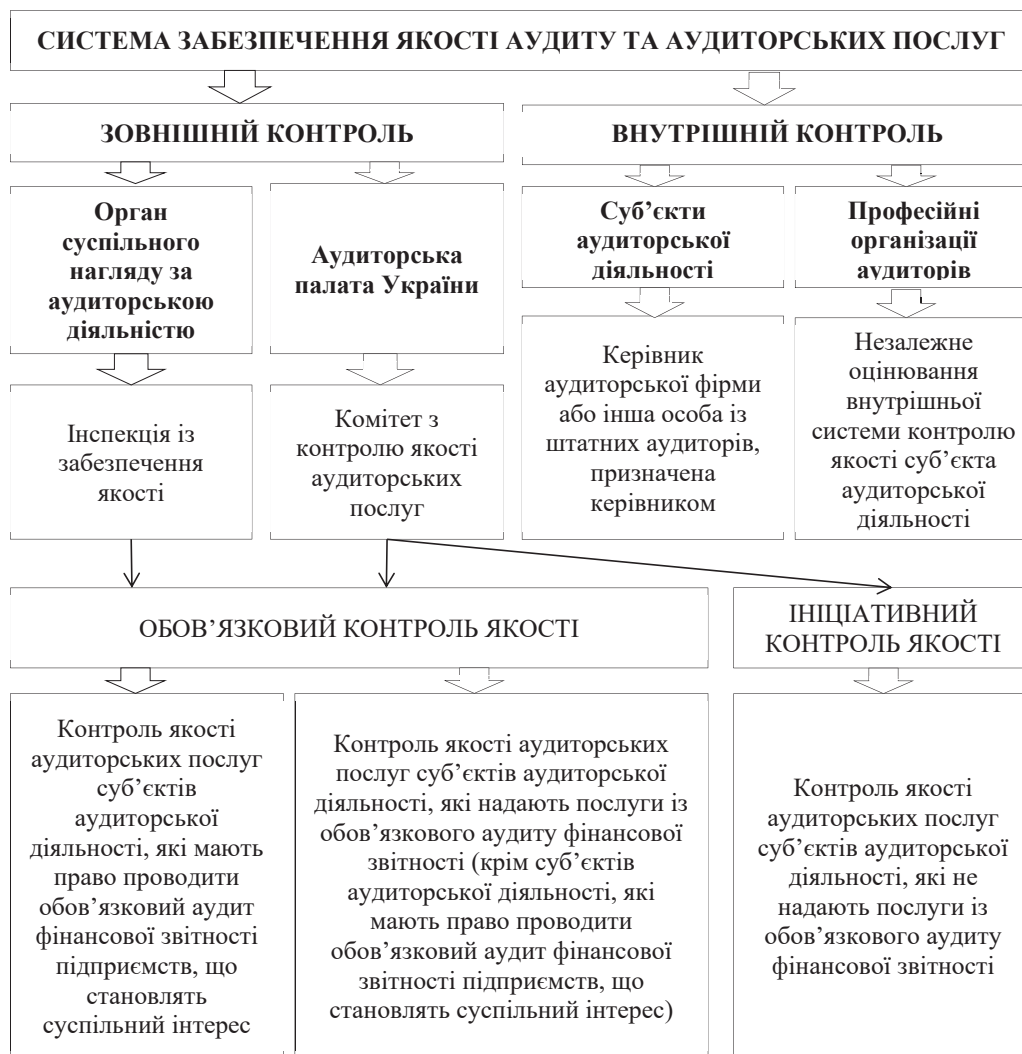

Рис. 1. Система забезпечення якості аудиту та аудиторських послуг в Україні

Джерело: сформовано автором.

Відповідно до ч. 1 ст. 40 Закону контроль якості аудиторських послуг суб'єктів аудиторської діяльності здійснюється шляхом проведення перевірки якості аудиторських послуг суб'єктів аудиторської діяльності щодо дотримання ними міжнародних стандартів аудиту, принципу незалежності, ефективності внутрішньої системи контролю якості аудиторських послуг, дотримання вимог цього Закону [2].

Таким чином, відповідно до Закону якісною буде визнаватися аудиторська послуга, яка відповідає вимогам:

- 1) Міжнародних стандартів аудиту;
- 2) Кодексу етики професійних бухгалтерів, особливо в частині дотримання принципу незалежності;
- 3) до внутрішньої системи контролю якості аудиторських послуг суб'єкта аудиторської діяльності;
- 4) цього Закону.

Документами, які регламентують контроль якості вітчизняного аудиту та аудиторських послуг і розроблені відповідно до нової концепції контролю якості, яка ґрунтується на вимогах Закону, є такі:

– Порядок проведення перевірок з контролю якості аудиторських послуг (Наказ Міністерства фінансів України 29 серпня 2019 р. № 362) [16];

– Рекомендації щодо проведення перевірок з контролю якості аудиторських послуг (рішення Ради нагляду за аудиторською діяльністю Державної установи «Орган суспільного нагляду за аудиторською діяльністю» від 30 серпня 2019 р. № 5/7/13) [17].

На рис. 2 відображені процедури та напрямки, за якими організовується зовнішній контроль якості аудиторських послуг.

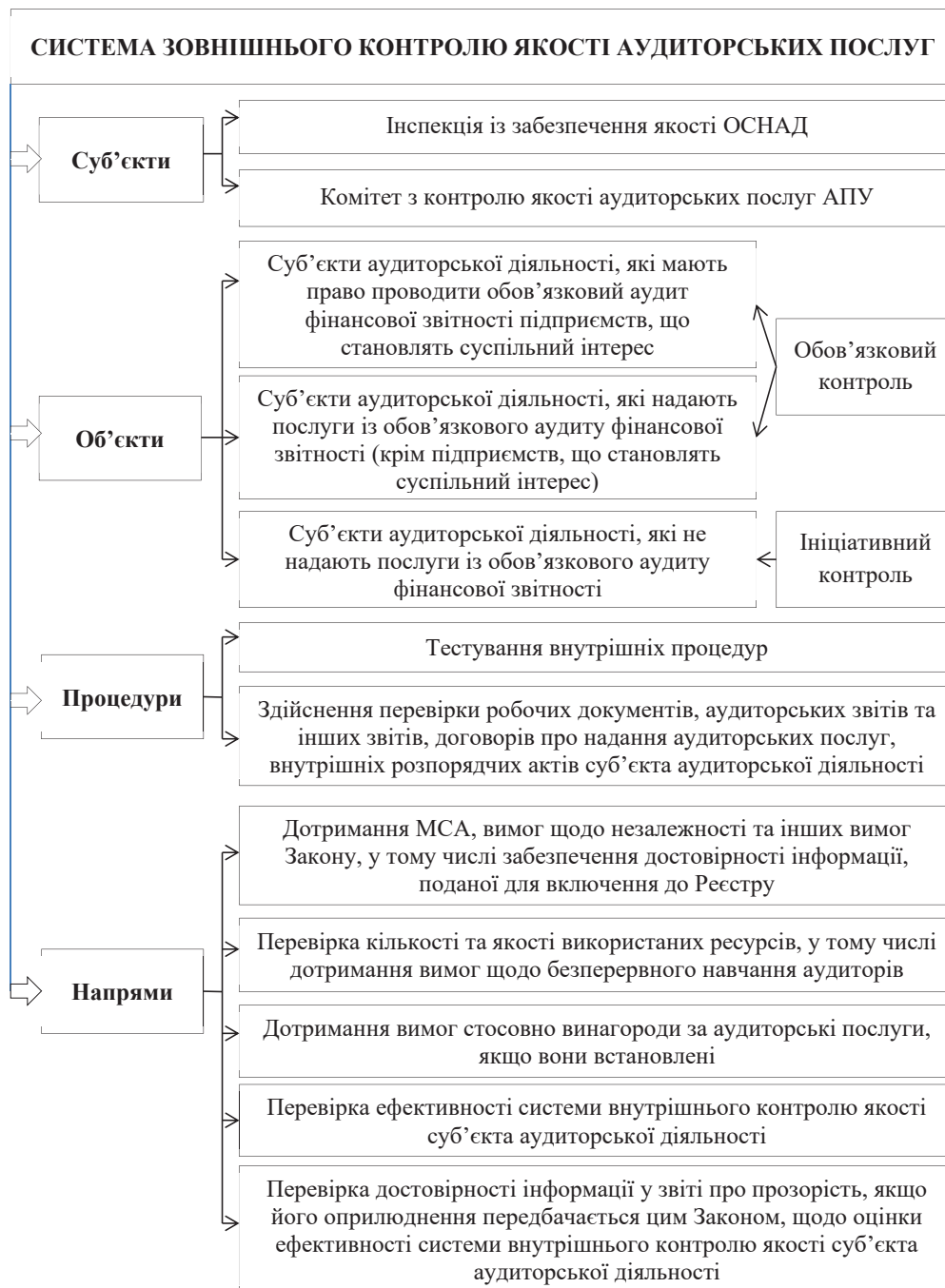

Рис. 2. Система зовнішнього контролю якості аудиторських послуг та її елементи

Джерело: сформовано автором.

Аналіз вітчизняних законодавчих вимог до якості аудиторських послуг дає змогу стверджувати, що основний акцент в них здійснено на забезпечення якості обов'язкового аудиту фінансової звітності та обов'язкового аудиту фінансової звітності суб'єктів, що становлять суспільний інтерес.

Вважаємо, що зовнішній контроль якості аудиторських послуг повинен здійснюватись щодо усіх суб'єктів аудиторської діяльності, що стимулюватиме аудиторів дотримуватися норм Закону, Міжнародних стандартів аудиту, принципів етики та вимог до формування і ефективного функціонування внутрішньої системи контролю якості. Крім стимулюючої функції, контроль якості виконує також коригуючу функцію, що пов'язана із уточненнями та рекомендаціями, які вносяться на основі матеріалів проведеного контролю якості аудиторських послуг. Все це у сукупності забезпечуватиме синергетичний ефект заходів контролю, в результаті чого відбуватиметься підвищення якості аудиторських послуг.

Висновки. Отже, реформування та розвиток незалежного аудиту в Україні відбувається на основі якісного підходу. Проведені дослідження обґрунтовують таке твердження, оскільки основним напрямом удосконалення національного законодавства в галузі аудиту та наближення його до вимог ЄС є підвищення якості аудиторських послуг і збільшення довіри до результатів роботи вітчизняного аудитора на міжнародному рівні.

Управління якістю аудиту та аудиторських послуг полягає у створенні та функціонуванні системи управління якістю, яка спрямована на створення інформаційного продукту, який відповідає вимогам стандартів, та здатного задовольнити потреби користувачів і забезпечити їх впевненість у достовірності фінансової звітності, перевіреної аудитором.

Якісний підхід в аудиті доцільно розглядати з декількох позицій, що взаємопов'язані між собою:

1) при дослідженнях в аудиті – це сукупність прийомів вивчення об'єктів аудиту, що базуються на теорії якості як історично сформованій філософській концепції;

2) при проведенні аудиту та наданні аудиторських послуг – це необхідний набір засобів для забезпечення підвищення рівня їх якості, що формується на міжнародному, національному та внутрішньофірмовому рівнях і передбачає сукупність заходів різноманітного характеру (нормативно-правових, організаційно-методологічних), спрямованих на збільшення довіри до результатів роботи аудитора та зростання престижу аудиторської професії;

3) при оцінці інформації, наданої аудитором (аудиторської думки), – встановлення критеріїв її корисності на підставі застосування якісного підходу (або теорії системного підходу до управління якістю), що дозволяє встановити рівень придатності інформації для користувачів.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямку вбачаємо дослідження умов, що забезпечують якість аудиторських послуг та формуються на міжнародному, національному, регіональному та внутрішньофірмовому рівнях.

Література

1. Фабіянська В. Ю. Поняття якості в аудиторській практиці. *Агросвіт*. 2017. № 9. С. 62–68.
Fabiianska V.Iu. (2017). Poniattia yakosti v audytorskii praktytsi [The concept of quality in auditing practice]. *Ahrosvit* [Agrosvit], 9, 62-68. [in Ukrainian]
2. Закон про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність 2017 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2258-19> [in Ukrainian] (дата звернення: 12.08.2020).
Zakon pro audyt finansovoi zvitnosti ta audytorsku diialnist 2017 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Audit of Financial Statements and Auditing Activity 2017 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2258-19>> [in Ukrainian] (2020, August, 12).
3. Антонюк О. Р. Методологія та організація процесу виконання аудиторських послуг : монографія. Рівне : Зень О., 2018.
Antoniuk O.R. (2018). *Metodolohiia ta orhanizatsiia protsesu vykonannia audytorskykh posluh*: monohrafiia [Methodology and organization of the process of performing audit services]. Rivne: Zen O. [in Ukrainian]
4. Бондар В. П. Якість аудиту та фактори її підвищення. Вісник ЖДТУ. Економічні науки. 2018. № 4.46. С. 22–27.
Bondar V.P. Yakist audytu ta faktory yii pidvyshchennia [Audit quality and factors for its improvement]. *Visnyk ZhDTU. Ekonomichni nauky* [Bulletin of ZhSTU. Economic sciences], 4.46, 22-27. [in Ukrainian]
5. Бондар В. П., Бондар Ю. В. (2015). Якість в аудиті та деякі аспекти в управлінні якістю. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2015. № 1. С. 36–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pbmbo_2015_1_5 (дата звернення: 12.08.2020).
Bondar V.P., Bondar Yu.V. (2015). Yakist v audyti ta deiaki aspekty v upravlinni yakistiu [Quality in audit and some aspects in quality management]. *Problemy teorii ta metodolohii bukhgalterskoho obliku, kontroliu i analizu* [Problems of theory and methodology of accounting, control and analysis], 1, 36-66. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/pbmbo_2015_1_5> [in Ukrainian] (2020, August, 12).

6. Василюк М. М. Системний підхід як ефективний інструмент удосконалення управління якістю аудиторських послуг. *Бухгалтерський облік, аналіз та аудит: проблеми теорії, методології, організації*. 2015. № 1. С. 20–26. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/boaa_2015_1\(14\)_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/boaa_2015_1(14)_5) (дата звернення: 12.08.2020).

Vasyliuk M.M. (2015). Systemnyi pidkhid yak efektyvnyi instrument udoskonalennia upravlinnia yakistiu audytorskykh posluh [System approach as an effective tool for improving the quality management of audit services]. *Bukhhalterskyi oblik, analiz ta audit: problemy teorii, metodolohii, orhanizatsii* [Accounting, analysis and audit: problems of theory, methodology, organization], 1, 20-26. <[http://nbuv.gov.ua/UJRN/boaa_2015_1\(14\)_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/boaa_2015_1(14)_5)> [in Ukrainian] (2020, August, 12).

7. Давидов Г. М. Аудит: теорія і практика. Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2006.

Davydov H.M. (2006). *Audit: teoriia i praktyka* [Audit: theory and practice]. Kirovohrad: TOV «Imeks-LTD». [in Ukrainian]

8. Плахтій Т. Ф. Історичний аналіз розвитку концепції «якісні характеристики облікової інформації». *Облік і фінанси*. 2016. № 4. С. 60–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Oif_apk_2016_4_9 (дата звернення: 12.08.2020).

Plakhtii T.F. (2016). Istorychnyi analiz rozvytku kontseptsii «iakisni kharakterystyky oblikovoi informatsii» [Historical analysis of the development of the concept of «qualitative characteristics of accounting information»]. *Oblik i finansy* [Accounting and finance], 4, 60-68. < http://nbuv.gov.ua/UJRN/Oif_apk_2016_4_9> [in Ukrainian] (2020, August, 12).

9. Плахтій Т. Ф. Розвиток теорії і методології бухгалтерського обліку на основі якісного підходу : монографія. Житомир : ТОВ «БукДрук», 2017.

Plakhtii T.F. (2017). *Rozvytok teorii i metodolohii bukhalterskoho obliku na osnovi yakisnoho pidkhodu: monohrafiia* [Development of theory and methodology of accounting based on a qualitative approach]. Zhytomyr: TOV «BukDruk». [in Ukrainian]

10. Проскуріна Н. М., Гринь В. П. Концептуальні підходи до формування системи управління якістю послуг аудиторських фірм. Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. *Економічні науки*. 2012. № 1. С. 362–369. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchtei_2012_1_61 (дата звернення: 12.08.2020).

Proskurina N.M., Hryn V.P. (2012). Kontseptualni pidkhody do formuvannia systemy upravlinnia yakistiu posluh audytorskykh firm [Conceptual approaches to the formation of quality management system of audit firms]. *Visnyk Chernivetskoho torhovelno-ekonomichnoho instytutu. Ekonomichni nauky* [Bulletin of the Chernivtsi Trade and Economic Institute. Economic sciences], 1, 362-369. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchtei_2012_1_61> [in Ukrainian] (2020, August, 12).

11. Пушкар М. С. Проблеми і перспективи розвитку аудиту в Україні : монографія / за заг. ред. Пушкар М. С. Тернопіль : «Карт-бланш», 2012.

Pushkar M.S. (2012). *Problemy i perspektyvy rozvytku audytu v Ukraini*: Monohrafiia [Problems and prospects of audit development in Ukraine]. Za zah. red. Pushkaria M.S. Ternopil: «Kart-blansh» [in Ukrainian] (2020, August, 12).

12. Редько О. Ю. Аудит в Україні. Морфологія : монографія. Київ : ДП «Інформаналіт. агентство», 2008.

Redko O.Iu. (2008). *Audit v Ukraini. Morfolohiia*. Monohrafiia. [Audit in Ukraine. Morphology]. Monohrafiia. K.: DP «Informanalit. Ahenstvo» [in Ukrainian]

13. Якість. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/jakistj> (дата звернення: 12.08.2020).

Yakist [Quality]. *Slovyk ukrainskoi movy. Akademichnyi tлумachnyi slovyk* [Dictionary of the Ukrainian language. Academic explanatory dictionary] (1970–1980) < <http://sum.in.ua/s/jakistj>> [in Ukrainian] (2020, August, 12).

14. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг 2016–2017 рр. Част. I. (Міжнародна федерація бухгалтерів). Офіційний сайт Аудиторської палати України. URL: <https://www.apu.net.ua/1151-miznarodni-standarti-kontrolyu-yakosti-2016-2017> [in Ukrainian] (дата звернення: 12.08.2020).

Mizhnarodni standarty kontroliu yakosti, audytu, ohliadu, inshoho nadannia vpevnenosti ta suputnikh posluh 2016-2017 (Mizhnarodna federatsiia bukhhalteriv). [International standards for quality control, auditing, inspection, other assurance and related services 2016-2017 (International Federation of Accountants)], 1. Ofitsiyni sait Audytorskoi palaty Ukrainy [The official website of the Audit Chamber of Ukraine], <<https://www.apu.net.ua/1151-miznarodni-standarti-kontrolyu-yakosti-2016-2017>> [in Ukrainian] (2020, August, 12).

15. Додаток до міжнародних стандартів контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг 2016–2017 Част. III. (Міжнародна федерація бухгалтерів). Офіційний сайт Аудиторської палати України. URL: <https://www.apu.net.ua/1151-miznarodni-standarti-kontrolyu-yakosti-2016-2017> [in Ukrainian] (дата звернення: 12.08.2020).

Dodatok do mizhnarodnykh standartiv kontroliu yakosti, audytu, ohliadu, inshoho nadannia vpevnenosti ta suputnikh posluh 2016-2017 (Mizhnarodna federatsiia bukhhalteriv). [Addendum to international standards for quality control, auditing, review, other assurance and related services (International Federation of Accountants)], 3. Ofitsiyni sait Audytorskoi palaty Ukrainy [The official website of the Audit Chamber of Ukraine], <<https://www.apu.net.ua/1151-miznarodni-standarti-kontrolyu-yakosti-2016-2017>> [in Ukrainian] (2020, August, 12).

16. Порядок проведення перевірок з контролю якості аудиторських послуг 2019 (Міністерство фінансів України). Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1026-19#Text> [in Ukrainian] (дата звернення: 12.08.2020).

Poriadok provedennia perevirok z kontroliu yakosti audytorskykh posluh 2019 (Ministerstvo finansiv Ukrainy). [Procedure for conducting audits on quality control of audit services 2019 (Ministry of Finance of Ukraine)]. Ofitsiyni

sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1026-19#Text>> [in Ukrainian] (2020, August, 12).

17. Рекомендації щодо проведення перевірок з контролю якості аудиторських послуг 2019 (Рада нагляду за аудиторською діяльністю Державної установи «Орган суспільного нагляду за аудиторською діяльністю»). Офіційний сайт Аудиторської палати України. URL: <https://www.apu.com.ua/2019/10/07/%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96-%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8/> [in Ukrainian] (дата звернення: 12.08.2020).

Rekomendatsii shchodo provedennia perevirok z kontroliu yakosti audytorskykh posluh 2019 (Rada nahliadu za audytorskoiu diialnistiu Derzhavnoi ustanovy «Orhan suspilnoho nahliadu za audytorskoiu diialnistiu») [Recommendations for conducting audits on quality control of audit services 2019 (Audit Oversight Board of the State Institution (Public Oversight Audit Authority))]. Ofitsiynyi sait Audytorskoï palaty Ukrainy [The official website of the Audit Chamber of Ukraine], <https://www.apu.com.ua/2019/10/07/%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96-%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8/> [in Ukrainian] (2020, August, 12).

ЗМІСТ

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Шумей Анна Олександрівна ПОВЕДІНКОВІ АСПЕКТИ СПОЖИВЧОГО ВИБОРУ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ	4
--	---

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

Борейко Володимир Іванович МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	11
Соколюк Галина Олександрівна ЕКСПЛІКАЦІЯ СУТНОСТІ ДЕФІНІЦІЇ «РОЗВИТОК» СТОСОВНО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	17

ЕКОНОМІКА І УПРАВЛІННЯ ГАЛУЗЯМИ ТА ПІДПРИЄМСТВАМИ

Боровик Марина Вікторівна ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ЗА РАХУНОК ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ РЕКОМЕНДАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ	26
Крикун Вікторія Андріївна ГЕНЕЗА ТА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ КОГНІТИВНОГО МАРКЕТИНГУ	31

ФІНАНСИ, ГРОШОВИЙ ОБІГ ТА КРЕДИТ

Валігура Тетяна Володимирівна ДОХІД І БАГАТСТВО: ТЕОРЕТИЗАЦІЯ СУТНОСТІ ТА АСИМЕТРІЙ РОЗПОДІЛУ	40
Вергелюк Юлія Юріївна, Верещака Богдана Юріївна ДІЯЛЬНІСТЬ СТРАХОВИХ КОМПАНІЙ В УКРАЇНІ ПІД ВПЛИВОМ РЕФОРМУВАННЯ РЕГУЛЮЮЧИХ ЗАХОДІВ	50
Іванчук Наталія Володимирівна ФІНАНСОВА ЗВІТНІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ АНАЛІЗУ ФІНАНСОВОГО СТАНУ ПІДПРИЄМСТВА	57
Ланьо Олександр Олександрович ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ БУДІВЕЛЬНОЇ СФЕРИ	62
Лютий Ігор Олексійович, Білявська Ольга Борисівна, Поляновський Гліб Аркадійович ФІНАНСОВА АВТОНОМІЯ УНІВЕРСИТЕТІВ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД	68
Онишко Світлана Василівна, Федина Віта Віталіївна ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНІСНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАКОПИЧУВАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	79
Соломка Яна Анатоліївна, Тидір Наталія Іванівна ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ: АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД	85
Ткаченко Наталія Володимирівна, Хуторна Мирослава Емілівна МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ БІЗНЕС-СТРАТЕГІЇ БАНКУ НА ОСНОВІ ЦІННІСНО-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ	90

ОБЛІК, АНАЛІЗ ТА АУДИТ

Антонюк Олена Ростиславівна, Мамонтова Наталія Анатоліївна ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЕТАПИ ТА МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ АУДИТОРСЬКИХ ПОСЛУГ	100
Фабіянська Вікторія Юхимівна ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ АУДИТУ НА ОСНОВІ ЯКІСНОГО ПІДХОДУ	107

CONTENT

CURRENT PROBLEMS OF ECONOMIC THEORY

Anna Shumei CONSUMER CHOICE BEHAVIORAL ASPECTS IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY	4
---	---

ECONOMICS AND MANAGEMENT OF NATIONAL ECONOMY

Volodymyr Boreiko OPPORTUNITIES AND PROSPECTS FOR INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY	11
Galyna Sokoliuk EXPLICATION OF THE ESSENCE OF THE DEFINITION “DEVELOPMENT” IN RELATION TO SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS	17

ECONOMICS, MANAGEMENT OF SECTORS AND ENTERPRISES

Maryna Borovyk IMPROVING THE QUALITY OF MANAGEMENT DECISIONS MAKING AT THE ACCOUNT OF USING THE INTELLECTUAL RECOMMENDATION SYSTEM	26
Victoria Krykun GENESIS AND ESSENCE OF COGNITIVE MARKETING	31

FINANCE, MONETARY CIRCULATION AND CREDIT

Tetyana Valigura INCOME AND WEALTH: THEORIZATION OF ESSENCE AND ASYMMETRY OF DISTRIBUTION	40
Yuliia Verheliuk, Bohdana Vereshchaka ACTIVITIES OF INSURANCE COMPANIES IN UKRAINE UNDER THE INFLUENCE OF REGULATORY REFORM	50
Nataliia Ivanchuk FINANCIAL STATEMENTS AS AN INFORMATION SOURCE FOR THE FINANCIAL CONDITION ANALYSIS AT THE ENTERPRISE	57
Oleksandr Lanyo ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC APPROACHES TO FINANCIAL DEVELOPMENT OF CONSTRUCTION ENTERPRISES	62
Ihor Liutyi, Olga Beliauskaiya, Hlib Polianovskyi FINANCIAL AUTONOMY OF UNIVERSITIES: A HISTORICAL OVERVIEW AND INTERNATIONAL EXPERIENCE	68
Svitlana Onyshko, Vita Fedyna THEORETICAL APPROACHES TO DETERMINING THE ESSENTIAL CHARACTERISTICS OF THE ACCUMULATIVE COMPONENT OF PENSION SUPPORT	79
Yana Solomka, Natalia Tydir TAX POLICY OF UKRAINE IN CONDITIONS OF ECONOMIC INSTABILITY: ANALYTICAL REVIEW	85
Nataliia Tkachenko, Myroslava Khutorna METHODOLOGY OF THE BANK'S BUSINESS STRATEGY FORMATION AND IMPLEMENTATION ON THE BASIS OF A VALUE-ORIENTED APPROACH	90

ACCOUNTING, ANALYSIS AND AUDIT

Olena Antoniuk, Nataliya Mamontova ORGANIZATIONAL STAGES AND METHODOLOGICAL FEATURES OF THE AUDIT SERVICES PROVISION	100
Viktoria Fabiianska THEORETICAL ASPECTS OF AUDIT DEVELOPMENT BASED ON QUALITATIVE APPROACH	107

Наукове видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
СЕРІЯ «ЕКОНОМІКА»**

Науковий журнал (щоквартальник)

№ 18(46)

Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2020. № 18(46). 120 с.

Scientific notes of Ostroh Academy National University, «Economics» series: scientific journal. Ostroh : Publishing NaUOA, september 2020. № 18(46). 120 p.

Научные записки Национального университета «Острожская академия», серия «Экономика»: научный журнал. Острог : Изд-во НаУОА, сентябрь 2020. № 18(46). 120 с.

Головний редактор *Ю. В. Шулик*

Заступник головного редактора *Л. В. Козак*

Відповідальний редактор *О. І. Дем'янчук*

Комп'ютерна верстка *Н. О. Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *К. О. Олексійчук*

Коректор *А. О. Самсонюк*

Коректор англomовних текстів *Р. Т. Шулик*

Формат 60х84/8. Ум. друк. арк. 13.95. Наклад 100 пр. Зам. № 72–20.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Times New Roman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено ФОП видавець Свинарчук Р. В.
(свідоцтво РВ № 27 від 29 липня 2004 року).
Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: print35800@gmail.com.